OVERZICHT

DER

ALGEMEENE GESCHIEDENIS

DOOR

Dr. J. A. WIJNNE,
Rector van het Stedelijk Gymnasium te Groningen.

ZEVENDE HERZIENE DRUK.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS. 1871.

OVERZICHT

DER

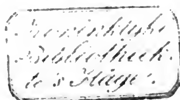
ALGEMEENE GESCHIEDENIS

DOOR

D^r. J. A. WIJNNE,
Rector van het Stedelijk Gymnasium te Groningen.

ZEVENDE, HERZIENE DRUK.

TE GRONINGEN, BIJ J. B. WOLTERS. 1871.

SNELPERSDRUK VAN M. DE WAAL.

In den zevenden druk van 't Overzicht, die thans in 't licht komt, is zooveel verbeterd, als noodig scheen. Tevens heeft de oude spelling hier, gelijk in mijn overige werken, voor de nieuwe plaats gemaakt.

GRONINGEN, Mei 1871.

D^r. J. A. WIJNNE.

Magno usui est memoria rerum gestarum.

SALLUSTIUS.

INLEIDING.

De *Algemeene Geschiedenis*, voorzooverre hiervan berichten zijn bewaard gebleven, is een samenhangend verhaal van de merkwaardigste gebeurtenissen, waaronder het menscheiijk geslacht tot op onzen tijd is gevormd en ontwikkeld.

De Algemeene Geschiedenis, voor zoo verre zij ons bekend is, is zeer beperkt, en dit te meer, naarmate wij hooger in de oudheid opklimmen. Zoo bepaalt zich de bekende Oude Geschiedenis bijna uitsluitend tot het Westen van Middel-Azië en de kustlanden langs de Middellandsche Zee, tot de volkeren en gebeurtenissen, waarvan zij de woonplaats en het tooneel waren. Ook dus omschreven, is zij nog zeer onvolledig: van de eerste duizenden jaren valt weinig of niets met zekerheid te vermelden; van 2000—500 v. C. bestaan alleen fragmenten.

Velerlei zijn de *bronnen* der geschiedenis. In de oudste tijden waren het alleen mondelinge overleveringen, veelal *mythen*, d. i. in verdichtselen gehulde geschiedenissen. In lateren tijd, dus ook thans, zijn het o. a. opschriften op gedenkteekenen en munten, oorkonden, kronieken en jaarboeken, gedenkschriften, historische werken.

Tot bepaling der voorvallen dient de opgave van de *plaats*, *waar* en van den *tijd*, *wanneer* zij gebeuren. In zoo verre dus *aardrijkskunde* en *tijdrekenkunde* bijdragen tot het vaststellen der gebeurtenissen naar plaats en tijd, zijn zij de voornaamste hulpwetenschappen der geschiedenis. De merkwaardigste tijdrekeningen (*aeren*) zijn:

De *tijdrekening naar de schepping der wereld*, volgens 't aangenomen gevoelen ongeveer 4000 jaren vóór de geboorte van C., bij de Israëlieten.

De *tijdrekening naar Olympiaden*, beginnend met 776 v. C., bij de Grieken, hoewel ver van algemeen, sedert 300 v. C. in gebruik. — Iedere Olympiadebevat vier jaren.

De *tijdrekening naar de stichting van Rome*, sedert 753 v. C. volgens Varro, bij de Romeinen.

De *tijdrekening naar de Hedschrah* of vlucht van Mohammed, die met 622 n. C. aanvangt bij de Mohammedanen.

De *jaartelling naar de jaren voor en na de geboorte van Christus*, bij de Christenen.

Wat de berekening van het jaar aangaat, komt bovenal in aanmerking het onderscheid tusschen het *maanjaar* en het *zonne jaar.* Het eerste, dat bij de meeste volkeren der oudheid in gebruik was, telde ongeveer 355 dagen. Ten opzichte van het tweede valt er te letten op het verschil tusschen het *Juliaansch* en het *Gregoriaansch jaar.* De Juliaansche tijdrekening, naar Julius Caesar genoemd, stelde het zonnejaar, sedert 45 v. C., op 365 dagen en 6 uren en is tot 1582 n. C. algemeen in gebruik gebleven (*oude stijl*). De Gregoriaansche, volgens nauwkeuriger waarnemingen door Gregorius XIII in 1582 ingevoerd (*nieuwe stijl*), bepaalde den duur van 't jaar op 365 dagen, 5 uren, 48 minuten en 48 seconden en is thans bij alle Christenvolkeren, behalve bij de Russen en de overige Grieksche Christenen, aangenomen.

In den zoogenoemden voorhistorischen tijd, vóór de schepping en vermenigvuldiging van het geslacht der menschen, heeft de oppervlakte der aarde door vuur en water menige verandering ondergaan, ter gevolge waarvan zij haar tegenwoordige gedaante heeft verkregen. — De wetenschap, die de voortgaande vorming der aardkorst naspoort en verklaart, is de *geologie* (aardkennis).

Of alle menschen, zoo als het Oude Testament leert, van één paar afstammen, is een vraag, die voor alsnog niet is uit te maken. Daarentegen is tot dusver niets gevonden, hetwelk in strijd is met de leer, dat de geheele menschheid slechts één soort uitmaakt. Nogtans is het niet te ontkennen, dat zich bij de menschen eigenaardige verscheidenheden naar lichaam en ziel voordoen, uit verschil van klimaat, voedsel, ontwikkeling van den geest en andere oorzaken voortspruitend, die zich van geslacht tot geslacht voortplanten. Vandaar een verdeeling van het menschdom in rassen of hoofdstammen, b. v. in deze drie: het Kaukasisch, waartoe o. a. de Indo-Germaansche of Arische en de Semietische stam behooren, het Mongoolsch en het Aethiopisch ras.

De voorstelling, die men zich gewoonlijk maakt van den gang der ontwikkeling van de menschheid, is deze, De eerste bewoners dezer aarde ontvingen voedsel, kleeding, kortom alles, onmiddellijk uit de hand der natuur. Weldra begon de strijd van den mensch tegen de dieren, en hiermede jacht en vischvangst. Behalve met deze bedrijven, hielden zich gansche volkeren met de veeteelt bezig. Van het zwervend herdersleven gingen zij later tot den akkerbouw over. Hij werd de aanleiding tot vaste woonplaatsen en de oorzaak van het ontstaan van staten.

De onderscheiden *regeeringsvormen* der staten zijn:

1. De *monarchale*, waar één persoon heerscht, en deze vorm is:

a. *onbeperkt*, wanneer de heerscher alleen wetten geeft en ze uitvoert, zonder de onderdanen te raadplegen (óf *absolute*, d. i. volstrekte monarchie, als de vorst naar vaste wetten regeert, òf *despotisch*, willekeurig, wanneer de heerscher alleen de wet geeft en ze laat uitvoeren, zonder dat de staatsinstellingen de medewerking eener andere macht voorschrijven, of wel, wanneer de heerscher die, welke zijn voorgeschreven, niet erkent);

b. *beperkt*, wanneer de vorst het wetgevend gezag met andere staatsmachten deelt.

2. De *republikeinsche* (vrije staten), waar meer dan één de hoogste macht in handen heeft, en deze is:

a. *aristocratisch* (regeering der aanzienlijken), wanneer de aanzienlijken de wetten geven en doen uitvoeren, of wel een bepaalde stand of klasse van hen, altijd zonder het andere ge deelte van 't volk;

b. *democratisch* (volksregeering), wanneer het geheele volk aandeel aan het staatsbestuur heeft: *volstrekt*, wanneer de besluiten en wetten bij stemming van alle burgers worden opgemaakt, aangenomen of verworpen; *middellijk* of *vertegenwoordigend*, zoo de macht der staatsburgers zich bepaalt tot het verkiezen van hun vertegenwoordigers, als deelgenooten der wetgevende macht. —

In bijna alle beschaafde staten van den tegenwoordigen tijd isde regeeringsvorm een samenstel uit deze twee grondvormen; hier heeft meer de alleenheersching, daar de macht der aanzienlijken, elders die des volks het overwicht.

De behandeling der geschiedenis is tweeledig: *ethnographisch*, volksgewijze, p. i. die van het eene volk na die van het andere; *synchronistisch*, gelijktijdig, d. i. wanneer alle gebeurtenissen van 't zelfde tijdvak en van de onderscheiden volken gelijktijdig worden behandeld.

Men verdeelt de geschiedenis op de volgende wijze:

I. OUDE GESCHIEDENIS.

Volgens de *ethnographische* manier in vier afdeelingen:

1. De geschiedenis der Aziatische rijken Sina, Indië, Assyrië, Babylonië, de Israëlieten, Phoenicië, Medië en Perzië, alsmede die van Aegypte.

2. De geschiedenis der Grieken tot de vernietiging hunner onafhankelijkheid.

3. De geschiedenis van Macedonië, van 't rijk van Alexander den groote en van de hieruit ontsproten staten.

4. De geschiedenis der Romeinen.

Naar de *synchronistische* wijze in vier tijdvakken:

1. Van het begin der oude geschiedenis tot de stichting van het Perzisch rijk door Cyrus in 558 v. C.

2. Vandaar tot Alexander den groote in 336 v. C.

3. Van Alexander den groote in 336 v. C. tot het begin van Augustus' alleenheerschappij te Rome in 31 v. C.

4. Vandaar tot den val van het West-Romeinsch rijk in 476 n . C.

II. MIDDELEEUWEN.

Volgens de *synchronistische* wijze in vier tijdvakken:

1. Van den val van 't West-Romeinsch rijk in 476 n. C. tot den dood van khalif Haroen al Raschid in 809 n. C. en van keizer Karel den groote in 814 n. C.

2. Vandaar tot Gregorius VII (1073—1085) en tot het begin der kruistochten in 1096.

3. Vandaar tot het einde der kruistochten in 1291 en tot de verkiezing van Rudolf van Habsburg tot Roomsch of Duitsch koning in 1273.

4. Het laatste tot het begin der nieuwe geschiedenis in 1500.

III. NIEUWE GESCHIEDENIS.

Naar de *synchronistische* leerwijze in drie tijdvakken:

1. Van het begin der nieuwe geschiedenis tot den Westphaalschen vrede in 1648 en die van Koppenhagen en van Oliva in 1660.

2. Vandaar tot den oorlog voor de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, die in 1783 werd beslist, en het begin der eerste Fransche omwenteling in 1789.

3. Van het begin der eerste Fransche omwenteling tot 1815.

IV. NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

Van 1815 tot op onzen tijd.

OUDE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

De geschiedenis der Aziatische rijken Sina, Indië, Assyrie, Babylonië, de Israëlieten, Phoenicië, Medië en Perzië, benevens die van Aegypte.

§ 1.

Sina en Indië.

Hoewel de geschriften der ouden niet van Sina en Indië spreken, wordt er hier met een woord gewag van gemaakt, omdat zij mede tot de oudste van de bekende staten behooren. Wat men van deze landen en volken weet is hoofdzakelijk de vrucht van 't onderzoek der nieuwere tijden. Sina werd door een Mongoolschen stam bevolkt, die zeer vroeg tot een maatschappelijk leven overging, doch weldra op den eenmaal bestegen trap van ontwikkeling bleef staan. — Volgens de overleveringen van dit volk, de eenigste bronnen zijner geschiedenis, klimt zij tot omstreeks 2600 v. C. op; de zekere berichten evenwel beginnen niet vóór de achtste eeuw v. C. — Tot beveiliging tegen de invallen der zwervende herdersvolkeren werd in de derde eeuw v. C. de oprichting van den grooten Sineeschen muur aangevangen, die, 300 geogr. mijlen (400 uren) lang zijnde, Sina ten n. en n.w. van het land dier volkeren scheidt. — De regeeringsvorm was despotisch (zie blz. 3). — De grondlegger van Sina's godsdienst, staat- en letterkunde was Confucius (Kong-futse), ongeveer 500 v. C., die de oude leerstellingen en overleveringen verzamelde en in orde bracht Hem wordt ook de vervaardiging der heilige boeken, *kings* genoemd, toegeschreven.

Oorspronkelijk door negerstammen bevolkt, werd Indië reeds vroeg door den Indo-Germaanschen of Arischen stam der Hindoes onderworpen. Toen de Grieken door den tocht van Alexander den groote met dit land bekend werden, was het in vele staten verbrokkeld, waarvan de een den ander òf schatplichtig òf vijandig was. Het volk was in vier kasten verdeeld: 1) de *brahmānen*, priesters, wijzen, artsen en raden des konings; 2) de *kshatrya's*, vorsten en krijgslieden; 3) de *vaiçja's*, herders, kooplieden en landbouwers; 4) de *soedra's*, dienstbaren en werklieden. In tegenstelling met de drie eerste kasten, die uit de nakomelingen der Hindoes bestonden, bevatte de vierde kaste de afstammelingen van hen, die onderworpen waren. De oudste godsdienst der Hindoes is een waar veelgodendom, dat allengs in een zeker stelsel,

het *brahmaïsme*, overging, welke leer in de geschriften van lateren tijd drie hoofdgodheden aanneemt: *Brahma*, den schepper, *Çiwa*, den verdelger, *Vishnoe*, den onderhouder. De heilige taal dezer leer is het *sanskriet*. Het oudste geschrift in 't sanskriet zijn de *veda's* (weten), zoo genoemd, omdat zij de wetenschap der brahmanen bevatten. Zij behelzen de heiligste oorkonden, gebeden, lofzangen, leerstukken, voorschriften en mythen. Tusschen 600 en 480 v. C. trad in Indië een hervormer op, Sarvârthasidda geheeten, die een tweeden godsdienst grondvestte, dien men *boeddhisme* noemt. Dien naam ontleent hij aan den stichter, die den bijnaam boeddha, d. i. de verlichte, de op gewekte, kreeg. Hoewel de Boeddha het onderscheid der kasten niet ontkende, sloot hij niemand van het hooren zijner leer, van de mogelijkheid om zalig te worden uit. Zóó wischt het boeddhisme metterdaad de grenslijn uit, die de kasten vaneen scheidt. Mettertijd ontstonden tusschen de aanhangers van het brahmaïsme en de boeddhisten hevige oorlogen, die, waarschijnlijk in de zevende eeuw n. C., hierop uitliepen, dat de laatsten Indië, met uitzondering van een klein gedeelte, moesten verlaten. Doch inmiddels had hun leer in Sina, Japan en andere landen tallooze aanhangers gevonden en breidde zich steeds verder uit, zoodat het getal harer belijders heden ten dage tot vijf honderd millioenen is geklommen.

Merkwaardige historische gebeurtenissen uit Indië's vroegsten tijd kennen wij niet. Doch uit die lang vervlogen eeuwen bestaan nog overblijfsels der letterkunde en bouwkunst, waaruit wij eenige gevolgtrekkingen omtrent het leven der menschen kunnen maken. Zoo vindt men op twee kleine eilanden in de nabijheid van Bombay, *Salsette* en *Elephante*, groote tempels, onder den grond in de rotsen uitgehouwen, die uit veel vertrekken bestaan en met trappen, zuilen en beeldhouwwerk zijn versierd. Andere rotstempels zijn boven den grond, zooals die van *Mavalipoeram* (op de oostkust van Voor-Indië, ten z. van Madras). Hoewel vele dezer gedenkteekenen reeds zijn verwoest, geven de daarvan overgebleven bouwvallen ons getuigenis van de vlijt en kunstvaardigheid der oude Indiërs.

§ 2.

Assyrië en Babylonië.

Aan de rivieren Euphraat en Tigris bevond zich het middelpunt van twee staten, die in de Oude Geschiedenis onder den naam van *Babylonisch* en van *Assyrisch rijk* een groote rol spelen. Het oudste van deze rijken, welker bevolking tot den Semietischen stam behoorde, is Babylonië, hoofdstad *Babylon*, uit welk rijk

Assyrië, volgens het Oude Testament, zijn eerste bewoners kreeg. De oudste geschiedenis der beide rijken is duister en fabelachtig.

Reeds in zeer vroegen tijd bezweek Babylonië voor de macht van Assyrië en bleef eeuwen lang een Assyrisch wingewest. De hoofdstad van Assyrië heette Ninivé. Omdat dit de naam der hoofdstad was, had de eerste koning van dit rijk, zooals Grieksche overleveringen melden, den naam Ninus gedragen. Van een werkelijk bestaan van dien Ninus blijkt echter evenmin, als het zeker is, dat hij een gemalin zal hebben gehad, die Semirămis heette en die na hem de kroon droeg. Stelt men, gelijk aannemelijk is, het begin van het Assyrisch rijk omtrent 1250 v. C., dan komt hetgeen men van de eerste eeuwen met zekerheid kan berichten slechts hierop neer, dat dit rijk in dien tijd zijn heerschappij uitbreidde over nagenoeg geheel West- en Midden-Azië, alsmede over Bactriāna, in vroeger dagen een aanzienlijken handelsstaat, waarvan de hoofdstad Bactra heette. Met het begin der achtste eeuw v. C. kwam Assyrië in vijandelijke aanraking met de Israëlieten. Van 770 v. C. af kennen wij een rij koningen, onder welke SALMANASSAR, die 729—omstreeks 721 v. C. Israël of het rijk der tien stammen veroverde, en SANHĒRIB, omtrent 713 v. C., die uit hoofde eener plotselinge ramp, welke zijn leger trof, den oorlog tegen Juda en Aegypte moest opgeven, de voornaamste zijn. Tot stedehouder in Babylonië stelde Assyrië's laatste koning, SARDANAPĂLUS of SARAK geheeten, Nabopolassar aan, die zich echter weldra in zijn gewest onafhankelijk maakte.

Babylonië bereikte onder den zoon van dien NABOPOLASSAR, den eersten koning van dit rijk, zijn grootsten bloei. Dit was NEBUKADNĒZAR, die, aanvankelijk mederegent zijns vaders, verbonden met Cyaxăres, koning van Medië, een einde maakteaan het Assyrisch rijk door de inneming van Ninivé. Nadat de veroveraars dit rijk ongeveer 606 v. C. onder elkander hadden verdeeld, sloeg Nebukadnēzar omtrent 605 v. C. den koning van Aegypte, Necho, bij Circēsium (aan den Euphraat). Kort daarna werd hij, bij den dood zijns vaders, koning. Hierop onderwierp hij Syrië, de dikwijls opgestane stammen Juda en Benjamin (586 v. C.) en Phoenicië. Dezen veroveraar wordt, met meer recht dan aan Semirămis, de bewonderenswaardige verfraaiing van Babўlon toegeschreven. In 538 v. C. werd het rijk, dat na zijn' dood allengs was vervallen, door Cyrus, koning van Perzië, veroverd, daar een zijner opvolgers, NABONĪTUS, zich tegen hem had verbonden met Croesus, koning van Lydië. Babylonië werd toen bij Perzië ingelijfd.

§ 3.

Aegypte.

Onder Aegypte, een voor de geschiedenis zeer merkwaardig land, verstaat men gewoonlijk slechts het dal, hetwelk de Nijl van 't zuiden naar 't noorden in een bijna rechte lijn doorstroomt en dat ten w. door zandwoestijnen, ten o. door bergen van graniet is ingesloten. De geschiedenis vermeldt geen land, dat zich vroeger tot een beschaafden staat heeft ontwikkeld. De Nijl doorliep het oudtijds in één richting tot op de hoogte van Cercasōrus, waar hij zich in drie hoofdarmen splitste. Het land tusschen de beide uiterste armen heeft naar zijn driehoekige gedaante den naam *Delta*, naar den vorm der Grieksche Δ *(D)*, gekregen. De vruchtbaarheid van het land hangt, bij schier volslagen gebrek aan regen, van de overstroomingen des Nijls af, die ieder jaar in meerder of minder mate plaats hebben en van 't einde van Juli tot het laatst van October duren. Ten z. van Aegypte ligt *Aethiopië*, en daarin *Meroë.* Ten tijde der Romeinen verdeelde men Aegypte in: *Opper-Aegypte* of *Thebăïs*, van het eiland Philae (ten z. van Syene) tot Phylăce Hermopolitāna (ten z. van Hermopŏlis Magna), waarvan Thebe de voornaamste stad was; *Midden-Aegypte* of *Heptanŏmis*, van Phylăce Hermopolitāna tot Băbylon (ten n.o. van Memphis), met Memphis: *Beneden-Aegypte*, gedeeltelijk uit het Delta bestaande, met Heliopŏlis.

De bewoners van Aegypte, deels tot den Semietischen stam, deels tot het Aethiopisch ras behoorend, waren verdeeld in een zeker aantal kasten, van welke de twee eersten den grooten hoop der lagere kasten beheerschten: 1) de priesters, die tevens de geleerden, rechters, geneeskundigen, sterrewichelaars, waarzeggers en bouwmeesters van het gansche volk waren en den grootsten invloed op het staatsbestuur hadden; 2) de krijgslieden, die zich uitsluitend met den wapenhandel bezig hielden en, evenals de priesterkaste, een stuk grond bezaten, dat vrij was van belasting. De overige kasten bevatteden kooplieden, landbouwers, schippers, herders, enz. in 't kort dat gedeelte des volks, hetwelk belastingen betaalde en aan de eerstgenoemden onderworpen was. Aan het hoofd van den staat stond een koning (*pharao* in het O. T. genoemd), wiens kroon erfelijk was.

De eenigste goden, die door 't geheele land heen werden vereerd, waren *Osīris* en *Isis.* In *Typhon* was al het booze, dat de natuur oplevert, in Osīris en Isis al het goede, dat zij schenkt, verpersoonlijkt. Tot de godheden van minderen rang behoorden: de *apis*, een met bijzondere teekenen geboren stier, die inzonder-

heid te Memphis werd vereerd; verder de ichneumon, de krokodil, de katten en andere. — In Aegypte bestond het geloof, dat de ziel na den dood voortleefde en ééns weer in het lichaam terugkeerde. Veel zorg werd vermoedelijk daarom gewijd aan het balsemen der lijken (*mummiën*, d. i. gebalsemde lijken).

Het schrift der Aegyptenaren, een beeld- en letterschrift, was drievoudig: *het hiëroglyphen-schrift*, uit afbeeldingen of zinnebeelden van voorwerpen bestaande; het *hiëratisch*, een overgang van het teekenen tot het schrijven, waarvan zich de priesters bedienden; *het demtoisch* of *volksschrift*, een verkorting van het hiëratisch. Elk dezer soorten had weer haar onderdeelen. De wetenschappen, die de Aegyptenaren tot een zekere hoogte beoefenden, waren de sterrekunde, de genees- en meetkunst. Van den ijver, waarmede zij zich bovenal op de bouwkunst toeleiden, getuigen de nog aanwezige overblijfselen: *pyramiden*, *tempels*, *obelisken* en *catacomben* of grafspelonken. Het grootst gebouw der wereld was de *labyrinthus* in Midden-Aegypte, een paleis, dat uit 3000 kamers, 1500 boven en evenveel onder den grond, bestond.

Onder het overgroot getal der vroegste koningen zijn het meest beroemd: CHEOPS, CHEPHREN en MYCERĪNUS, zooals zij bij de Grieken heeten, de stichters der grootste pyramiden, of, gelijk hun eigenlijke naam luidt, CHUFU, SCHAFRA en MENKERA; verder RAMSES II of, zooals de Grieken hem noemden, SESOSTRIS, die, volgens de overlevering, Aethiopië, Klein-Azië en Europa tot de Don bemachtigde. Later voerde binnenlandsche tweespalt tot een gemeenschappelijke regeering van twaalf vorsten, *dodecarchie*, totdat één hunner, PSAMMĒTĬCHUS (670—616 v. C.), zich met behulp van Carische en Ionische zeeroovers de oppermacht verschafte. Sedert werd de toegang tot het vroeger bijna afgesloten Aegypte voor vreemdelingen geopend en de handel met de Grieken begunstigd. NECHO, zijn zoon, liet door middel van Phoenicische zeelieden Afrika omvaren. De laatste koning was PSAMMĒNĬTUS, die nauwelijks den troon had bestegen, of hij werd bij Pelusium (aan den oostelijken Nijlarm) door Cambўses, den tweeden koning der Perzen, geslagen en gevangen genomen. Zoo werd Aegypte in 525 v. C. een Perzisch wingewest.

§ 4.

De Israëlieten.

De geschiedenis der *Hebreërs* of *Israëlieten*, later ook in 't algemeen *Joden* genoemd, met welken naam oorspronkelijk alleen de bewoners van 't later koninkrijk Juda werden aangeduid, een volk van den Semietischen stam, begint met Abraham, die

vóór 2000 v. C. leefde en aan 't hoofd van zijn zwervenden herdersstam uit Mesopotamië (het land tusschen de rivieren) naar Kanaän trok. Van Abraham was Izaäk een zoon, van dezen Jakob of Israël. Jakob had twaalf zonen, die de stamvaders werden der twaalf stammen, waarin het volk werd verdeeld. Een dezer zonen, Jozef, als slaaf naar Aegypte gevoerd, steeg er tot hooge waardigheden en riep zijn stamgenooten tot zich, aan welke het landschap Gosen in Beneden-Aegypte werd ingeruimd. Wegens de harde verdrukking, welke zij later moesten verduren, voerde Mozes hen in grooten getale omstreeks 1300 naar Arabië, waarhij veertig jaren met hen rondtrok en hun bij den berg Sinaï wetten gaf.

Onder aanvoering van Josua namen de Israëlieten, na veelvuldigen kamp met de Philistijnen, de Moabieten en andere heidensche volkeren, bezit van Kanaän en verdeelden het onder de twaalf stammen, welk getal met één was vermeerderd, doordien voor den stam van Jozef die zijner beide zonen, Manasse en Ephraïm, optrad. Doch de stam Levi, als die der priesters en wijzen (*levieten*), had geen afzonderlijk erfdeel, maar woonde onder de overige stammen verbreid. In hachelijke tijden traden van tijd tot tijd koene mannen op, *richteren* of *rechters* genoemd, die den vaak verwaarloosden Jehovadienst herstelden en hun landgenooten van de heerschappij der heidenen bevrijdden, zooals Gideon en Simson. De laatste der richteren was Samuel, dieom het nationaal gevoel te doen herleven, profetenscholen oprichtte, waaruit later die met een hoogeren geest bezielde mannen te voorschijn kwamen, welke onder den naam van *profeten* niet alleen de Mozaïsche wet met kracht verdedigden tegen de macht der koningen, maar ook in hun toespraken het volk waarschuwden, vermaanden en vertroostten.

Toen het volk, op 't voorbeeld der naburen, eindelijk een' koning verlangde, zalfde Samuel SAUL (omstr. 1080—omstr. 1050), een' man uit den stam Benjamin, tot koning. Na Saul besteeg DAVID (omstr. 1050—1025), uit den stam Juda, den troon. Eerst omstreeks 1040 door alle stammen erkend, breidde hij het rijk tot den Euphraat uit en verhief Jeruzalem tot hoofstad. Maar niet alleen als veroveraar schitterde hij: hij opende ook handelswegen, regelde de geldmiddelen en 't gansche staatswezen. Nog meer is hij als dichter beroemd, en zijn naam door de psalmen, voor een gedeelte zijn werk, door de geheele beschaafde wereld verbreid. Zijn zoon SALŌMO (omstr. 1025—omstr. 986), vermaard door zijn schranderheid en groote geleerdheid, liet den prachtigen tempel van Jeruzalem bouwen. Maar door zijn groote weelde, die het volk zeer drukte, ontstond alom misnoegen, zoodat de staat na zijn' dood in 986 in twee rijken werd verdeeld: *Israël*, het rijk der tien stammen, met de hoofdstad Sichem, daarna Samarīa, onder Jerobŏam, en *Juda*, het

rijk der twee stammen, met de hoofdstad Jeruzalem, onder Rehabĕam.

Met deze scheuring van het Israëlietisch volk begint de ondergang van den staat, als een noodwendig gevolg van het verval van godsdienstzin en volksgevoel. Meestal lieten profeten als Elīa, Jezāia en Jeremīa, hun waarschuwende stem te vergeefs hooren. De laatste koning van Israël, Hosēa, werd omstreeks 721 met het meerendeel van 't volk door Salmanassar (zie blz. 7) naar Assyrië gevoerd. En toen in 586 Jeruzalem, de hoofdstad van het allengs verzwakt Juda, voor Nebukadnēzar was bezweken, werd koning Zedekīa met de meeste bewoners des lands naar Babylonië verplaatst (zie blz. 7).

§ 5.

Phoenicië.

De Phoeniciërs, tot den Semietischen stam behoorend, wier geschiedenis voornamelijk Sidon en Tyrus tot middelpunt heeft, legden zich reeds vroeg op handel, scheepvaart en nijverheid toe. Den hoogsten bloei bereikte Tyrus van 1000 tot 500 v. C. Van haar koningen vermelden wij Hiram, volgens 't O. T. den bondgenoot van David en Salōmo, en Pygmalĭon, wiens zuster Dido, naar de overlevering, Karthāgo stichtte. Grooten roem verwierf Nieuw-Tyrus, want hoewel de overige steden van Phoenicië, zonder eenige poging tot tegenweer aan te wenden, eerst Salmanassār en later Nebukadnēzar huldigden, verdedigde het zich vijf jaar lang tegen den eersten, dertien jaar tegen den laatsten dier veroveraars. Eindelijk werd het, na vruchteloos verzet, in 332 v. C. door Alexander den groote, koning van Macedonië, verwoest, nadat Phoenicië sedert omtrent 550 aan Perzië was onderworpen geweest.

Al in de vroegste tijden hadden de Phoeniciërs volkplantingen op Cyprus, Sicilië en meer andere eilanden der Middellandsche Zee, alsmede in Spanje en op de noordkust van Afrika, b. v. Gades (Cadix) en Karthāgo, welke laatste stad van alle Phoenicische koloniën de belangrijkste is. In 814 v. C. gesticht door Dido, werd het in 't vervolg een zelfstandige, machtige handelsstaat, die op zijn beurt een reeks van koloniën grondvestte. In Mago, die in de zesde eeuw leefde, had Karthāgo een' ervaren regent, en het bestuur van den staat werd door de ouden om zijn wijsheid geroemd. — De handel der Phoeniciërs bestond in zee- en landhandel. Den zeehandel dreven zij voornamelijk met hun volkplantingen; maar ook bevoeren zij de Perzische en

de Arabische golf. Van de zoogenoemde *Kassiterĭdes*, tin-eilanden, n.l. de Scilly-eilanden (ten z. w. van Engeland), haalden zij tin; de kusten der Oostzee leverden hun 't barnsteen. De landhandel richtte zich zuidwaarts naar Arabië en Aegypte, oostwaarts naar Palaestina, Syrië, Perzië en Babylonie, en noordwaarts naar Armenië. — De merkwaardigste uitvinding, welke men doorgaans aan de Phoeniciërs toeschrijft, is die van de purperverf. Twijfelachtig is het, of het verhaal, hetwelk de uitvinding van 't glas aan de Phoeniciërs toeschrijft, waarheid bevat. Eveneens moet nog in 't onzekere worden gelaten, of ook het letterschrift hun zijn' oorsprong is verschuldigd, maar dat de Grieken het aan hen ontleenden, staat vast.

§ 6.

Medië en Perzië.

In de uitgestrekte landstreek tusschen den Perzischen Zeeboezem, de Kaspische Zee, den Tigris en den Indus woonden, sedert overoude tijden, volkeren, die, in nauwe verwantschap tot elkander staande, den Medo-Perzischen tak van den Indo-Germaanschen of Arischen volksstam vormen. Tot dezen tak behoorden onder anderen de *Mediërs* en de *Perzen*. Toen Assyrië en Babylonie zich uitbreidden, werden de Medo-Perzische volken door deze staten onderworpen, totdat zij bij het zinken van deze zich wederom verhieven, ze hielpen vernietigen en in hun plaats de heerschappij over West-Azië erlangden. Op een' tijd, die niet meer zeker is te bepalen, doch waarschijnlijk in de dertiende eeuw v. C., trad onder hen een hervormer op, Zorŏaster (Zarathustra), die de oude, maar in verval geraakte geloofsleer herstelde en wien men deswege later die leer zelve toeschreef. Zij is vervat in een boek, *Zend-Avesta* genoemd, van welke beide woorden Avesta »oude tekst" en Zend »verklaring" beteekent. Volgens die leer is er een hoogste wezen, *Ahoeramazda* of *Ormuzd*, de god van het licht en het goede, wien later *Angramainyus* of *Ahrĭman*, de god der duisternis en van het kwade, ter zijde werd gesteld. Onder hen staan een groot aantal goede en booze geesten.

De ons bekende geschiedenis der Medo-Perzen begint eerst in de zevende eeuw v. C. Nadat de Mediërs zich van de Assyriërs hadden vrijgemaakt, kozen zij DEJŎCES tot koning en bouwden hem de hoofdstad *Ecbătăna*. Weldra onderwierpen zij de Perzen. De vermaardste hunner vorsten is CYAXĂRES (633—593), die met Nebukadnēzar Ninivé belegerde en eerst omstreeks 606 den Assyrischen oorlog, reeds door zijn' vader begonnen, eindigde (zie blz. 7), omdat een groote horde Scythen, die tusschen de Don en de Wolga

te huis behoorden, gedurende acht-en-twintig jaren Medië plunderend doortrokken. Tegen zijn' zoon ASTYĂGES (593—558) stonden de onderworpen Perzen op, wien het niet alleen gelukte hunonafhankelijkheid te verwerven, maar ook de Mediërs te onderwerpen.

Bij dezen opstand werden zij geleid door Cyrus, een' man, die van de zijde zijns vaders, Cambȳses, tot het geslacht der Achaemĕniden, het edelste der Perzische huizen, behoorde. Zijn moeder was Mandăne, een dochter van Astyăges. Zoodra Cyrus was geboren, beval Astyăges, door booze droomen verontrust, zijn getrouwsten staatsdienaar Harpăgus, het kind te dooden. Op een verwonderlijke wijze in 't leven gespaard, speelde Cyrus, een knaap geworden, eens met andere kinderen. Hij was in 't spel tot koning gekozen, en toen hij een anderen jongen, den zoon van een' aanzienlijk Mediër, die hem niet wilde gehoorzamen, had gestraft, en diens vader zich bij den koning beklaagde, liet deze den jongen Cyrus voor zich komen. Het vrijmoedig spreken van Cyrus beviel den koning, die zeer spoedig ontdekte, dat Cyrus zijn kleinzoon was. Nu nam Astyăges hem tot zich, maar op Harpăgus wreekte hij zich onmenschelijk door diens eigen zoon te dooden en hem den vader als spijs voor te doen zetten. Diep gegriefd en verbitterd, zette Harpăgus den thans volwassen jongeling tegen zijn' grootvader op. Cyrus won de genegenheid der Perzen, stelde zich aan hun hoofd, en daar Harpăgus met het Medisch leger tot hem overliep, nam hij zijn' grootvader gevangen en besteeg zelf den troon. Zoo luidt een door Herodŏtus, een' Grieksch geschiedschrijver uit de vijfde eeuw v. C., medegedeelde overlevering, om te verklaren, hoe de oppermacht in West-Azië aan de Perzen kwam.

Weldra vond CYRUS (558—529) gelegenheid tot vergrooting van zijn gebied. Over *Lydië* heerschte de rijke koning Croesus. Groote schatten had hij in zijn hoofdstad opgehoopt, waardoor hij toteen spreekwoord is geworden. Doch omdat hij steeds meer wilde hebben, liet hij het orakel te Delphi vragen, of hij het rijk van Cyrus wel zou kunnen veroveren. Het orakel antwoordde: »wanneer Croesus de Perzen aangrijpt, zal hij een groot rijk verwoesten." Terstond trok hij tegen Cyrus op, maar na den eersten onbeslisten veldslag nam deze Sardes, de hoofdstad van Lydië, in en telde den koning zelven onder zijn gevangenen (omstreeks 549), met wien hij desniettemin van dat oogenblik af als vriend verkeerde. Met Lydië kwamen ook de volkeren en de Grieksche koloniën in Klein-Azië onder Perzië.

In het lot van Lydië werd ook Babylonië betrokken. Babȳlon nam Cyrus, na een langdurig beleg, in 538 door de bedding van den Euphraat, die de stad doorstroomde, zoo af te leiden, dat zijn soldaten ze doorwaden en dus de stad binnendringen konden.

Kort daarna gaf hij aan de in ballingschap levende Joden verlof, naar hun land terug te keeren. Omtrent den laatsten krijgstocht van Cyrus en zijn' dood in 529 zijn de berichten tegenstrijdig. Hetwaarschijnlijkst is, dat hij in een gevecht tegen de Derbiciërs, een volk, dat ten o. van de Kaspische Zee woonde, werd gewond en kort daarna stierf.

Cȳrus' veroveringen werden door een' zijner naaste opvolgers, DARĪUS I, een' zoon van Hystaspes (521—485), voortgezet. Niet alleen maakte hij het Westen van Indië cijnsbaar, maar hij trok ook, als de eerste Aziaat, die ons werelddeel beoorloogde, over den Bospŏrus (de straat van Constantinopel) naar Europa, waar de tocht over den Ister of Donau tegen de Scythen wel mislukte, doch waardoor de Perzen vasten voet in Thracië en Macedonië kregen. Tegen hem ontstond een oproer van de Klein-Aziatische Grieken, dat, hoewel weder gedempt, de oorzaak werd van een' der belangrijkste oorlogen in de wereldgeschiedenis. Want Darīus besloot toen het Europeesch Griekenland aan zich te onderwerpen. Dit plan veroorzaakte dien langdurigen oorlog, die onder zijn' zoon Xerxes I en latere koningen met korter of langer tusschenpoozen voortduurde. Deze oorlog, doch inzonderheid de verdorvenheid van het hof en volk, bracht het rijk ten val, dat in 330 v. C. door Alexander den groote werd veroverd.

TWEEDE TIJDVAK.

De geschiedenis der Grieken tot de vernietiging hunner onafhankelijkheid.

§ 7.

Griekenland.

Griekenland bevatte de volgende deelen:

a. De *Peloponnēsus*, met acht landschappen: Arcadië, Corinthië, Argŏlis, Laconië, Messēnië, Elis, Achāje en Sicyonië met Phliasië.

b. *Midden-Griekenland* of *Hellas*, ook met acht landschappen: Attĭca, Megăris, Boeotië, Phocis, Locris, Doris, Aetolië en Acarnanië.

c. *Noord-Griekenland* of *Thessalĭë* en *Epīrus*.

De voornaamste der Grieksche eilanden zijn:
In de Ionische Zee: Corcȳra en Ithăca.

In de Aegeïsche Zee: Euboea, Thăsus, Lemnos, Tenĕdos, Samos. Verder de beide groepen der Cycladen en Sporaden.
In den Saronischen Zeeboezem: Aegīna en Salămis.
In de Middellandsche Zee: Rhodus, Cyprus, Creta.

§ 8.

Van den vroegsten tijd tot de vestiging der Heraclīden en Doriërs in de Peloponnēsus. — Van ongeveer 1800 *tot omstreeks* 1000.

In haar begin is de geschiedenis der Grieken duister en, gelijk die van bijna alle volken, vol fabelachtige overlevering. Griekenland werd het eerst bevolkt door de *Pelasgen*, die uit Azië moeten zijn gekomen en zich voornamelijk in Thessalië en in de Peloponēsus vestigden. Ook spreken oude overleveringen van volkplantingen, in zeer vroegen tijd in Griekenland aangelegd. De Phoeniciër Cadmus kwam in Boeotië en bouwde den burg Cadmēa, aan welks voet later Thebe ontstond. Danăus uit Aegypte landde in Argos en maakte zich meester van de heerschappij over dit landschap. De naam *Peloponnēsus* wordt afgeleid van Pelops, een' Phrygiër, die in Elis verscheen en het spoedig aan zich onderwierp. Als vierde volkplanter wordt Cecrops genoemd, die uit Aegypte naar Attica zal zijn getrokken en er door het bouwen van den burg Cecropĭa den grond gelegd hebben tot de stad Athene. Maar dat hij een vreemdeling was en uit Aegypte kwam, is een vinding van lateren tijd. Veelal neemt men heden ten dage aan, dat die overleveringen niet letterlijk zijn op te vatten, alsof er inderdaad zulke groepen volkplanters in Griekenland zijn gekomen. Hiermede is echter niet geloochend, dat het Oosten eenigen invloed op Griekenlands aloude beschaving heeft geoefend.

Op den Pelasgischen tijd volgt die, waarin de *Hellenen* het heerschend volk van dit land waren. Hun naam, afgeleid van Hellen, den zoon van Deucalĭon, werd allengs de algemeene naam voor het Grieksche volk, terwijl de naam *Grieken* hun eerst later door de Romeinen werd gegeven. Naar de afstammelingen van Hellen kregen, althans na 1000 v. C., de drie hoofdstammen van het Grieksche volk, die zich door hun tongvallen, welke ook schrijftaal waren, onderscheidden, de namen *Ioniërs, Doriërs* en *Aeoliërs*, onder welke laatsten ook de Achaeërs, een hoofdstam, werden gerekend.

Vele gebeurtenissen onderscheiden den heldentijd, waarvan de voornaamste zijn: de tocht der Argonauten naar Colchis (ten o. van de Zwarte Zee), die der zeven vorsten tegen Thebe en de Trojaansche oorlog, omstreeks 1194—1184. Onder alle helden van den Achaeïschen tijd zijn Herăcles (Hercŭles) en Thēseus

de be roemdste, gene door zijn twaalf daden, op last van den koning van Mycēnae (in Argŏlis), Eurystheus, verricht, deze door zijnen tocht naar Creta en vele andere blijken zijner dapperheid. Beiden echter behooren eigenlijk in de fabelleer te huis.

§ 9.

De vestiging der Heraclīden en Doriërs in de Peloponnēsus. — De volkplantingen der Grieken.

Onmiddellijk na den Trojaanschen oorlog vinden wij bijna overal in Griekenland verwarring en onlusten, regeeringsveranderingen en volksverhuizingen. De grootste omwenteling brachten de *Heraclīden*, nakomelingen van Herăcles, teweeg, die door Eurystheus uit de Peloponnēsus waren verdreven en bij de Doriërs een verblijfplaats hadden gevonden. Met behulp van dezen stam en van den Aetoliër Oxȳlus gelukte het ongeveer 1000 aan de Heraclīden Teměnus, Cresphontes en Aristodēmus, de Achaeërs te verslaan en zich in 't bezit van een groot dee delr Peloponnēsus te stellen. Daar elk zijn aandeel van 't veroverd land verkreeg, kwam Laconië aan Procles en Eurysthěnes, tweelingzonen van Aristodēmus, die in de Peloponnēsus was gestorven. Van nu af was dit schiereiland de hoofdzetel der Doriërs, zooals Attica die van de Ioniërs. De andere stam, die thans de minstbeteekenende werd, kreeg eerst tegen het einde der Grieksche geschiedenis weder eenig gewicht.

Als een belangrijk gevolg dezer verovering van het schiereiland kan men de vele volkplantingen der Grieken aanmerken. De algemeene oorzaken, waaraan die bijna ontelbare Grieksche volkplantingen haar ontstaan hadden te danken, waren oorlogen tusschen de onderscheiden stammen, overbevolking, staatspartijschappen, handelsbelangen.

Op de westkust van Klein-Azië, die naar deze volkplantingen de namen *Aeŏlis*, *Ionië*, *Doris* kreeg, stichtten de Achaeërs in Mysië en Lydië twaalf steden; daarenboven legden zij op Teně-dos en Lesbos koloniën aan. — Den Ioniërs zijn twaalf steden in Lydië en Carië haren oorsprong verschuldigd; ook bevolkte deze stam de eilanden Samos en Chios. De Doriërs vestigden in Carië twee steden, waarvan Halicarnassus de voornaamste was, en drie op Rhodus, die later tot één stad werden vereenigd. Onderscheiden andere lagen aan de Zwarte Zee, den Bospŏrus, de Propontis of Zee van Marmŏra, den Hellespont; op de zuidkust van Thracië en Macedonië; in Beneden-Italië, voor een deel Groot-Griekenland geheeten; op Sicilië, op de zuidkust van Gallië, de ooskust van Spanje en de noordkust van Afrika.

Verreweg een der belangrijkste aller koloniën was Syracūse op Sicilië. Deze stad, in 735 door Corinthe gesticht, stond eerst onder het bestuur van de aanzienlijken. Door 't volk verdreven, voerde Gelo hen in 484 terug, maar werd tevens zelf heer der stad. Na hem werd zijn broeder Hiëro tiran (zie beneden op deze blz.); maar de jongere broeder en opvolger van Hiëro, Thrasybūlus, werd in 466 wegens zijn geweldenarijen verdreven. Hiërop volgde een volksregeering en was Syracūse aan vele woelingen ten prooi; doch de aanvallen der Atheners (415—413) ging het gelukkig tekeer. Een vierde regeeringsverandering greep plaats in 405. In dit jaar wierp zich de opperbevelhebber Dionysĭus tot tiran op en verijdelde door vier oorlogen de veroveringsplannen der Karthagers op Sicilië. Zijn zoon Dionysius II, die zijn' vader opvolgde, werd eerst verdreven, daarna hersteld, maar moest weldra zijn plaats aan den Corinthiër Timolĕon inruimen. Na een gelukkigen oorlog met Karthāgo herstelde Timolĕon voor korten tijd de volksregeering en keerde toen tot het ambteloos leven terug. Hij stierf in 337. Op Agathŏcles, die zich in 317 meester maakte van 't gezag, volgden verschillende overweldigers, totdat in 269 de veldheer HIĔRO tot koning werd verkozen. Zijn kleinzoon Hieronȳmus, die de koninklijke waardigheid in 216 erfde, verloor ze een jaar later met het leven. Niet lang daarna, in 212, nam Marcellus de stad Syracūse in, die dus aan Rome werd onderworpen.

§ 10.

De Grieken in 't algemeen.

Ten gevolge van de volksverhuizingen werden de koninkrijken uit den heldentijd meestal vernietigd, en overal verrezen nieuwe staten. Voorzoover ons bekend is, werden zij bijna alle mettertijd gemeenebesten met een opperhoofd, hetwelk de uitvoerende macht bezat, een beraadslagenden senaat en een wetgevende volksgadering. In de zevende en de zesde eeuw werden er ook eenige langer of korter door *tirannen* beheerscht, d. i. door mannen, die 't volstrekt gezag aan zich trokken in een' staat, welke vroeger een gemeenebest was. Sedert dien tijd ontwikkelde zich bij de Grieken meer en meer een veelzijdige geestbeschaving, zoodat zij weldra in kunsten en wetenschappen elk volk der oudheid verre voorbijstreefden. De voornaamste oorzaken dezer ontwikkeling, waarvan eenige, zooals de orakels en de spelen, den band der nationale eenheid tusschen de verschil lende stammen en staten tevens onderhielden, zijn de volgende:

1. De gelukkige aanleg des volks, zijn fijn kunstgevoel en zucht voor geestbeschaving, door een milde luchtstreek begunstigd; het

scheen bestemd te zijn om der geheele wereld in kunstmin en verlichting ten voorbeeld te strekken.

2. De vele en toegankelijke zeekusten, rijk in golven, baaien, zeeën en havens, voor veelvuldig verkeer, handel en scheepvaart gunstig.

3. De gemeenschappelijke taal, hoezeer in tongvallen onderscheiden.

4. De *nationale spelen*, die onder de afzonderlijke stammen een edelen wedijver voor de ontwikkeling der krachten van 't lichaam en later ook van den geest opwekten. De voornaamste dezer spelen waren de *Olympische*, die alle vier jaar te Olympĭa (in Elis) ter eere van Zeus (Jupiter) werden gevierd. Met zonsopgang namen de spelen een begin. Hardloopen, wedrennen met wagens, worstelen, vuistvechten en 't werpen met de schijf waren de voorgeschreven oefeningen, waarin men met elkander wedijverde en die dagen achtereen duurden. Op den laatsten dag bekranste men de overwinnaars. Onder gejuich en gezang kregen zij een' olijftak, en elk hunner tevens het recht, zichzelven ter eere een standbeeld te Olympĭa te doen zetten. Dichters hieven hier hun zegezangen aan, den over winnaars ter eere; geschiedschrijvers lazen er hun werken voor.

5. De *orakels*, waaronder de Grieken de vermeende uitspraken hunner goden verstonden, door den mond van priesters of priesteressen hun medegedeeld. De beroemdste waren dat te Dodōna (in Epīrus) en te Delphi. Het laatstgenoemde heette het *Pythische* en was Apollo, den god der fraaie kunsten, geheiligd. Hier, te Delphi, begaf zich een priesteres, *Pythia* genoemd, binnen in 't heiligdom en ging op een' met lauriertakken omvlochten drievoet zitten, die boven een opening in den grond stond, waaruit bedwelmende dampen opstegen. Dan kreeg zij kramptrekkingen en liet onsamenhangende woorden hooren, welke de priesters zich haastten te verklaren. Gewichtige staatsaangelegenheden werden niet beslist, eer men het orakel om raad had gevraagd; ook lieten velen er zich de toekomst voorspellen. Een geruimen tijd werkten deze orakels zeer weldadig, daar zij in hachelijke omstandigheden goeden raad gaven en aan de wetten een hooger aanzien verleenden, zoolang nl. mannen van doorzicht, in 't belang des vaderlands, antwoorden lieten geven, die 's lands heil bedoelden. Intusschen verloren zij ten laatste hun' invloed, toen zij door hebzuchtige priesters werden misbruikt, die voor geld de voorspellingen naar den zin der vragers inrichtten. Ook schroomden deze tusschenbeide niet kunstgrepen te bezigen en dubbelzinnige antwoorden te geven, wanneer zij zich anders niet wisten te redden.

§ 11.

Sparta.

Boven alle Grieksche staten muntten weldra het Dorisch Sparta en het Ionisch Athene uit, niet door omvang van grondgebied of vruchtbaarheid van bodem, maar door de degelijkheid hunner burgers, een heilzame werking hunner staatsregeling.

Sparta had na de Dorische volksverhuizing altijd twee koningen tegelijk, één uit de *Eurypontiden* (zoo geheeten naar Procles' kleinzoon) en één uit de *Agiden* of *Agiaden* (naar Agis, den zoon van Eurysthĕnes). De inwoners zelven waren verschillend in oorsprong en toestand: 1. de eigenlijke *Spartanen*, voor verreweg 't grootste gedeelte nakomelingen der Doriërs en uitsluitend burgers der hoofdstad, als de heerschende klasse; 2. de *Perioiken* (rondomwonenden) — ook wel *Lacedaemoniërs* genoemd, welken naam zij met de Spartanen gemeen hebben, — hoofdzakelijk afstammelingen van de vroegere bewoners der landstreek, de *Achaeers;* zij waren landbouwers, kooplieden of handwerkslieden, die persoonlijke vrijheid genoten, maar schatting betaalden; de *Helōten* of lijfeigenen van den staat, welke het land bebouwden en den Spartanen dienstbaar waren.

Eerst Lycurgus' wetgeving gaf aan Sparta dat eigenaardig kenmerk, waardoor het zich in de geschiedenis van alle andere staten en volken onderscheidt. Evenals over LYCURGUS' leven loopen de berichten over zijn' tijd zeer uiteen. Dit moet intusschen worden vastgehouden, dat zijn leeftijd in de laatste helft der negende eeuw v. C. valt. In de dagen van Lycurgus bestond te Sparta de grootste verwarring. Ten einde aan den verwarden toestand van Sparta een einde te maken, nam hij, hiertoe opgewekt door het Delphisch orakel, de taak op zich, zijnen medeburgers wetten te geven.

Het doel van Lycurgus' geheele wetgeving, die oorspronkelijk alleen op Sparta en zijn naasten omtrek betrekking had, was één: de onafhankelijkheid van den staat. Om dit te verwezenlijken, moesten de burgers, ieder in 't bijzonder, het belang van den staat boven hun eigen belang stellen; zij mochten door geen weelde bedorven, door geen vreemde zeden besmet worden. Vanhier een strenge levenswijze en afgeslotenheid naar buiten. Onder Lycurgus' wetten neemt bij sommige schrijvers der oudheid de wet over de verdeeling van 't land een eerste plaats in. Mogen ook de getallen niet geheel vaststaan, er is geen grond genoeg om te betwijfelen, dat Lycurgus al het land in een zeker aantal gelijke stukken heeft verdeeld, die niet vervreemd, noch gesplitst mochten worden. — De mannen aten in openbare gebouwen aan gemeenschappelijke tafels, *syssitia* of *phiditia*, waartoe ieder zijn bijdrage moestleveren. De spijs was voedzaam,

maar eenvoudig, een zwarte soep de hoofdschotel. Van hun zevende jaar af werden de knapen in openbare gebouwen opgevoed. Het doel der opvoeding bepaalde zich tot deze hoofdpunten: versterking der lichaamskrachten; het gewennen aan pijn, aan stipte gehoorzaamheid, aan ontzag voor den ouderdom; het streven naar kortheid van uitdrukking *(Laconisch gezegde)*; opscherping van 't gezond verstand; het in 't geheugen prenten der krijgsliederen. De wetten zelven waren niet beschreven: in korte rijmen gingen zij van mond tot mond, om zoo des te vaster in 't geheugen der burgers te worden geprent.

De onderscheiden staatsmachten waren: de raad der ouden (*geroesia*), de *beide koningen*, de *volksvergadering* en de *ephoren*, vijf mannen, welke hun gezag langzamerhand zoo uitbreidden, dat het in den historischen tijd dat der koningen overtrof.

Door zijn instellingen vormde Lycurgus een eenvoudig, matig en krijgshaftig volk, welks diep ontzag voor eigen wetten Sparta gedurende vier eeuwen machtig maakte en welks heldenmoed en vaderlandsliefde den Spartanen niet zeer lang na 's wetgevers leeftijd de bewondering der overige Grieken, inzonderheid van die der Peloponnēsus, zoozeer verwierven, dat deze bij gemeenschappelijke aangelegenheden hun gaarne de hoogste leiding, de *hegĕmŏnie*, overlieten. — Niettegenstaande dezen voorrang valt het in 't oog, dat de ontwikkeling van menige kracht des menschelijken geestes bij de Spartanen geheel werd verwaarloosd. De mensch, zijn geheele aanleg en ontwikkeling, ging onder in den dapperen en geharden staatsburger.

§ 12.

Athene.

Athene, volgens de overlevering door Cecrops gesticht, werd in 't eerst door koningen geregeerd. Nadat de laatste, Codrus, zich omstreeks 1000 voor zijn vaderland had opgeofferd, werd de koningstitel afgeschaft. Nu kwam er één *archon* (regeerder) voor zijn leven, later voor tien jaren, maar van 683 af werden er negen tegelijk en slechts voor één jaar door het volk gekozen.

Het volk bestond uit *eupatriden*, de aanzienlijken, *geomoren*, landbouwers, en *demioergen*, handwerkslieden. De macht en spoedig ook allen rijkdom bezaten de eersten, uit welke men de archonten koos. De onderdrukking, welke deze bevoorrechte standzich dientengevolge zoo licht veroorloofde, deed dikwijls gevaarlijke onlusten ontstaan.

Opdat nu de gebreken van den staat mochten worden weggenomen, wendden eenige der verstandigste mannen zich tot so-

LON, die dit vertrouwen om zijn wijsheid, deugd en ondervinding alleszins verdiende. In 594 werd hij tot archon gekozen. Om de drukkende ongelijkheid van vermogen te matigen, vernietigde hij de meeste schuldbrieven der armste schuldenaars (d. i. hij liet de schuldzuilen of steenen pilaren wegnemen, waarop de naam van hem, die 't geld had voorgeschoten, en de grootte der som waren gegrift.) Verder verbood hij, van nu aan op persoonlijke borgstelling schulden te maken of een' Athener als slaaf te verkoopen. Deze maatregel werd *sisachthīa*, d. i. verlichting der lasten, geheeten.

Kort hierna werd hij met het ontwerpen eener nieuwe wetgeving belast. Hij ging van de billijke grondstelling uit, dat in den staat alle burgers over 't geheel aan elkander gelijk moeten zijn, doch dat ieders staatsburgerlijke rechten en plichten in verhouding behooren te staan niet tot de geboorte, maar tot den grondeigendom. Solon verdeelde de burgers volgens hun vermogen in vier klassen. Alleen die der drie eerste klassen waren tot geregelden krijgsdienst als ruiters of zwaargewapenden verplicht. Daarentegen werden ook de overheden slechts uit dezelfde klassen, door alle burgers, gekozen. Behalve door de archonten werd de staat door de *volksvergadering*, bij welke het oppergezag berustte, en door een' raad bestuurd.

Nog bij het leven van Solon barstten er te Athene, gelijk vroeger meermalen was gebeurd, hevige twisten los, die daarmede eindigden, dat PISISTRĂTUS, het hoofd van een der kampende partijen, de oppermacht verkreeg, die bij zijn' dood in 527 op zijn zonen, Hippĭas en Hipparchus, overging. Maar in 510 werd aan hun heerschappij een einde gemaakt. Hippĭas vluchtte naar Darīus I, koning van Perzië, en versterkte hem in zijn voornemen om den Atheners den oorlog aan te doen.

§ 13.

De Perzische oorlogen. — Van 493 tot 387.

De botsing, die tusschen de Aziatische alleenheersching der Perzen en den vrijen staatsvorm der Grieken op de kust van Klein-Azië ontstond (zie blz. 14), verwekte in het begin der vijfde eeuw tusschen de Perzen en de Grieken een reeks van oorlogen, die aan den eenen kant den ondergang van Perzië bewerkten, aan den anderen het Grieksche volk tot het hoogste toppunt van macht en ontwikkeling des geestes verhieven.

Na de onderwerping der Aziatische Grieken besloot Darīus I Griekenland onder het juk te brengen. 't Eerst afgezonden leger onder Mardonĭus in 493 bereikte Griekenland niet: het landleger werd door de dappere aanvallen der Thraciërs tot terug-

keer gedwongen en de vloot bij het voorgebergte Athos (in 't z. o. van Macedonië) door stormen vernield. Desniettemin zond Darīus reeds in 't volgend jaar herauten naar de onderscheiden staten, ten einde aarde en water te vragen, als teekens van onderwerping. Thebe en de meeste eilanden huldigden de oppermacht des konings: te Sparta en te Athene daarentegen werden de gezanten gedood. In 490 ondernamen twee Perzische veldheeren, Datis en Artaphernes, over zee een tweeden tocht. Eerst veroverden zij Eretrĭa (op Euboea) en landden toen in Attĭca. Moedig togen de burgers van Athene, ten getale van 9000 of 10.000, slechts door 1000 Plataeërs ondersteund, onder aanvoering van MILTIĂDES, den veel sterker vijand tegemoet en versloegen hem bij Marăthon. Zoowel aan de dapperheid en geestdrift der kleine schare, als aan de krijgskunde van Miltiădes kwam de eere toe der overwinning in dezen strijd. Volmondig prezen de Spartanen, die eerst des daags na den kamp op het slagveld aankwamen, de heldendaad der Atheners. Wel waren zij genegen geweest om mede te kampen, maar een oude wet verbood hun voor 't invallen der volle maan, die destijds juist op handen was, ten strijde uit te trekken. Te Athene werd de overwinnaar evenzeer met gejubel en eerbewijzen begroet; maar later stierf hij in de gevangenis, dewijl zijn aanval op het eiland Paros, dat zich aan de Perzen had onderworpen, was mislukt.

XERXES I, Darīus' opvolger, rustte zich vier jaren lang tot den oorlog toe. Met een ontzaglijk leger, uit de meest verschillende volkeren van Azië samengesteld, trok hij in 480 over den Hellespont naar Europa, terwijl zijn talrijke vloot langs de kusten zeilde. Na Thessalië te hebben onderworpen, naderde Xerxes de Thermopўlae, den bergpas, die uit Thessalië naar Hellas leidde. Hierheen waren 8000 Grieken onder bevel van Sparta's koning LEONĬDAS getrokken, terwijl de Grieksche vloot naar de zeeëngte tusschen Euboea en Thessalië was gestevend. Moedig verijdelde de kleine bende een tijdlang alle pogingen der honderdduizende Perzen om de bergengte te veroveren, en toen iemand tot een' der Spartanen zeide, dat de pijlen der Perzen zoo talrijk waren, dat zij de zon verduisterden, antwoordde hij: »Des te beter, dan zullen wij in de schaduw vechten.'' Terwijl nu de Perzen, in weerwil van al hun inspanning, niet de minste vorderingen maakten, toonde hun een verrader, Ephĭaltes, bij nacht een aan velen onbekend voetpad. Hierlangs getrokken, vielen zij den Grieken in den rug. Nu liet Leonĭdas, de onmogelijkheid eener verdere verdediging inziende, de meeste Grieken aftrekken; hijzelf, getrouw aan Sparta's wet »sterven of overwinnen,'' bleef met zijn 300 Spartanen en eenige honderden andere Grieken stand houden. Allen vielen, op twee na, in den roemrijksten strijd (480).

Thans verscheen Xerxes in Attĭca, verwoestte het en nam zelfs Athene in, dat vrouwen, grijsaards en kinderen hadden verlaten, om zich op naburige plaatsen in veiligheid te stellen. THEMISTŏCLES, zoo schrander als eerzuchtig, had de weerbare mannen overreed om zich op de vloot te begeven, door de Delphische orakelspreuk, dat de Atheners zich achter *houten muren* moesten verdedigen, zoo te verklaren, dat met die muren schepen werden bedoeld. Dewijl er evenwel bij de Grieken veel verdeeldheid bestond, bedacht Themistŏcles een list, ten einde tot een algemeenen zeeslag te komen. Hij liet nl. den koning van Perzië zeggen, dat hij de Grieken onmiddellijk moest aangrijpen, zoo hij de gelegenheid om hen met één slag te vernietigen niet wilde verliezen, dewijl zij op 't punt stonden om uiteen te gaan. Bij Salămis nu tastte Xerxes hen in 480 aan, op een plaats, te eng voor de uitbreiding zijner vloot. In dezen slag behaalden de Grieken, uitmuntend in het snel wenden hunner schepen, een volledige overwinning. Xerxes vlood naar Azië, den veldheer Mardonĭus met 300,000 man uitgelezen troepen in 't n. van Griekenland achterlatend.

In 479 trok de Spartaansche krijgsmacht onder PAUSANĬAS, den voogd van den jongen koning Plistarchus, den Perzen tegemoet. Met haar vereenigden zich de Atheners, aangevoerd door Aristīdes. Bij Plataeae (in Boeotië) geraakten de legers handgemeen: de Perzen, die grootendeels sneuvelden, gelijk ook Mardonĭus, werden verslagen. Op denzelfden dag werd ook een ander leger der Perzenbij het Ionisch voorgebergte Mycălé door de Grieken overwonnen en het overschot der Perzische vloot vernield.

§ 14.

Pericles. — De Peloponnesische oorlog, van 431 tot 404. — Alcibiădes.

Nu was het gevaar voor Griekenlands onafhankelijkheid geweken en werd Perzië op zijn beurt bedreigd. Themistŏcles, die te Athene nog aan 't hoofd stond, overreedde zijn medeburgers, om de muren der stad te herstellen en de haven Piraeus te voltooien. In weerwil zijner verdiensten moest hij voor den nijd zijner vijanden en de vrees der burgers, dat hij naar de opperheerschappij stond, wijken. Men zeide, dat hij in 't geheim met de Perzen onderhandelde, en verwijderde hem door het *ostracisme*, d. i. een volksbeslissing, waarbij men de namen van hen, die men verbannen wilde, op scherven grifte. Daarom vluchtte hij naar Perzië, waar hij is gestorven.

Inmiddels wies Athene's macht steeds aan, bovenal doordien het vele kuststeden en eilanden van zich afhankelijk maakte en zoo,

in Sparta's plaats, de hegĕmŏnie kreeg. Het bereikte echter het toppunt zijner grootheid eerst onder 't beheer van PERĬCLES (sinds ongeveer 450), die, alleen door zijn welsprekendheid en belangeloosheid, tot zijn' dood, zonder den naam, den staat volkomen als alleenheerscher regeerde. Hij inzonderheid maakte Athene tot het middelpunt van alle kunst en wetenschap, versierde de stad met de meesterstukken der uitstekende kunstenaars en met heerlijke gewrochten der bouwkunst. Maar deze bloei was van korten duur. Het bezit van den eersten rang onder de staten van Griekenland voerde tot misbruik van macht en 't onderdrukken der kleinere. Hierbij kwam de nijd der grootere, vooral van Sparta, waardoor de ontevredenheid werd gevoed. Na vele andere verdeeldheden sloeg, nog bij 't leven van Perĭcles, met den *Peloponnesischen oorlog*, 431—404, de wederzijdsche verbittering tot dadelijkheden over.

Griekenland verdeelde zich in twee partijen: die van Athene bestond hoofdzakelijk in de bewoners der eilanden en kusten; Sparta daarentegen werd door nagenoeg alle Peloponnesiërs bijgestaan. Reeds in 't begin (429) sleepte een vreeselijke pest, die te Athene ontstond, duizenden, onder welke ook Perĭcles, ten grave. Inmiddels werd de oorlog met steeds grooter verbittering en teugelloozer wreedheid voortgezet. Wel werd er eens, in 421, vrede gesloten; maar de gezindheid der beide partijen was dezelfde gebleven. Kort daarop namen alzoo de vijandelijkheden weder een begin, vooral door toedoen van ALCIBIĂDES, een' leerling van den beroemden Socrătes, die uit een oud geslacht gesproten, rijk, schrander en schoon was, èn als jongeling èn als man, maar ook in de hoogste mate lichtzinnig. Toen er te Athene gezanten uit Sicilië kwamen, om hulp tegen Syracuse te vragen, bewoog Alcibiădes de Atheners dit verzoek in te willigen, daar hij zich met de hoop vleide, geheel Sicilië te zullen onderwerpen. Een trotsche vloot werd uitgerust: Alcibiădes was één der drie opperbevelhebbers. De vloot lag zeilree en was op 't punt in zee te steken, toen op een' nacht bijna alle Hermesbeelden te Athene werden verminkt. Dat was godsdienstschennis, en velen beweerden, dat Alcibiădes met zijn moedwillige vrienden deze euveldaad had bedreven. Toch liet men hem in 415 eerst met de beide andere bevelhebbers, Nicias en Lamăchus, uitzeilen. Maar weldra daagden de Atheners hem ter verantwoording en veroordeelden hem, toen hij niet verscheen, bij verstek ter dood. Hij nam de wijk tot de Spartanen en hitste hen zoozeer tegen de Atheners op, dat zij hen niet alleen in Griekenland beoorloogden, maar ook een vloot tot bijstand van Syracuse zonden. Zoowel hierdoor, als door het vroegtijdig sneuvelen van Lamăchus en het dralen van Niciae mislukte de geheele onderneming der Atheners in 413. Nicias werd gevangen genomen en gedood, vloot en leger vernield. Athene's beste krachten waren verspild.

Terwijl dit voorviel, beproefden de Perzen de Grieksche volkplantingen in Klein-Azië weder onder hun gezag te brengen, waartoe zij zich met Sparta verbonden. Alcibiădes, die zich te Sparta veler haat op den hals had gehaald, zag zich gedwongen naar Tissaphernes, den Perzischen landvoogd van Ionië en Carië, te vluchten. Vanhier begaf hij zich naar een Atheensch leger, dat op het eiland Samos lag en hem tot veldheer had gekozen. Weldra versterkte hij het vertrouwen der krijgslieden door twee overwinningen ter zee, op de Spartanen behaald. In 408 keerde hij, van zijn ballingschap ontheven, naar Athene terug. Hij stond op zijn met buit beladen schip, en 't volk ontving hem met uitbundig gejuich. Dan, kortstondig was' de overdreven ingenomenheid der Atheners met de daden van hun lieveling. Om een gering verlies, dat hij door de schuld van zijn' onderbevelhebber Antiŏchus tegen den Spartaanschen vlootvoogd LYSANDER leed, werd hij op nieuw afgezet en keerde nooit naar Athene terug. Met hem week Athene's geluk. Na schier alle zeesteden en eilanden te hebben onderworpen, nam Lysander Athene in 404 in. De muren der stad werden onder muziek geslecht en een aristocratische regering, die der *dertig tirannen*, ingevoerd. Wel werd een jaar daarna de macht dier dwingelanden vernietigd, maar Athene steeg niet weder tot den bloei van vroeger dagen. Ook Alcibiades' einde was treurig. Door de Spartanen vervolgd, had hij een toevlucht gezocht bij een' Perzisch landvoogd in Klein-Azië, die hem, op verlangen der Spartanen, door gehuurde sluipmoordenaars liet om hals brengen.

§ 15.

Socrătes.

Met het verval van den roem en de kracht van den staat ging toenemend zedebederf te Athene hand aan hand. Te midden van dat zedebederf leefde er echter een man, die door zijn deugdzamen wandel en zijn onophoudelijk streven naar waarheid het verheven beeld van een waren wijze oplevert. Het is de wijsgeer COCRĂTES. Onder een' *wijsgeer* verstaat men iemand, die er zich bovenal op toelegt, het wezen aller dingen grondig te leeren kennen. Socrătes was de zoon van een' beeldhouwer en oefende een tijdlang de kunst zijns vaders uit. Ook diende hij, gelijk alle andere Atheensche burgers, als krijgsman en streed gedurende den Peloponnesischen oorlog voor zijn vaderland. Zijn leven lang verkeerde hij vrijwillig in bekrompen omstandigheden en onthouding, zich geheel wijdend aan de zending, waartoe hij zich geroepen achtte. In tegenstel- ling met de overige wijsgeeren, wier doel op de kennis der natuur en van 't heelal

was gericht, bepaalde hij de wijsbegeerte bij denmensch zelven, weshalve hij de vader der *ethĭca* of natuurlijke zedekunde heet. In 't opschrift van het Delphisch orakel »ken uzelven" lag, meende hij, de sleutel aller wijsheid.

Destijds waren er te Athene mannen, *sophisten* geheeten, die de studie der wijsbegeerte met die der welsprekendheid en staatkunde vereenigden en op het werkelijk leven overbrachten, ook voor geld deze vakken onderwijzend. Onder de handen dier nieuwe leermeesters ontaardde langzamerhand de zucht naar wetenschap; vernuft en redekunde werden kleederen, waarmede men, naar welgevallen, de logen als waarheid kon vermommen. .Hierdoor kwamen de sophisten in botsing met Socrătes, die de menschen poogde te overreden, over hun doen en laten, over het goede en booze na te denken, zich van hun eigen levenstaak rekenschap te geven. Niet met lange redevoeringen trad hij tegen de sophisten op; doch met hen gesprekken aanknoopend, legde hij hun vragen voor en bracht hen, door hun het verkeerde hunner antwoorden aan te toonen, in verlegenheid. Op dezelfde wijze handelde Socrătes, zoowel wanneer hij zich met zijn eigenlijke leerlingen, b. v. Plato en Alcibădes, als met de burgers, waar hij ze ook aantrof, onderhield.

Socrătes was nu 70 jaren oud. Nooit had het hem aan vijanden ontbroken, hem, die elk onbewimpeld de waarheid zeide, maar steeds had hij gezegevierd. Eindelijk klaagde men hem openlijk aan, dat hij de goden, die Athene vereerde, verwierp, er nieuwe invoerde en de jeugd bedierf. Het gebruik wilde, dat de beschuldigden zich door een pleitrede verdedigden of lieten verdedigen. Socrătes hield zelf zijn verdedigingsrede. De oudheid heeft ons deze verdediging medegedeeld; zij is in vele opzichten merkwaardig. Zoo zeide hij b. v.: »Niemand weet, wat de dood is en of hij niet voor den mensch het grootste aller goederen moet worden geacht. Mocht gij, Atheners, mij niet ter dood veroordeelen, dan zou ik zeggen: wel ben ik uw vriend, doch den god zal ik meer gehoorzamen dan u; zoolang ik adem, zal ik niet ophouden naar wijsheid te zoeken, en als ik een' uwer aantref, zal ik hem toevoegen: hoe, schaamt gij u niet, wel geld, roem en eer na te jagen en niet naar kennis en waarheid te streven?" Nadat Socrătes aldus had gesproken, veroordeelden hem de rechters tot het drinken van den giftbeker. Toen hij in den kerker was teruggebracht, riep een zijner leerlingen in de diepste smart uit: »Zoo onschuldig te moeten sterven", waarop hij glimlachend zeide: »Zoudt gij misschien liever hebben, dat ik schuldig stierf?" Een ander spoorde hem aan te vluchten. Socrătes wees dit van de hand, omdat hij niet ongehoorzaam wilde zijn aan de wetten. Op zijn laatsten levensdag sprak hij met zijn vrienden over de onsterfelijkheid der ziel, en toen de avond viel, ledigde

hij kalm den giftbeker, die in 't jaar 400 een einde aan zijn leven maakte.

§ 16.

Van 't einde der Perzische oorlogen tot de onderwerping van Griekenland aan Macedonië. — Van 387 *tot* 338.

Gelijk Athene, werd ook Sparta, na den Peloponnesischen oorlog, machteloozer door de toenemende verzwakking van den volks geest, een gevolg van het verwaarloozen der wetgeving van Ly curgus. Toen het nu, ter hulpe van de Grieksche steden in Klein-Azië, legers hierheen zond, om de Perzen te beoorlogen, verwekten de Perzische gezanten in Griekenland zelf een' oorlog van onderscheiden staten tegen Sparta. De Spartanen, ten volle inziende, dat zij de opperheerschappij over Griekenland niet konden handhaven zonder de medewerking van Perzië, zonden hierop den geslepen Antalcĭdas naar dit rijk, ten einde Artaxerxes II. die er toen regeerde en wegens zijn sterk geheugen Mnēmon heette, voor zich te winnen. Dit gelukte, zoodat de *vrede van Antalcĭdas* in 387 zoowel aan den langdurigen oorlog tegen Perzië als aan dien der Grieksche staten onderling een einde maakte. Weldra misbruikte Sparta, op Perzië steunend, zijn macht. Een Spartaansch veldheer, die met zijn leger langs Thebe trok, bemachtigde wederrechtelijk Cadmēa, den burg van Thebe, door een aristocratische partij uit deze stad aangezet, welke alsnu een menigte van haar staatkundige tegenstanders dwong Thebe te verlaten.

Maar in 379, vier jaren na het gewelddadig bezetten der stad, keerde Pelopĭdas, een der ballingen, met andere Thebaansche vluchtelingen in het geheim terug, bracht de hoofden der tegenpartij op een gastmaal om het leven en dwong de bezetting, den burg te ontruimen. Met moed ondernam Thebe den strijd tegen Sparta in den *Thebaanschen oorlog*, 378—362, en werd eenige jaren lang Griekenlands eerste staat. De hoogte, waartoe het zich in dezen tijd verhief, was geheel en al het werk van twee uitstekende mannen onder haar burgers, EPAMINONDAS en Pelopĭdas. Eerst bracht Epaminondas, met behulp van Pelopĭdas, den Spartanen bij Leuctra (ten z.w. van Thebe) een nederlaag toe. In den tweeden slag, bij Mantinēa (in Arcadië), werd hijzelf doodelijk gewond, doch stierf niet, eer hij zich, der zege bewust, den pijl uit de wonde liet trekken. Met hem nam niet alleen de grootheid van Thebe, maar die van geheel Griekenland een einde. Van nu af werd het door een aantal andere burgeroorlogen meer en meer verzwakt. Van dezen toestand maakte een ten n. van Griekenland wonend koning, PHILIPS II

van Macedonië, die vroeger eenigen tijd alsgijzelaar ten huize van Epaminondas had doorgebracht, gebruik, ten einde de Grieken aan zijn heerschappij te onderwerpen. Hij wendde zoowel omkooping en andere geheime middelen als openbaar geweld aan om zijn doel te bereiken. Te vergeefs ging te Athene de beroemde Demosthĕnes door zijn redevoeringen de pogingen van Philips tekeer. De koning nam stad op stad, en nadat hij in 338 in den slag bij Chaeronēa (in Boeotië) op Athene en Thebe de zege had behaald, werd de *hegemŏnie* van Macedonië over Griekenland door alle Grieksche staten erkend en hem in hunnen naam het opperbevel opgedragen in den oorlog, dien men Perzië wilde aandoen.

DERDE TIJDVAK.

De geschiedenis van Macedonië, van 't rijk van Alexander den groote en van de hieruit ontsproten staten.

§ 17.

Alexander de groote, van 336 *tot* 323. — *De uit het Perzisch Macedonisch rijk voortgekomen staten.*

De oudste geschiedenis van Macedonië spreekt van het geslacht der *Temeniden* of nakomelingen van Temĕnus (zie blz. 16), dat het eerste in dit rijk was en reeds vele koningen vóór Philips II had opgeleverd. Doch eerst met zijn regeering begint de grootheid van Macedonië. Hem volgde zijn zoon ALEXANDER DE GROOTE, in 356 geboren en door den beroemdsten wijsgeer der oudheid, Aristotĕles, onderwezen, in 336 op. Na te Corinthe van de Grieksche gezanten het opperbevelhebberschap, zijn' vader vroeger opgedragen, te hebben verkregen, bedwong hij gemakkelijk de Thracische en Illyrische volkstammen, die zich tegen zijn heerschappij verzetteden, en strafte den opstand der Thebanen met de verwoesting hunner stad.

Toen nam hij de taak op zich, die zijn vader zich had voorgeschreven, en trok in 334 met 35,000 man uitgelezen troepen over den Hellespont. De Perzen leverden hem slag bij de Granīcus, waar zij een nederlaag ondergingen. Het loon der overwinning

was het westelijk deel van Klein-Azië tot het Taurusgebergte. De koning trok nu door Ionië, Carië, Lycië, Pamphylië, Pisidië en Phrygië naar Cilicië. Te Tarsus (in Cilicië) door zijnen arts Philippus van een gevaarlijke ziekte hersteld, sloeg hij bij Issus in 333 het leger der Perzen, dat op 600,000 man wordt geschat, en nam de gemalin, de moeder en de dochters van koning DARĪUS III CODOMANNUS gevangen.

Alexander liet daarop den koning van Perzië vooreerst aan zijn lot over, ten einde de kustlanden Syrië, Palaestina, Phoenicië, waar Nieuw-Tyrus hem zeven maanden lang weerstond, alsmede Aegypte te onderwerpen. Hier grondvestte hij Alexandrië, dat door zijn gelukkige ligging weldra het middelpunt van den wereldhandel en de hoofdzetel der wetenschap werd, de stad, waar voor 't eerst Oostersche geleerdheid en Grieksche letteren in onderlinge aanraking kwamen. Uit Aegypte toog Alexander naar Azië en sloeg bij Arbēla of Gaugamēla (in Assyrië) in 331 de Perzische hoofdmacht, op 1,000,000 manschappen begroot. Kort daarna werd de koning van Perzië op de vlucht door den satraap van Bactriāna, Bessus, vermoord en bezetteden de Macedoniërs de hoofdsteden van Perzië, Babylon, Susa, Persepŏlis en Ecbatăna. Zoo viel het uitgestrekt rijk in handen van Alexander, die ook de in 't n.o. van Perzië gelegen provinciën, Bactriāna en Sogdiāna, doortrok en Bessus met den dood strafte.

Ofschoon thans overal als opperheer van Perzië erkend, streefde Alexander nog naar grooter gebied. Deze zucht deed hem eenen tocht naar noordelijk Indië en Pendsjab ondernemen, waar hij eenige veroveringen maakte. Maar bij de Hyphăsis dwongen hem de Macedoniërs, die zich met weerzin verder van eigen land en volk verwijderden, in 326 tot den terugtocht. Terwijl zijn vlootvoogd Nearchus met een nieuw gebouwde vloot uit den Indus langs de kusten naar den mond van den Tigris stevende, voerde de koning zelf zijn leger langs den rechteroever van den Indus, door Gedrosĭë en Carmanĭë, naar Babўlon. Hier trachtte hij zijn plan, de ineensmelting van Macedonië en Perzië en de verbreiding der Grieksche beschaving over Azië, te volvoeren. Het weerstreven dier bedoelingen hadden reeds eenige zijner vrienden, als Philōtas en diens vader Parmenĭo, met den dood geboet. Om een andere reden, het in drift en dronkenschap verkleinen zijner daden en 't uiten van beschimpingen, had de insgelijks niet nuchteren koning zijn' veldheer Clītus, den redder zijns levens bij de Granīcus, eigenhandig gedood. Te midden van zijn overleggingen verraste de dood den koning zelven in 323.

Met het sterven van Alexander verviel zijn schepping, vooral bij gemis van een geschikten opvolger. De eerstvolgende tijd bevat dan ook niets dan een reeks van onderlinge twisten en oorlogen tusschen zijn veldheeren, stedehouders (*diadochen*, d. i. opvolgers), in de verschillende landen, welke in 301 met de

nederlaag en den dood van Antigŏnus bij Ipsus (in Phrygië) eindigden, die door Seleucus werd verslagen. Gedurende en na deze oorlogen kwamen er uit de veroveringen van Alexander onderscheiden rijken voort. Seleucus stichtte in 312 het *Seleucidisch-Syrisch rijk*, waarvan zich onder zijn opvolgers Pergămus en het Parthisch rijk losscheurden. Ptolemaeus Lagi, d. i. zoon van Lagus, die ook den bijnaam Sōter, d. i. redder, had, stichtte in 323 in Aegypte het *rijk der Ptolemaeën*. *Macedonië* bleef een rijk op zichzelf, dat, na eenige wisseling van heerschers, door de nakomelingen van een' der diadochen, Demetrĭus Poliorcētes, d. i. stedenveroveraar, werd bestuurd. De Grieken, die zich aan Macedonië onttrokken, vereenigden zich grootendeels in het *Achaeïsch* en het *Aetolisch verbond*. Onophoudelijk oorlogen tegen elkander voerde de boven genoemde staten langzamerhand tot hun' ondergang: in de tweede en de eerste eeuw v. C. werden zij, de een na den ander, Romeinsche wingewesten.

VIERDE AFDEELING.

De geschiedenis der Romeinen.

§ 18.

Italië.

Onder de Romeinen bestond Italië uit de volgende deelen:

a. *Opper-Italië*, hoofdzakelijk *Gallia Cisalpīna* (aan deze zijde der Alpen) en *Ligurië*.

b. *Eigenlijk* of *Midden-Italië*, met de volgende landschappen: Etrurië of Tuscië, Latium, Campanië, Umbrië, Picēnum en Samnium.

c. *Beneden-Italië*, — ook, voor zoover de kusten met vele Grieksche volkplantingen waren bezet, *Groot-Griekenland* genoemd, — bevatte de volgende deelen: Lucanĭë, Bruttium, Apulĭë, Calabrië.

Eilanden, tot Italië behoorende: Sicilië, Sardinië en Corsĭca.

§ 19.

Stichting en oudste bewoners van Rome.

De oudste bewoners van Italië bestonden uit velerlei volksstammen, waarschijnlijk alle van den Arischen stam, van welke

de Etruscen, de Sabijnen, de Latijnen en de Samnieten de voornaamste zijn. Uit de Latijnen en de Sabijnen zijn de Romeinen voortgekomen. De volksoverlevering der Romeinen bracht de voornaamste der Grieksche overleveringen, die van den Trojaanschen oorlog, in verband met het ontstaan van Rome. Zooals zij n.l. luidt, landde na vele omzwervingen de Trojaan Aenēas in Latium, waar zijn zoon Ascanĭus later de stad *Alba Longa* grondvestte, die eenige eeuwen lang door zijn nakomelingen werd geregeerd. Onder hen was Numĭtor de laatste, die echter door zijn jongeren broeder Amulĭus van den troon werd gestooten. Tegen de verwachting van Amulĭus baarde de dochter van Numĭtor, Rhea Silvia, tevens priesteres van Vesta, de godin van den huiselijken haard, twee zonen, Romŭlus en Remus, welke door hun' oud-oom tot den dood in de wateren des Tibers werden veroordeeld. Doch Faustŭlus, 's konings herder, nam hen op van de plaats, waar ze waren nedergelegd, en voedde ze op. In een' twist met de herdersknapen van Numĭtor werd Remus door hen gegrepen en voor zijn' grootvader geleid. Faustŭlus, ijlings toegesneld, openbaarde thans het geheim der geboorte van de beide broeders, die nu hun gezellen verzamelden, hun' oud-oom overvielen, hem doodden en hun' grootvader Numĭtor in zijn waardigheid herstelden. Toen bouwden zij, met vergunning van Numĭtor, op den *Palatijnschen heuvel* de stad Rome, bij welker stichting oneenigheden tusschen de broeders ontstonden, ten gevolge waarvan Remus door de aanhangers van Romŭlus werd gedood. Volgens de gewone berekening, die van Varro, valt de stichting van *Rome* in 't jaar 753 op den 21sten April.

Het geheele Romeinsche volk bestond in de vroegste tijden uit drie standen: de patriciërs, de cliënten en de plebejers. De *patriciërs*, de aanzienlijken, waren zij, welke de stad gesticht en de toenmalige bewoners der landstreek onderworpen hadden, alsmede hun nakomelingen. Zij alleen werden geroepen tot het bekleeden der hoogste ambten en van de priesterlijke waardigheden en vormden de oorspronkelijke volksvergadering *(comitĭa curiāta)*, waarin over alle gewichtige aangelegenheden van den staat werd beraadslaagd en beslist.

De *cliënten* waren een soort van onderhoorigen der patriciërs en meerendeels ontsproten uit de nakomelingen van hen, die zich tot gehoorzaamheid aan de stichters der stad hadden verbonden. In betrekking tot de cliënten, die later onder den derden stand verdwenen, heetten de patriciërs *patronen*.

De *plebejers* maakten een vrijen stand uit, die opkwam door het groot aantal menschen, van elders te Rome gekomen. Zij waren in de eerste eeuwen van alle overheidsambten, behalve van de krijgsambten, en van het stemrecht in de volksvergadering uitgesloten.

Aan het hoofd van den staat stond een *koning*, wien een *senaat* en een *volksvergadering* ter zijde stonden.

§ 20.

Rome onder de koningen. — Van 753 *tot* 509.

Gelijk de geschiedenis van den aanvang der meeste staten, zoo is ook die van Rome en van hare eerste instellingen gedurende dit tijdperk en nog tot diep in den tijd der republiek hoogst onzeker en mythisch. Evenmin als het jaar van Rome's stichting vast staat, is het zeker, dat er zeven koningen hebben geregeerd. Hoe lang elk dier koningen den schepter heeft gezwaaid, wat hij heeft volvoerd of wat onder zijn bewind is gebeurd, dit alles is niet meer uit te maken.

Naar men wil, moeten de zeven in deze orde elkander zijn opgevolgd: Romŭlus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Martĭus, Lucĭus Tarquinĭus Priscus, Servĭus Tullius, Lucĭus Tarquinĭus Superbus of de overmoedige. Op naam van Servius Tullius worden twee gewichtige veranderingen in de staatsregeling gesteld, de verdeeling van 't Romeinsch gebied en die der burgers naar hun vermogen. Het gebied der stad — en dus middellijk de bevolking tevens — werd verdeeld in een zeker aantal geographische deelen, vier stedelijke, *tribus* geheeten, en vele landelijke, die men somtijds eveneens *tribus*, doch doorgaans *regiones* noemde. Hoe groot het geheele getal was, is onbekend, maar zeker, dat er in 't jaar 495 v. C. een-en-twintig in 't geheel waren. In deze tribus, welker getal later tot vijf-en-dertig aangroeide, werden natuurlijk zoowel de patriciërs als de plebejers opgenomen. Verder bezorgde Servĭus den plebejers eenig aandeel aan de regeering, doordien hij het geheele volk, volgens ieders vermogen, op de wijze van een leger, in vijf *klassen* splitste, welker onderafdeelingen *centuriën* heetten, en de armste lieden, in één centurie vereenigd, hieraan toevoegde. Naar deze indeeling in klassen werd de mate van de staatsburgerlijke rechten en verplichtingen der Romeinsche burgers vastgesteld. De jongere burgers uit de beide eerste klassen verrichtten te velde den zwaarsten, die der overige lichter dienst, en de laatste centurie schier in 't geheel geen. Naar deze indeeling werd het geheele volk later tot één vergadering vereenigd, *comitia centuriāta*, waar de stemming naar centuriën geschiedde, en die van nu af de zetel van 't hoogst gezag werd te Rome.

De laatste koning, Lucĭus Tarquinĭus Superbus, was wreed en willekeurig: hij ontnam den plebejers hun pas verkregen rechten en dwong hen tot drukkende heerendiensten; den senaat riep hij maar zelden bijeen en liet dien tot een gering getal uitsterven; vele patriciërs werden van hun' eigendom beroofd, verbannen of

ter dood veroordeeld. Hierom riepen Lucĭus Junius Brūtus en anderen het volk tot wraak en vrijheid op en werd Tarquinĭus met zijn geslacht in 509 verdreven.

§ 21.

De oorlogen van Rome tegen de verdreven Tarquinĭussen. — De plebejers erlangen allengs volkomen gelijkstelling in staatsburgerlijke rechten met de patriciërs. — Van 509 *tot* 287.

In de plaats der koningen kwamen twee *consuls*, die jaarlijks in de comitia centuriāta uit de patriciërs werden gekozen. Hun macht was ongeveer gelijk aan die, welke de koningen tot hiertoe hadden, maar nu was zij onder twee personen gedeeld. De eerste consuls waren Lucius Junĭus Brŭtus en Tarquinĭus Collatīnus; doch de laatste werd weldra vervangen door Valerĭus Publicŏla.

Intusschen trachtte de verjaagde koning òf zich in zijn heerschappij te herstellen, òf althans zijn goederen terug te erlangen. Als middelen gebruikte hij én een heimelijke samenzwering én openbare oorlogen der naburen tegen Rome. Zijn plan werd nogtans verijdeld, en hij stierf later in ballingschap. De door hem verwekte oorlog met Porsenna, koning van Clusĭum (in Etrurië), bracht Rome zeer in 't nauw. De stad ware verloren geweest, zoo niet Horatĭus Cocles, d. i. de eenoogige, met ongehoorde stoutmoedigheid, den toegang tot een brug over den Tiber zoolang met zijn lichaam had afgesloten en verdedigd, totdat zij was afgebroken. In dezen tijd voerden de Romeinen, omtrent 500 v. C., het *dictatorschap* in, een waardigheid, waardoor in hachelijke tijden aan éénen man een onbeperkt gezag, maar voor niet langer dan een half jaar, werd verleend.

Totdusverre was steeds een derde deel van het veroverd land als staatseigendom, tegen betaling van 1/10 der jaarlijksche opbrengst, onder de patriciërs verdeeld. Zoodanige gronden noemde men *staatslanderijen.* Terwijl de onophoudelijke oorlogen de patriciërs dus verrijkten, maakten zij de plebejers steeds armer: de aanhoudende legertochten verhinderden hen, hun akkers te bebouwen, en toch moesten de grondlasten even goed als in vredestijd worden betaald. Zoo werden zij gedwongen onder harde voorwaarden schuldenaars der rijke patriciërs te worden, die hen, vooral nadat de vrees voor de herstelling van het koningschap was

geweken, al meer en meer onderdrukten en als tot lijfeigenen maakten. Dus ontstond te Rome tusschen de beide standen een strijd, die omtrent twee eeuwen duurde en langzamerhand Rome's staatsregeling voltooide.

Eerst verwierven de plebejers in 494 het recht om verdedigers, *volkstribunen*, aan te stellen, die hen moesten beschermen en dit vermochten, daar zij niet alleen door hun *veto* — d. i. ik verbied het — elk besluit van den senaat krachteloos maken, maar ook het oproepen der plebejers tot den krijgsdienst beletten konden. Van 451 tot 449 kregen de Romeinen geschreven wetten, die door tien mannen, *decemvĭri*, werden ingevoerd en op twaalf koperen tafelen gegraveerd. Nog was de scheidsmuur tusschen de beide standen niet vervallen: het bestuur van den staat bleef geheel in handen der patriciërs. In 445 werd overeenkomstig Canulējus' voorstel van wet beslist, dat huwelijken tusschen de beide standen rechtsgeldig zouden zijn. Eindelijk bewerkten de *Licinische wetten* in 367 bijna volkomen gelijkstelling der plebejers met de patriciërs. Zij bepaalden, dat één der consuls altijd een plebejer moest zijn, dat elk Romeinsch burger aandeel aan de staatslanderijen zou hebben en de bestaande schulden verminderd zouden worden. Spoedig daarna verwierven ook de plebejers den toegang tot de overige staatsambten, zoodat in 287 de gelijkstelling der standen voor de wet was voltooid.

§ 22.

Oorlogen van Rome met de Galliërs, de Samnieten, de Latijnen en andere volkeren. — Beneden-Italië aan Rome onderworpen in den oorlog met Tarente en met koning Pyrrhus. — Van 390 *tot* 272 *v. C.*

Gedurende den binnenlandschen strijd had Rome bijna onafgebroken tegen de Volscen, de Sabijnen en andere naburige stammen geoorloogd. Later brachten de Senonische Galliërs onder hun opperhoofd of *Brennus* — want het is waarschijnlijk geen eigennaam, maar een titel —, door 't winnen van een' veldslag en door een hierop gevolgde belegering van het Capitool of den burg, Rome in 390 zeer in 't nauw. Reeds beklommen de Galliërs eens bij nacht, bij overrompeling, 't Capitool; maar de ganzen, die er Juno ter eere werden onderhouden en die de bezetting, bij alle gebrek aan levensmiddelen, had gespaard, wekten, volgens de overlevering, door haar gekwaak nog tijdig Manlĭus, die, omdat hij op het Capitool woonde, Capitolīnus werd geheeten en nu zijn' post wakker verdedigde. Zóó vond de vroomheid haar loon, en 't Capitool werd behouden. De ingesloten Romeinen werden, zooals de overlevering wil, door den dictātor CAMILLUS ontzet,

juist toen de Galliërs, welke door verderfelijke ziekten werden geteisterd, zich gereed maakten een groote som gelds als losprijs in ontvangst te nemen.

Van 343 tot 290 voerden de Romeinen hevige oorlogen met de Samnieten, die, evenals zijzelven, naar de opperheerschappij over Italië stonden; met de Latijnen, die, tot dusver als bondgenooten met de Romeinen vereenigd, thans toegang tot den senaat en het consulschap vorderden, en met de Etruscen, als bondgenooten der Samnieten. Bij de Romeinen onderscheidden zich Publius Decĭus Mus, vader en zoon, Quintus Fabius Maxĭmus Rulliānus en andere veldheeren. Bij de Samnieten maakte zich Gavius Pontĭus beroemd, die in 321 de Romeinen in de bergengte bij Caudĭum (in 't z.w. van Samnium) insloot, hen smadelijk onder het juk liet doorgaan, doch den gewenschten vrede niet verkreeg, vermits de Romeinsche senaat het gesloten vredesverdrag nietig verklaarde. Al die oorlogen eindigden hiermede, dat de Samnieten, gelijk de overige volkeren, Rome's oppermacht erkenden.

De grondslag tot Rome's heerschappij over Italië was aanvankelijk gelegd. Nog één gevaarlijke oorlog toefde echter den nu reeds krachtigen staat, n.l. die met Tarente, de rijkste en machtigste der Grieksche koloniën in Zuid-Italië, die Pyrrhus, koning van Epīrus, te hulp riep. Tweemalen sloeg Pyrrhus, in 280 in Italië geland, met zijn wel geoefend leger en zijn olifanten, hoewel met zware inspanning, de Romeinen, maar in 275 dwong Manĭus Curĭus Dentātus, een man, die in edel zelfgevoel liever heerschte over hen, die rijkdommen bezaten, dan dat hij er zelf bezat, door een derden veldslag den koning naar zijn land terug te gaan. Drie jaren later werd Tarente ten onder gebracht en daarmede welhaast geheel Beneden-Italië.

§ 23.

De eerste Punische oorlog. — Van 264 *tot* 241 v. C.

Rome's vrees voor de uitbreiding van 't Karthaagsch gebied op Sicilië en wederzijdsche ijverzucht der beide staten gaven aanleiding tot den eersten der *Punische oorlogen*, zoo genoemd naar de Poeniërs, d. i. Karthagers. Terwijl de Romeinen het grootst gedeelte van 't gebied der Karthagers op Sicilië veroverden, stroopten deze de kusten van Italië. Ten einde op den duur tegen de Karthagers te zijn opgewassen, rustten de Romeinen, wier kleine vaartuigen zich niet met de groote schepen hunner vijanden konden meten, in zestig dagen een vloot van honderd twintig schepen uit. Met behulp van enterbruggen, die den zeeslag als 't ware in een gevecht te land veranderden, behaalde Gajus

Duillĭus in 260 bij Mylae (op de n.o. kust van Sicilië) de eerste overwinning ter zee. Nu vatteden de Romeinen het plan op, den oorlog naar Afrika te verplaatsen. Atilĭus Regŭlus baande zich den weg hierheen en drong zegevierend tot in de nabijheid van Karthāgo door. In dien nood stelden de Karthagers Xanthippus, een' vreemdeling, aan 't hoofd van 't leger, die de Romeinen in 255 bij Tunes (ten w. van Karthāgo) beslissend sloeg en Regŭlus gevangen nam. Van de verdere lotgevallen van dezen man is niets met zekerheid bekend, dan dat hij later te Karthāgo stierf. Nadat de oorlog nog een tijdlang van weerskanten met de uiterste inspanning was gevoerd, eindigde hij in 241. De voorwaarden, den Karthagers opgelegd, waren hoofdzakelijk: Sicilië te ontruimen en 3200 talenten (8,000,000 gl.) oorlogskosten te betalen.

Met deze voordeelen nog niet tevreden, ontrukten hun de Romeinen te midden van den vrede het eiland Sardinië. De oorlog was nu geëindigd, en de beide staten zochten, elk in een bijzondere landstreek, zich nieuwe bezittingen te verwerven. Hamilcar Barcas en na hem zijn schoonzoon Hasdrŭbal veroverden voor Karthāgo het grootst deel van Spanje tot den Ibērus. Met den laatsten sloten echter de Romeinen, om een' dam op te werpen tegen de steeds aangroeiende macht der Karthagers in Spanje, een verdrag, waarbij Karthāgo beloofde geen leger over den Ibērus te laten trekken. Intusschen vermeesterden de Romeinen Corsĭca, benevens een deel van Illyrië, en onderwierpen Cisalpijnsch Gallië.

§ 24.

De tweede Punische oorlog. — Van 218 *tot* 201 *v. C.*

In Spanje was HANNĬBAL, een zoon van Hamilcar, in de plaats van zijn' zwager Hasdrŭbal gekomen. Snel zette hij het werk voort, waartoe zijn vader hier den grond had gelegd. Ten einde gelegenheid te vinden om Rome den oorlog aan te doen, belegerde en veroverde hij in 212 Saguntum (een stad, in 't o. van Spanje aan zee gelegen en sinds lang met Rome verbonden). Dit maakte den *tweeden Punischen oorlog* onvermijdelijk, hetgeen ook Hannibals doel was. Het plan der Romeinen om een leger naar Spanje en een ander naar Afrika te zenden voorkwam Hannĭbal, althans gedeeltelijk, door zijn roemrijken tocht over de Alpen. Onder bestendige gevechten met woeste volkeren en in weerwil van de tallooze bezwaren eener onherbergzame natuur, werd deze onderneming, die Hannĭbal op meer dan de helft zijns legers kwam te staan, volbracht. Bij de eerste ontmoeting sloeg hij de Romeinen in 218

tweemaal in Opper-Italie, bij de Ticĭnus en de Trebĭa. In 217 drong hij tot het Trasimĕnisch meer (in Etrurië) door, waar hij een derde leger vernietigde. Toen benoemden de Romeinen Quintus Fabĭus Maxĭmus tot dictātor, die, daar hij door een' slag te ontwijken krijgskundig den vijand afmatte, den bijnaam cunctātor, d. i. draler, kreeg. Hij trachtte den vijand in ongelegenheid te brengen door hem het onderhoud zijner troepen moeielijk te maken. Toen echter de onbezonnen consul Varro, die na hem aan 't hoofd van een deel der legioenen stond, in 216 den slag bij Cannae (in Apulië) waagde, leden de Romeinen een verschrikkelijke nederlaag, die door den afval hunner meeste bondgenooten in Beneden-Italië werd gevolgd.

In dien wanhopigen toestand gaf Rome echter den moed niet op. Marcellus stak naar Sicilië over, om Syracūse te beoorlogen, dat onder het bewind van Hieronȳmus (zie blz. 17) van Rome was afgevallen. Door krijgslist veroverde hij in 212 de stad, die onder anderen met behulp van de werktuigen van den grooten wiskundige Archimēdes, den vijand veel nadeel toegebracht en het beleg lang en moedig doorgestaan had. Gedurende den oorlog in Italië was ook in Spanje met afwisselend geluk gestreden. Een voor de Romeinen zeer gunstigen keer namen er de gebeurtenissen, sedert de jonge PUBLĬUS CORNELIUS SCIPĬO, later *Africānus major*, d. i. de oude, het opperbevel bekwam. Hij veroverde in 209 Nieuw-Karthāgo, zegevierde over Hasdrŭbal, Hannĭbals broeder, en voltooide de verovering van Karthaagsch Spanje. Het laatste ging des te gemakkelijker, daar Hannĭbal, door zijn vaderland slechts karig ondersteund, zijn' broeder uit Spanje tot zich had ontboden. Langs denzelfden weg, dien Hannĭbal zich vroeger had gebaand, Italië binnengerukt, werd Hasdrŭbal in 207 bij de Metaurus (niet ver van Sēna, in Umbrië) gedood en zijn leger vernietigd. Dit was het einde van Karthāgo's zegepralen in Italië.

Van nu af bepaalde zich Hannĭbal, in het land der Bruttiërs gelegerd, tot zelfverdediging, totdat hij in 203 werd geroepen om Karthāgo zelf te beveiligen. Want Scipĭo, uit Spanje teruggekeerd, was naar Afrika overgestoken om den oorlog te eindigen. Bijgestaan door den vorst van Oost-Numidië, Masinissa, sloeg hij in 202 de Karthagers onder Hannĭbal bij Zama (ten z. w. van Karthāgo). De vrede, in 201 gesloten, schreef voor, dat de Karthagers zich tot Afrika moesten beperken, hun oorlogschepen op tien na uitleveren, 10,000 talenten (25,000,000 gl.) betalen en zonder Rome's toestemming geen' oorlog mochten beginnen. P. Corn. Scipĭo verwierf nu den boven genoemden bijnaam. Hannĭbal zelf moest later, om Rome's haat te ontgaan, zijn vaderstad verlaten. Hij begaf zich eerst naar Antiŏchus III of den groote van Syrië, vervolgens naar Bithynië. Toen hij hier op het punt was in handen der Romeinen te geraken, nam hij in 183 vergif in en stierf.

§ 25.

Uitbreiding van Rome's heerschappij in het Oosten en in Spanje. — De derde Punische oorlog, van 149 tot 146 v. C.

Karthāgo was diep vernederd, en snel ging Rome voort op de baan, die tot de wereldheerschappij voerde. Het eerst werd de oorlog verklaard aan Philips V, koning van Macedonië, dewijl hij, toen Hannĭbal nog in Italië stond, met hem een verbond had aangegaan en 't stout plan ontworpen, om Rome met vereende krachten aan te vallen. Reeds onder zijn' zoon en opvolger Perseus werd Macedonië in 168 onderworpen, twintig jaren later een Romeinsch wingewest. De *Syrische oorlog*, dien Rome tegen Antiŏchus III, een' van Seleucus' (zie blz. 30) opvolgers, voerde, dwong hem in 189, zijn land tot den Taurus, d. i. nagenoeg geheel Klein-Azie, af te staan. In 146 bezweek ook het Achaeïsch verbond (zie blz. 30) en werd Griekenland, onder den naam *Achaje*, in het Romeinsch rijk ingelijfd. Ook de kleinere staten Aetolië, Illyrië en Epīrus werden deelen van het wereldrijk. In Spanje oorloogde Rome schier de gansche tweede eeuw door, totdat met den val van Numantĭa (in 't n. van Spanje aan de Duēro) in 133 zijn verovering was voltooid.

Intusschen beroofde Masinissa, door de Romeinen aangezet, Karthāgo van de eene landstreek na de andere. De naijver van Rome rustte niet. »Karthāgo moet verwoest worden" waren de woorden, waarmede Cato de oude, wat hij in den senaat ook voordroeg, altijd zijn rede sloot en die tot een spreekwoord zijn geworden. Lang getergd, vatteden de Karthagers eindelijk de wapens tegen Masinissa op. Deze vredebreuk had Rome lang gewenscht. Eerst vorderde de senaat van het verschrikt volk drie honderd kinderen uit de aanzienlijkste familiën als gijzelaars. Toen eischten de consuls, in Afrika geland, uitlevering van de wapens der Karthagers en van hun' krijgsvoorraad, en, nadat dit alles bereidwillig was gegeven, dat zij hun stad een eind weegs dieper landwaarts in zouden verleggen. Het bericht van dezen laatsten eisch verwekte een algemeene woede. Twee jaren lang bood de stad een wanhopigen tegenstand. Eerst in 146 veroverde haar de jonge PUBLIUS CORN. SCIPIO AEMILIĀNUS, een zoon van Aemilius Paullus en aangenomen zoon van Scipĭo, een' zoon van Africānus den oude. De stad zelve werd tot op den grond geslecht en haar gebied een Romeinsch wingewest, onder den naam *Afrika*. Scipĭo werd de eernaam *Africānus minor* of *de jonge* toegevoegd. Op geen vroeger of later overwinning was Rome's volksgevoel trotscher dan op die van Karthāgo.

§ 26.

Van de Gracchussen tot den dood van Sulla. — Van 133 tot 78 v. C.

Mettertijd had zich, na de gelijkstelling der oude standen voor de wet, te Rome zoowel uit de patriciërs als uit de plebejers een nieuwe klasse van aanzienlijken gevormd, de *optimāten* of *nobĭles*, d. i. edelen, in wier geslachten de hooge ambten als erfelijk werden en die in 't uitsluitend bezit waren der staatslanderijen. De tegenstelling vormden die burgers, welke geen vermogen bezaten en daarom hun stem in de volksvergadering vaak veil hadden. Tot de mannen, die het naderend verderf van den staat trachtten tegen te werken, behoorden vooral de volkstribunen Tiberĭus en Gajus Gracchus. Zoowel door den voorslag om elkeen grondbezit te geven als door andere wetsontwerpen zochten zij het volk weer op te beuren en het algemeen welzijn tot staatsbeginsel te maken. Maar beiden vielen als slachtoffers van den haat hunner vijanden, de optimāten, en wel Gajus in 121.

De verdorvenheid der optimāten openbaarde zich vooral in den *Jugurthijnschen oorlog*, 112—106. Jugurtha, een der koningen van Numidië, vermoordde zijn medekoningen, kleinzonen van Masinissa en Rome's bondgenooten. Bij het bedrijven dezer wandaden rekende de sluwe man op de kracht van 't geld en op de veilheid der optimāten. Hierin bedroog hij zich niet: omkooping verzekerde hem van de werkeloosheid van eenige der Romeinsche veldheeren, die hem moesten beoorlogen. Doch het rijk der ongerechtigheid is niet bestendig. In 107 sloeg GAJUS MARĬUS, een man van geringe afkomst, ruw, maar dapper, hem bij Cirta (in 't n. van Numidië). Jugurtha werd kort daarna gevangen genomen en stierf den hongerdood in den kerker.

Niet lang na dezen oorlog werd Marĭus, 102—101, de redder zijns vaderlands. De *Cimbren* en de *Teutonen*, Germaansche stammen van een forsche, reusachtige gestalte en woeste dapperheid, bedreigden Italië en gaven als 't ware 't voorspel der latere volksverhuizingen van die talrijke en woeste stammen, die in de vierde eeuw 't Romeinsch rijk overstroomden en eindelijk den rijkszetel omverwierpen. Nog was hun tijd niet gekomen, en Marius behaalde op die horden een volledige overwinning, toen een nog grooter onheil Rome bedreigde: de *oorlog der bondgenooten*, ook wel de *Marsische* geheeten. De oorzaak was, dat de bewoners van eigenlijk Italië het Romeinsch burgerrecht verlangden. Rome, dat eerst had geweigerd, moest na een tweejarigen strijd in 88 toegeven.

In dezen oorlog onderscheidde zich, naast Marĭus, inzonderheid

SULLA, een man uit een aanzienlijk geslacht gesproten, van zeldzame geestbeschaving, maar zedeloos en wreed. Hij ontwierp het plan, de meer en meer veld winnende democratie te vernietigen en de voormalige aristocratie te herstellen: dus stond hij tegenover Marĭus, het hoofd der volkspartij. In 87 begon Marĭus den *eersten burgeroorlog* tegen Sulla's aanhangers, terwijl deze tegen Mithradātes VI Eupător (d. i. van edele afkomst zijnde), koning van *Pontus*, een rijk, dat zich niet bepaalde tot het landschap van dien naam (in 't o. van Klein-Azië, ten z. van de Zwarte Zee), maar bovendien vele der aangrenzende gewesten bevatte, den *eersten Mithradatischen oorlog* voerde. Marĭus stierf weldra, en toen Mithradātes was bedwongen, keerde Sulla terug naar Rome. Hier roeide hij de gansche volkspartij uit, eindigde daardoor in 81 den burgeroorlog, liet zich tot dictātor benoemen, maar legde in 78 het bewind neer, waarna hij weldra stierf.

§ 27.

Gnaeus Pompejus. — Het eerste driemanschap. — De tweede burgeroorlog en G. Julius Caesar. — Van 78 tot 44 v. C.

Als erfgenaam van Sulla's aanzien trad GNAEUS POMPĒJUS op, later DE GROOTE genoemd. Zijn beroemdste daden zijn: het uitroeien van 't overschot der zwaardvechters, die Rome zeer hadden bedreigd, maar in 71 door MARCUS LICINĬUS CRASSUS bij de Silărus (de grensscheiding tusschen Lucanĭë en Campanĭë) waren verslagen; het vernietigen der zeeroovers, die den toevoer van koren onderschepten, in 67, en het roemrijk eindigen van den *derden Mithradatischen oorlog*. Nadat toch Lucullus den koning reeds zeer had verzwakt, overwon Pompējus hem in 66 bij den Euphraat, waarop Mithradātes zich door een' zijner dienaren liet dooden. Bij deze gelegenheid voegde Pompējus Syrië mede aan Rome's gebied toe en maakte de Joden, die, na een tijdlang aan buitenlandsche heerschers te hebben gehoorzaamd, thans weder ongeveer een eeuw lang onder de Makkabaeën hun zelfstandigheid hadden weten te handhaven, afhankelijk van de Romeinen.

Hoe gelukkiger Rome in deze oorlogen was, hoe meer schatten zijn zegevierende legers uit alle bekende landen der hoofdstad toevoerden, des te grooter werden de weelde en de verslapping van de oude veerkracht. Burgermoord, omkoopbaarheid, misdaad en ondeugd heerschten meer en meer. Een samenzwering van Catilīna en zijn eedgenooten was door den consul MARCUS

TULLĬUS CICĔRO, een' man, uitmuntend als redenaar en wijsgeer, het sieraad der Latijnsche letterkunde, in 62 verijdeld, maar de vroegere volksgeest en de eerbied voor orde en wet niet tegelijk herboren.

Deze gesteldheid van zaken deed GAJUS JULĬUS CAESAR, een' eerzuchtig man, die zich later als veldheer, partijhoofd en als geschiedschrijver uitstekend onderscheidde, het denkbeeld opvatten, zich met Pompējus, die op den senaat was gebeten, en met den overmatig rijken Crassus nauw te verbinden. Deze verbintenis, welke eerst geheim werd gehouden, maar waarvan de strekking spoedig voor ieder duidelijk werd, noemt men het *eerste driemanschap* of *triumvĭraat* (60). De invloed der driemannen op het volk hielp hen aan de gewichtigste ambten en wingewesten. Zoo werd Caesar consul en *proconsul* of landvoogd over Gallië, Pompējus kreeg Spanje, Crassus Syrië. In Transalpijnsch Gallië onderwierp Caesar door onophoudelijke gevechten de talrijke Gallische stammen, streed ook met Germaansche volkeren en ging zelfs, hoewel zonder verdere gevolgen, over den Rijn en naar Britannië. Deze oorlogen maakte Caesar dienstbaar aan zijn plan: zij vormden hem tot een' volkomen veldheer, terwijl hij grooten krijgsroem verwierf en zich een eigen leger schiep, dat bereid was hem op al zijn wegen te volgen. Gedurende deze jaren bleef Pompejus, zijn gewest door een ander latende besturen, te Rome. Crassus, naar Azië vertrokken, viel in 53 bij Carrae (in 'tw. van Mesopotamië) in den strijd tegen de Parthen (zie blz. 30), die in het ten o. van het Romeinsch gebied gelegen Azië woonden.

Thans werd het driemanschap metterdaad ontbonden en sloot zich Pompējus, uit ijverzucht tegen zijn' mededinger, bij den senaat aan, die Caesar gelastte het beheer over zijn gewest neer te leggen en het leger af te danken. Toen de eisch van Caesar, die hetzelfde van Pompējus verlangde, door dezen was afgeslagen, trok hij over de Rubĭco, de zuidoostelijke grens van zijn' staat. Hierdoor was hij feitelijk in opstand gekomen tegen den senaat, en de *tweede burgeroorlog* (49—45) begon. Pompējus, nog onvoorbereid, vlood over de Adriatische zee. De hoofdslag had in 48 plaats nabij Pharsālus (in Thessalië), waar Caesar een volkomen overwinning behaalde. De overwonnene, geheel radeloos, begaf zich overhaast naar Aegypte en werd er op last van het hof vermoord. Hierna zegepraalde Caesar achtereenvolgens over al zijn tegenstanders in Azië, Afrika en Spanje. Toen Cato de jonge of van Utĭca (ten n. van Karthāgo) de nederlaag der zijnen had vernomen, doodde hij zichzelf in die stad, ten einde de vrijheid van zijn vaderland, d. i. den ouden staatsvorm, niet te overleven. Naar Rome teruggekeerd, vierde Caesar talrijke zegepralen. De senaat benoemde hem tot levenslang dictātor en overlaadde hem met titels en eerbewijzen. Van zijn'

kant schonk Caesar ruime giften aan het volk en de soldaten, gaf zeer vele heilzame wetten en verbeterde de tijdrekening. Den senaat vernederde hij echter meer dan eens, de republikeinsche vormen versmaadde hij: kortom, niet tevreden met de onbeperkte macht, streefde hij ook, zooals men meende, naar de uiterlijke teekenen van 't gezag. Verbittering werd hieruit geboren, en meer dan zestig mannen verbonden zich om 't gezag van den senaat, den ouden staatsvorm, te herstellen. Marcus Junius Brutus en Gajus Cassĭus Longīnus stonden aan 't hoofd. Op den 15den Maart 44 werd Julĭus Caesar door de samengezworenen in den senaat gedood.

§ 28.

Het tweede driemanschap. — Van 43 tot 31 v. C.

Nauwelijks was Caesar bezweken, of twee mannen trachtten, elk voor zich, zijn plaats in te nemen: MARCUS ANTONĬUS, een gewezen veldheer van Caesar, en GAJUS JULIUS CAESAR OCTAVIUS, een kleinzoon van Caesars zuster. Zoo ontstond in 43 het *tweede driemanschap* tusschen Octavĭus, Antonĭus en Lepĭdus. Rome werd nu op nieuw het tooneel van tallooze vogelvrijverklaringen; ook Cicĕro werd er door getroffen. Toen togen Octavĭus, van nu af ook wel Octaviānus geheeten, en Antonĭus naar Macedonië, en versloegen bij Philippi (in 't o. van dit land) in 42 Brūtus en Cassĭus, de laatste verdedigers van den ouden staatsvorm. Ten gevolge hiervan verdeelden de overwinnaars de wingewesten onder elkander. Octavĭus nam het Westen, Antonĭus het Oosten, terwijl zij aan Lepĭdus een ondergeschikte rol toedeelden. Welhaast begaf Antonĭus zich naar Alexandrië tot Cleopătra, koningin van Aegypte, maar onder Romeinsch oppergezag, en doodde er zijn' tijd met zwelgerijen en wellustige vermaken. Tusschen hem en Octavĭus brak spoedig de tweedracht los, die, reeds eenmaal onderdrukt, weer uitbarstte, toen Antonĭus landen van den Romeinschen staat aan zijn kinderen, bij Cleopătra verwekt, schonk. De senaat, nog altijd met den schijn der oude oppermacht bekleed, verklaarde hem en Cleopătra den oorlog. De zeeslag bij 't voorgebergte Actĭum (in 't n.w. van Acarnanië) in 31 besliste den strijd ten gunste van Octavĭus. Het eerst vluchtte Cleopătra naar Aegypte; haar volgde Antonĭus, en beiden doodden zich hier. Aegypte werd een Romeinsch wingewest en Octavĭus alleenheerscher over het groot rijk, dat alle volkeren in zich bevatte, die de oude geschiedenis kent.

§ 29.

Augustus. — Van 31 v. C. tot 14 n. C. — Het Christendom.

CAESAR OCTAVIĀNUS, van nu af AUGUSTUS (de geheiligde) genoemd (31 v. C.—14 n. C.), werd thans inderdaad alleenheerscher, maar met behoud der oude vormen. Onder de oorlogen, gedurende zijn regeering gevoerd, zijn inzonderheid die tegen de Germānen belangrijk. Drūsus, de jongste stiefzoon des keizers, drong 12—9 v. C. tot de Elbe door, en na zijn' dood gingen andere veldheeren voort, de noordelijke Germaansche stammen te onderwerpen. Doch de overmoed van den landvoogd Quinctilius Vārus knakte de macht der Romeinen in deze streken. Herman of Arminĭus, een vorst der Cheruscen, vereenigde vele zijner landslieden en bracht den zorgeloozen Vārus een nederlaag toe in het Teutoburger woud (ten o. van Paderborn, ten w. van de Wezer) (9 n. C.). Sedert dezen tijd vergenoegden zich de Romeinen met het behoud der landen, tusschen den Donau, den Rijn en de Main gelegen.

De in vele opzichten zoo gelukkige Augustus bleef toch niet verschoond van rampspoeden: al zijn naaste betrekkingen overleden vóór hem. Tiberĭus, de lievelingszoon zijner derde, heerschzuchtige gemalin Livĭa, werd zijn opvolger.

Terwijl Augustus keizer van het Romeinsch rijk en Herōdes de groote koning der Joden was, werd JEZUS CHRISTUS in het Joodsch land geboren, naar men doorgaans opgeeft, in het jaar 753 na de stichting van Rome. Gedurende de regeering van Tiberĭus trad hij op en verkondigde drie jaren lang zijn godsdienst der liefde, die den menschen God als hun' vader recht deed kennen en hen opwekte, om naar gelijkvormigheid met God te streven. Christus zelf leed den kruisdood. Deze dood werd de bevestiging en verzegeling zijner leer, en zijn afgezondenen, *apostelen* genoemd, overtuigd van de waarheid zijner opstanding uit den dood, verbreidden ze vol ijver en geestdrift door alle deelen van het Romeinsch rijk. En naarmate de tijden der keizerlijke heerschappij troosteloozer waren, naar die mate wies het getal belijders des te sneller.

§ 30.

De keizers uit het geslacht van Augustus, de Flaviussen en de overige vorsten tot Constantīnus den groote. — Van 14 tot 323.

TIBERĬUS, reeds een man van jaren, toen hij de kroon op zijn hoofd zette, was achterdochtig, wreed en een slaaf zijner zinnelijke begeerten. En zijn naaste opvolgers waren niet beter; zelfs

was de laatste keizer uit het geslacht van Caesar, NERO (54—68), geheelenal de slaaf zijner onzinnige driften. Als een waanzinnige bedreef hij de onnatuurlijkste en verschrikkelijkste euveldaden. Hem, den moordenaar zijner naaste verwanten, houdt men met veel waarschijnlijkheid voor den stichter van den vreeselijken brand te Rome in 64, welke van de veertien wijken der stad tien geheel of ten deele verteerde. Met behulp van de ontzettendste afpersingen in de wingewesten herbouwde hij Rome op ruimer schaal en met groote pracht.

Na hem bleef de geslachtsnaam van *Caesar (keizer)* de gewone titel van den beheerscher des Romeinschen rijks, nu de naam der waardigheid geworden, en kregen de legers metterdaad, de senaat daarentegen slechts in naam, het recht om over den troon te beschikken. Uit het huis der *Flaviussen* beklommen drie keizers den troon: TITUS FLAVIUS VESPASIĀNUS en zijn zonen TITUS en DOMITIĀNUS. De beide eerstgenoemden muntten als vorsten uit, de vader door een spaarzaam bestuur, de zoon door zijn uitnemende goedheid. Onder Vespasiānus werd Jeruzalem in 70 ingenomen en verwoest; de Joden verstrooiden zich over den geheelen aardbodem. Ook hernieuwde hij het bondgenootschap met de Bataven, die onder aanvoering van Claudĭus Civīlis waren opgestaan. De menschlievendheid van Titus blonk vooral uit bij de zware rampen, die destijds Italië troffen. Zoo had in 79 de eerste bekende uitbarsting van den Vesuvĭus plaats, waardoor de steden *Herculanĕum* (ten z.o. van Neapŏlis aan de kust) en *Pompēji* (ten z.o. van Herculanĕum) onder asch en lava werden bedolven. Sinds 1713 zijn de beide steden gedeeltelijk weder opgedolven. Domitiānus was geheelenal ongelijk aan zijn beide voorgangers, en werd, evenals de vroegere dwingelanden, door eenige samengezworenen gedood.

Welhaast werd de herinnering aan Domitiānus' wreedheid verzacht door de volgende reeks van voortreffelijke vorsten: Nerva, Trajānus, Hadriānus, Antonīnus Pius en Marcus Aurelĭus of Antonīnus den wijsgeer. Maar met den laatsten eindigde de gouden eeuw van Rome's keizerschap. Het rijk neigde meer en meer ten val. De legers bestonden grootendeels uit barbaren, die altijd gereed waren tot oproer, terwijl de grenzen onophoudelijk door vijandige volken werden overschreden. De keizers waren grootendeels weinig beteekenende en grillige menschen of ongebonden en bloeddorstig; bovenal is Heliogabălus berucht. Slechts zelden droeg een beschaafd, braaf en verstandig man de kroon. DIOCLETIĀNUS (284—305) was de eerste, die inzag, dat de toestand van het rijk meer dan éénen bestuurder vereischte, zou men met kracht optreden zoowel tegen de barbaren, die het onophoudelijk bedreigden, als tegen de heerschzuchtigen, die telkens naar de kroon grepen. Hij benoemde drie mederegenten; aan een' hunner, gelijk aan hemzelven, werd de titel *augustus*, den bei-

den anderen die van *caesar* gegeven. Weldra klom dit getal tot zes, die elkander zoo lang bestreden, totdat er ten laatste slechts één keizer overbleef.

§ 31.

Constantinus de groote, van 323 *tot* 337, *en het Christendom in zijnen tijd.*

Die alleenheerscher was CONSTANTĪNUS DE GROOTE (323—337), welke den zetel der regeering van Rome naar *Byzantĭum* verplaatste, dat bij de inwijding *Nieuw-Rome*, maar weldra *Constantinopel* werd geheeten. De oude verdeeling, de vroegere namen der waardigheden in den staat waren tot hiertoe in gebruik gebleven. Eerst Constantīnus veranderde dit. Hij verdeelde het rijk in vier *praefecturen*: het Oosten, Illyricum, Italië en Gallië, aan welker hoofd *praefecti praetorio* als burgerlijke landvoogden stonden, en deze praefecturen weer in onderdeelen. Dat Constantīnus den Christelijken godsdienst aannam en hem tot dien van den staat maakte, is een der merkwaardigste gebeurtenissen, niet alleen in de geschiedenis der Christelijke kerk, maar evenzeer in die der beschaving en voor de latere historie der volken en staten. Reeds eer hij alleen regeerde, had hij een besluit uitgevaardigd, waarbij den Christenen vrije godsdienstoefening in het rijk werd vergund. Nogtans liet hij zich eerst kort vóór zijn' dood doopen.

Doordien het Christendom nu als godsdienst van den Romeinschen staat was erkend, onderging het vele veranderingen. Constantīnus versierde de nieuwe hoofdstad met prachtige kerken. Maar het ontstaan eener hooge geestelijkheid en het invoeren van schitterende praal in den uiterlijken eeredienst deden den inwendigen godsdienst en zijn naleving te veel op den achtergrond komen, overschaduwd door zooveel vertoon en pracht. Daarbij bracht de omstandigheid, dat de bisschoppen in de *metropolen* (woordelijk: moedersteden) Antiochīë (in 't w. van Syrië niet ver van zee), Jeruzalem, Alexandrīë, Constantinopel en Rome onder Constantīnus hooge staatsbeambten werden, den godsdienst en 't staatsbestuur in een te nauw verband en onder wederkeerigen invloed, waarvan beide, nu eens deze dan gene, de nadeelen ondervonden. Niet vreemd was het, dat de twisten der geestelijken over de leerstukken der kerk toen staatsaangelegenheden werden, die de rust van het rijk dikwijls hevig schokten. Nog

bij het leven van Constantīnus ontstond er een zoodanig geschil tuschen Alexander, bisschop, en Arīus, ouderling te Alexandrīë, over de vraag, of Jezus Christus, al of niet, volkomen en geheel, gelijk was aan God. Hun talrijke aanhangers stonden, als *Arianen* en *kātholieken*, steil tegenover elkander.

§ 32.

De Germanen. — De volksverhuizing sedert 375. — *De verdeeling van het Romeinsch rijk in* 395.

De *Germanen* bewoonden in de eerste eeuwen na Christus al het land, dat ten w. door den Rijn, ten z. door den Donau, ten o. door de Zwarte Zee, ten n. door de Noord- en de Oostzee wordt begrensd. Zij bestonden uit vele stammen, die dikwijls van woonplaats veranderen en bijzondere namen droegen, als Vandalen, Gothen, Longobarden, Saksen, Friezen, Bataven en anderen. Het voortdringen van vele, meest Germaansche volkeren gedurende de vierde, de vijfde en de zesde eeuw van het n. en o. naar het z. en w. der oude wereld noemt men de *volksverhuizing.* Deze groote beweging welke men gewoon is meer bepaald van den inval der Hunnen in Europa, 375, te dagteekenen, bewerkte een groote omwenteling in de woonplaatsen der Europeesche volkeren.

In dat jaar trokken de *Hunnen*, een zwervend volk van het Mongoolsch ras, uit het o. van Azië komend, over de Wolga Europa binnen. Bij die rivier stietten zij op de Alanen, die zij verdrongen. Toen kwamen zij bij de Oost-Gothen, die eensdeels ook werden verdrongen en anderdeels zich met de Hunnen vereenigden. De West-Gothen, nu ook in den rug bedreigd, verkregen van keizer VALENS, die de oostelijke gewesten bestuurde, de gevraagde woonplaatsen binnen de grenzen van het Romeinsch rijk, en wel aan den rechter Donau-oever. Door de verdrukking der Romeinsche stadhouders tot opstand gedreven, sloegen zij Valens in 378 bij Hadrianopel (aan de Hebrus in Thracië), die kort daarna omkwam. Met moeite slaagde THEODOSĪUS DE GROOTE, die van 394 tot 395 voor het laatst het geheel rijk onder zijnen schepter vereenigde, er in, de West-Gothen tot rust te brengen.

Bij zijn sterven in 395 benoemde hij zijn oudsten zoon ARCADĪUS tot erfgenaam van het Oosten, den jongsten, HONORĪUS, tot keizer van het Westen. Deze verdeeling, tijdelijk in haren oorsprong, was duurzaam in gevolg, en van nu af heette het een het *Grieksch* of *Oost-Romeinsch*, het ander het *Latijnsch* of *West-Romeinsch rijk.* Arcadīus vestigde zijn' zetel te *Constantinopel;* Honorīus hield eerst zijn verblijf te *Rome,* later te *Ravenna* (in 't o. van Cisalpijnsch Gallië aan zee). Het Oost-Romeinsch rijk

werd zoowel van binnen, vooral door godgeleerde twisten, als van buiten door aanvallen der barbaren zeer verzwakt. Veel had het te leiden van de Hunnen, te meer doordien er tot het einde der oude geschiedenis geen enkel uitstekend vorst den waggelenden troon beklom.

§ 33.

Het West-Romeinsch rijk in oorlog met de Gothen en de Hunnen tot zijn' ondergang. — Van 395 *tot* 476.

Nauwelijks was Theodosĭus gestorven, of Alărik, dien de West-Gothen tot koning hadden verheven, drong alles plunderend en verwoestend tot de Peloponnēsus door. Vandaar toog hij, hiertoe aangezet door het Oost-Romeinsch hof, ijverzuchtig op het Westen, naar Italië, waar hij bij herhaling schatting vorderde, en daar deze wel werd beloofd, maar niet betaald, Rome insloot. Tweemaal zelfs veroverde hij de stad, het laatst in 410, toen hij ze tevens liet plunderen. In 411 stierf Alărik in Zuid-Italië, en een zijner opvolgers, Wallia, verwierf van het West-Romeinsch rijk een gebied in zuidelijk Gallië, waar hij het *West-Gothisch rijk,* met de hoofdstad *Tolōsa* (thans Toulouse, in 't z.w. van Frankrijk), grondvestte.

Het West-Romeinsch rijk verkeerde bij den dood van Honorĭus in 423 in een hoogst bedenkelijken toestand. Onder Honorĭus' zuster PLACIDIA en haren zoon VALENTINIANUS III ging het weinig beter. In 429 landden de Vandalen, die vroeger door Gallië naar Spanje waren getogen, onder Gensĕrik in Afrika en stichtten er een rijk in 't gebied van het oude Karthago, vanwaar zij in 455 naar Italië overstaken en er veertien dagen lang het weerloos Rome uitplunderden. Eenige jaren vroeger had een nog grooter gevaar het Latijnsch rijk bedreigd. Want toen de verschillende horden der Hunnen zich omstreeks 440 onder het bestuur van Attĭla vereenigden, geraakten zij met Valentiniānus in oorlog. Met een ontzaglijke menschenmassa begon Attĭla zijn' togt, die veel had van een volksverhuizing. Op de Catalaunische velden (ten o. van Parijs bij de Marne) had in 451 de bloedige slag plaats, welke voor het lot van het Westen beslissend was, en waarin de Romeinen de Hunnen tot terugkeer dwongen. In het volgend jaar deed Attĭla, wel verzwakt, maar niet overwonnen, een' inval in Italië. Doch spoedig openbaarden zich ziekten en gebrek bij de Hunnen, die daardoor werden genoopt naar Pannonië terug te trekken. Weldra nam met den dood van Attĭla in 453 de zoo gevaarlijke macht der Hunnen een einde.

Reeds was het West-Romeinsch rijk in een' toestand van

volledige ontbinding, doordien een groot aantal krijgshaftige stammen bijna 't geheel gebied in bezit hadden genomen. In Afrika heerschten de Vandalen; zuidwestelijk Gallië en Spanje bezaten de West-Gothen; zuid-oostelijk Gallië was de zetel der Bourgondiërs; de Alemannen huisvestten in Zwitserland en aan den rechter Rijnoever; in 't n. van Gallië hielden zich de Franken op; noordwestelijk Duitschland werd door de Saksen bezet; aan den Donau woonden de Longobarden en de Oost-Gothen. In Britannië eindelijk hadden de bewoners, van Romeinschen bijstand verstoken en door de woeste Picten en Scoten uit Caledonië (Schotland) overvallen, in 449 de Angelen en andere Duitsche stammen te hulp geroepen. Deze stammen, door Hengist en Horsa aangevoerd, verleenden wel den verlangden bijstand, maar grondvestten hier vervolgens ook eigen rijken en verdrongen de Britten naar 't Westen, Wales, of noodzaakten hen naar Armorĭca, d. i. *Bretagne*, uit te wijken.

Hoe diep het aanzien van Rome's naam was gezonken, laat zich hieruit zien, dat de opperbevelhebbers der Duitsche, in Rome's dienst staande legers naar willekeur over de kroon beschikten. Zoo deed Ricĭmer; zoo ook anderen. Eindelijk kwam Odoācer, aanvoerder der Herulen en Rugiërs, in Italië en zette den laatsten, nog zeer jongen keizer, ROMŬLUS AUGUSTŬLUS, in 476 af. Dit was het einde van het West-Romeinsche rijk. Odoācar verbande den afgezetten keizer naar een landgoed in Campanië. Den keizerstitel nam hijzelf niet aan, maar liet zich slechts *koning* noemen.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT.

OUDE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

De geschiedenis der Aziatische rijken Sina, Indië, Assyrië, Babylonië, de Israëlieten, Phoenicië, Medië en Perzië, benevens die van Aegypte.

Jaren v. C.

§ 1. Sina en Indië.

Sina sedert . . . . ongev. 2600.
De groote Sineesche muur. — Regeeringsvorm.
Confucius (Kong-fu-tse). — *Kings* . . . . ongev. 500.
Indië. — 4 hoofdkasten. — *Brahmaïsme*. — Het *sanskriet*. — De *veda's*.
Sarvârthasidda stichter van het *boeddhisme* . . . . . 600—480.
Oorlogen tusschen de aanhangers van het Brahmaïsme en de boeddhisten . . . . tot 600— 700 (n. C.).
Overblijfsels der bouwkunst op *Salsette* en *Elephante*. — De rotstempels van *Mavalipoeram*.

§ 2. Assyrië en Babylonië.

Assyrië krijgt zijn eerste bewoners uit Babylonië. — Babylonië blijft eeuwen lang een Assyrisch wingewest.
Ninivé . . . . ongev. 1250.
Ninus. — Semirămis. — Veroveringen, o.a. van Bactrië.
Meer zekerheid . . . . sinds ongev. 770.
Salmanassar. — Verovering van het rijk Israël . . . . 729—721.
Sanhērib. — Een plotselinge ramp treft zijn leger . . ongev. 713.
Sardanapālus of **Sarak**. — Assyrië veroverd door Nebukadnēzar en Cyaxăres . . . . ongev. 606.
Nabopolassar eerste koning van Babylonië.
Nebukadnēzar wordt mederegent. — Slag bij Circēsium, waar Necho wordt verslagen, ... ongev. 605.
Nebukadnēzar wordt koning.
Verovering van het rijk Juda . . . . 586.
Nebukadnēzar onderwerpt Phoenicië. — Hij verfraait Babylon.
Nabonītus verbindt zich met Croesus. — Babylonië veroverd door Cyrus, koning van Perzië, ... 538.

§ 3. Aegypte.

Toestand van het land. — De Nijl. — *Delta*. — Verdeeling van Aegypte. — De oude Aegyptenaren in kasten verdeeld. — Godsdienst. — Beeld- en letterschrift. — Wetenschappen en kunsten. — **Cheops (Chufu)**. — **Chephren (Schafra)**. — **Mycerīnus (Menkera)**. — **Ramses II** of **Sesostris** en zijn veroveringen. — *Dodecarchie*.
Psammetĭchus . . . . 670—616.

Jaren v. C.

De toegang tot Aegypte voor vreemdelingen gemakkelijk gemaakt en de handel met de Grieken begunstigd.

Necho laat Afrika omvaren. — **Psammenĭtus.** — Hij verliest den slag bij Pelusium, en Aegypte wordt een Perzisch wingewest. 525.

§ 4. **De Israëlieten.**

Verschillende namen van dit volk.

Abraham vóór . . . . 2000.

Izaäk. — Jakob of Israël. — Jozef. — Mozes voert hen naar Arabië . . . . ongev. 1300.

Josua. — Het getal der 12 stammen met één vermeerderd. — *Richteren* of *rechters*. — Samuël.

Saul koning . . . . ongev. 1080—omstr. 1050.

David . . . . ongev. 1050—1025.

Hij wordt algemeen erkend . . . . omstr. 1040.

Zijn verdiensten.

Salōmo . . . . omstr. 1025—986.

Splitsing van het rijk in twee deelen: *Israël*, het rijk der 10 stammen, met de hoofdstad Sichem, daarna Samarīa, onder Jerobŏam; en *Juda*, het rijk der 2 stammen, met de hoofdstad Jeruzalem, onder Rehabĕam . . . . 986.

Profeten.

De laatste koning van Israël, Hosēa, door Salmanassar naar Assyrië gevoerd . . . . 721.

Juda veroverd door Nebukadnēzar, en konig Zedekīa naar Babylonië verplaatst . . . . 586.

§ 5. **Phoenicië.**

Bloei van Tyrus . . . . 1000—500.

Hiram. — Pygmalĭon.

Nieuw-Tyrus verdedigt zich eerst 5 jaren lang tegen Salmanassar, daarna gedurende 13 jaren tegen Nebukadnēzar.

Onderwerping van Phoenicië aan Perzië . . . . . . ongev. 550.

Nieuw-Tyrus verwoest door Alexander den groote, koning van Macedonië, ... 332.

Volkplantingen. — Karthāgo gesticht door Dido . . . . . . 814.

Mago . . . . 600—500.

Zee- en landhandel der Phoeniciers. — De *Kassiterĭdes*. — Uitvindingen.

§ 6. **Medië en Perzië.**

Zorŏaster (Zarathustra) . . . . 1300—1200.

Zend-Avesta. — De leer van Zorŏaster.

De Mediërs maken zich vrij van de Assyriërs.

Dejŏces. — *Ecbătăna* gesticht. — De Perzen door de Mediërs onderworpen.

Jaren v. C.

Cyaxăres . . . . 633—593.
Hij verdrijft de Scythen en verwoest Ninivé . . . . ongev. 606.
Astyăges . . . . 593—558.
Cyrus, volgens Herodŏtus, een zoon van Cambȳses en Mandăne, neemt zijn' grootvader gevangen en bestijgt zelf den troon.
Cyrus . . . . 558—529.
Lydië veroverd en Croesus gevangen genomen . . . . ongev. 549.
Babȳlon genomen en Babylonië in een Perzische provincie veranderd . . . . 538.
Terugtocht der Joden naar hun land.
Cyrus komt om kort na eenen tocht tegen de Derbiciërs . . . 529.
Darīus I, een zoon van Hystaspes, ... 521—485.
Het Westen van Indië cijnsbaar. — De tocht tegen de Scythen mislukt. — De Perzen krijgen vasten voet in Thracië en Macedonië.
Het oproer der Klein-Aziatische Grieken wordt gedempt. — Langdurige oorlogen met Griekenland. — Perzië wordt door Alexander den groote veroverd . . . . 330.

TWEEDE TIJDVAK.

De geschiedenis der Grieken tot de vernietiging hunner onafhankelijkheid.

§ 7. Griekenland.

Verdeeling en eilanden.

§ 8. Van den vroegsten tijd tot de vestiging der Heraclīden en Doriërs in de Peloponnēsus ongev. 1800—ongev. 1000.

De *Pelasgen*. — Cadmus, Danăus en Pelops. — Cecrops geen vreemdeling.
De *Hellenen* of *Grieken* in drie hoofdstammen verdeeld.
De tocht der Argonauten.
De onderneming der zeven vorsten tegen Thebe.
De Trojaansche oorlog . . . . 1194—1184.
Herăcles (Hercŭles) en Thēseus.

§ 9. De vestiging der Heraclīden en Doriërs in de Peloponnēsus. — De volkplantingen der Grieken.

De *Heraclīden* Temĕnus, Cresphontes en Aristodēmus verslaan, met behulp van de Doriërs en den Aetoliër Oxȳlus, de Achaeërs en stellen zich in 't bezit van een groot deel der Peloponnēsus . . . . 1000.
Grieksche volkplantingen en haar oorzaken. — Die der Achaeërs op de westkust van Klein-Azië in Mysië en Lydië, ten getale van 12.
Die der Ioniërs in Lydië en Carië, 12 in getal.
Die der Doriërs, 2 steden in Carië.
Verder onderscheiden koloniën aan de Zwarte en de Middellandsche Zee.

	Jaren v. C.
Syracūse op Sicilië gesticht	735.
Gelo	484.
Hiĕro. — Thrasybūlus . . . . tot	466.
Oorlog met Athene	415—413.
Dionysĭus I tiran	405.
Dionysĭus II.	
Timolĕon. — Hij sterft	337.
Agathŏcles	317.
Hiĕro koning	269—216.
Hieronȳmus sterft	215.
Marcellus neemt de stad in en onderwerpt ze aan de Romeinen	212.

§ 10. De Grieken in 't algemeen.

Regeeringsvorm. — *Tirannen.* — Oorzaken der ontwikkeling: de aanleg van 't volk; de ligging van Griekenland; de gemeenschappelijke taal; de *nationale spelen;* de *orakels.*

§ 11. Sparta.

Twee koningsgeslachten. — De inwoners in drie soorten gescheiden.
Wetgeving van **Lycurgus** . . . . ongev. 850—800.
De machten in den staat. — De *hegemŏnie.* — Nadeelig gevolg der wetgeving.

§ 12. Athene.

Dood van Codrus. — *Archonten* . . . . . sedert ongev.	1000.
Jaarlijks negen archonten . . . . sedert	683.
Drie soorten van bewoners.	
Solon archon	594.
De *sisachthīa.*	
Solons wetgeving. — Indeeling der burgers in vier klassen. — Machten in den staat.	
Pisistrătus sterft	527.
Einde van 't bestuur zijner zonen Hippĭas en Hipparchus. — Hippĭas vlucht naar Darīus I	510.

§ 13. De Perzische oorlogen . . . . 493—387.

Hoofdoorzaak en gevolgen van de lange reeks der Perzische oorlogen.	
Eerste kruistocht der Perzen onder Mardonĭus. — Athos . . .	493.
Darīus I zendt herauten naar Griekenland.	
Tweede tocht onder Datis en Artaphernes. — Zegepraal van **Miltiădes** bij Marăthon.	490.
Miltiădes sterft in de gevangenis.	
Xerxes I strijdt tegen de Grieken bij de Thermopȳlae. — **Leonĭdas**	480.
Themistŏcles. — Zijn raad. — Overwinning der Grieken bij Salămis	480.
Pausanĭas, voogd van Plistarchus, en **Aristīdes** slaan Mar-	

Jaren v. C.

donius met 300,000 Perzen bij Plataeae. — Mardonius sneuvelt 479.
Zege der Grieken bij Mycălé. — De vloot der Perzen vernield . 479.

§ 14. Pericles. — De Peloponnesische oorlog, van 431 tot 404. — Alcibiădes.

Themistŏcles laat de muren van Athene herstellen en de Piraeus voltooien. — Hij vlucht wegens het *ostracisme* naar Perzië en sterft.
De hegemŏnie gaat op Athene over. — Athene's luister.
Perĭcles . . . . sinds ongev. 450.
Zijn verdiensten.
De *Peloponnesische oorlog* . . . . 431—404.
Bondgenooten van Athene en van Sparta.
Perĭcles sterft aan de pest . . . . 429.
Kortstondige vrede . . . . 421.
Alcibiădes vliedt naar de Spartanen. — Aanleiding hiertoe . . 415.
De tocht der Atheners naar Sicilië onder Nicias en Lamăchus mislukt. — De tweede sneuvelt; de eerste gevangen genomen en gedood . . . . 415—413.
De Perzen verbinden zich met Sparta. — Hun oogmerk daarmede.
Alcibiădes bij Tissaphernes. — Hij overwint de Spartanen tweemaal ter zee en keert naar Athene terug . . . . . . 408.
Hij wordt wederom afgezet. — Aanleiding.
Lysander neemt Athene in. — De 30 *tirannen* . . . . . . 404.
De tirannen verdreven . . . . 403.
Alcibiădes om hals gebracht. — Oorzaak.

§ 15. Socrates.

Tegenstelling van **Socrătes** met de *sophisten*. — Aanklacht tegen hem. — Zijn dood . . . . 400.

§ 16. Van 't einde der Perzische oorlogen tot de onderwerping van Griekenland aan Macedonië. . . . 387—338.

Begin van 't verval te Sparta en oorzaak hiervan.
Oorlog van Sparta tegen Artaxerxes II Mnēmōn, koning van Perzië, en van onderscheiden Grieksche staten tegen Sparta.
Vrede van Antalcĭdas . . . . 387.
Aanleiding tot den Thebaanschen oorlog . . . . 382—379.
De *Thebaansche oorlog* . . . . 378—362.
Epaminondas en Pelopĭdas.
Epaminondas wint de slagen bij Leuctra en Mantinēa, maar sneuvelt.
Philips II koning van Macedonië. — Demosthĕnes.
Erkenning der *hegemŏnie* van Macedonië over Griekenland ten gevolge van den slag bij Chaeronēa, door Philips gewonnen op Athene en Thebe, ... 338.

Jaren v. C.

DERDE TIJDVAK.

De geschiedenis van Macedonië, van 't rijk van Alexander den groote en van de hieruit ontsproten staten.

§ 17. **Alexander de groote** . . . . 336—323.

De uit het Perzisch-Macedonisch rijk voortgekomen staten.

De *Temeniden*. — Philips II.
Alexander de groote geboren . . . . 356.
Aristotĕles onderwijst hem. — Hij volgt zijn' vader op. . . 336.
Hij bedwingt de Thracische en Illyrische volksstammen en verwoest Thebe.
Hij brengt den Perzen een nederlaag toe bij de Granīcus . . . 334.
Zijn tocht door Klein-Azië.
Slag bij Issus, waar 600,000 Perzen verslagen en de gemalin, de moeder en de dochters van **Darīus III Codomannus** worden gevangen genomen . . . . 333.
Alexander onderwerpt de kustlanden en sticht Alexandrië in Aegypte.
Slag bij Arbēla of Gaugamēla. — 1,000,000 Perzen . . . . 331.
Darīus Codomannus door Bessus vermoord . . . . 331.
De Macedoniërs bezetten de hoofdsteden van Perzië. — Bessus gedood.
Tocht van Alexander naar Pendsjab . . . . 330.
Terugkeer bij de Hyphăsis. — Nearchus gaat te scheep, Alexander te land door Gedrosĭë en Carmanĭë.
Alexanders grootsche plannen. — Dood van Philōtas, Parmenĭo en Clītus.
Alexander sterft . . . . 323.
De tijd der *diadochen* tot den slag bij Ipsus, waar Antigŏnus sneuvelt, ... 301.
Seleucus sticht het *Seleucidisch-Syrisch rijk* . . . . 312.
Pergămus en het Parthisch rijk scheuren zich hiervan los
Ptolemaeus Lagi of Sōter sticht in Aegypte het *rijk der Ptolemaeën* . . . . 323.
Macedonië onder de nakomelingen van Demetrĭus Poliorcētes.
Het *Achaeïsch* en het *Aetolisch verbond* in Griekenland.

VIERDE TIJDVAK.

De geschiedenis der Romeinen.

§ 18. **Italië.**

Indeeling en eilanden.

§ 19. **Stichting en oudste bewoners van Rome.**

Voornaamste volksstammen in Italië. — Aenēas in Latium. — Ascanĭus grondvest *Alba Longa*. — Numĭtor en Amulĭus. — Geboorte van Romŭlus en Remus. — Faustŭlus.

Jaren v. C.

Stichting van *Rome* op den *Palatijnschen heuvel*, volgens Varro 21 April 753.

Drie standen van 't Romeinsch volk. — *Comitia curiāta.* — Machten in den staat.

§ 20. Rome onder de koningen . . . . 753—509.

De zeven koningen. — Twee veranderingen, op naam van Servĭus Tullĭus gesteld. — De verdeeling van het gebied in vier stedelijke deelen, *tribus* geheeten, en een aantal landelijke, *tribus* of *regiones* genoemd.

·Het geheel getal is 21 . . . . 495 v. C.

Het groeit tot 35 aan.

Splitsing van 't geheel volk in 5 *klassen* en één *centurie*. — De krijgsdienst hiernaar geregeld. — *Comitia centuriāta.*

L. Tarquinĭus Superbus of de dwingeland. — Zijn drukkende regeering. — Hij wordt verdreven . . . . 509.

§ 21 De oorlogen van Rome tegen de verdreven Tarquiníussen. — De plebejers erlangen allengs volkomen gelijkstelling in staatsburgerlijke rechten met de patriciërs . . . . 509—287.

De eerste *consuls:* Lucius Junius Brūtus en Tarquinĭus Collatīnus, in wiens plaats Valerius Publicŏla komt, 509.

Oorlog tegen Porsenna. — Horatĭus Cocles.

Instelling van het *dictātorschap* . . . . - ongev. 500.

Staatslanderijen. — De oorlogen maken de plebejers steeds armer. — Zij worden schuldenaars en lijfeigenen der rijke patriciërs. — Strijd gedurende ongeveer twee eeuwen tusschen de beide standen.

Instelling der *volkstribunen* . . . . 494.

De wetten der 12 tafelen en de tienmannen . . . . 451—449.

Het voorstel van wet van Canulējus . . . . 445.

De *Licinische wetten* . . . . 367.

De gelijkheid der standen voor de wet is voltooid . . . . . . 287.

§ 21. Oorlogen van Rome met de Galliërs, de Samnieten, de Latijnen en andere volkeren. — De onderwerping van Beneden-Italië aan Rome in den oorlog met Tarente en met koning Pyrrhus . . . . 390—272.

Oorlog tegen de Volscen, de Sabijnen en andere naburen.

Belegering van het Capitool door de Senonische Galliërs onder hun *Brennus.* — Camillus. — Manlĭus Capitolīnus . . 390.

Oorlogen met de Samnieten, de Latijnen en de Etruscen. — Oorzaken hiervan . . . . 343—290.

P. Decĭmus Mus, vader en zoon, en Quintus Fabius Maxĭmus Rulliānus.

Jaren v. C.

Een Romeinsch leger door Gavius Pontius bij Caudĭum ingesloten . . . . 321.
Al die volkeren erkennen Rome's oppermacht.
Oorlog tegen Tarente en koning Pyrrhus van Epīrus. . . . 280—272.
Pyrrhus wint twee veldslagen; maar Manĭus Curius Dentātus verslaat hem . . . . 275.

§ 23. **De eerste Punische oorlog** . . . . 264—241.

Aanleiding tot den eersten *Punischen* oorlog. — De Romeinen veroveren het grootst gedeelte van 't gebied der Karthagers op Sicilië. — Zij rusten in 60 dagen een vloot van 120 schepen uit.
Overwinning ter zee van Gajus Duillĭus bij Mylae. —Enterbruggen . . . . 260.
Xanthippus slaat **Atilĭus Regŭlus** bij Tunes . . . . . 255.
De Karthagers ontruimen Sicilië en betalen 3200 talenten. . . . 241.
Rome ontrukt hun Sardinië.
Hamilcar Barcas. — Verdrag van Rome met Hasdrŭbal over de grensscheiding in Spanje.
De Romeinen vermeesteren Corsĭca, benevens een deel van Illyrië en Cisalpijnsch Gallië.

§ 24. **De tweede Punische oorlog** . . . . 218—201.

Hannĭbal verovert Saguntum . . . . 219.
Zijn tocht over de Alpen.
Hij wint de slagen bij de Ticĭnus en de Trebĭa . . . . . . 218.
Hij zegepraalt bij het Trasimēnisch meer . . . . 217.
Q. Fabĭus Maxĭmus, met den bijnaam cunctātor, wordt dictātor.
Nederlaag van Varro bij Cannae. -- Afval van Rome's meeste bondgenooten . . . . 216.
Marcellus neemt Syracuse in. — Archimēdes . . . . . 212.
Publĭus Corn. Scipio, weldra met den bijnaam *Africānus major* vereerd, verovert Nieuw-Karthāgo . . . . 209.
Hij voltooit de verovering van Karthaagsch Spanje.
Hasdrŭbal trekt uit Spanje naar Italië; hij wordt verslagen en gedood bij de Metaurus . . . . 207.
Hannĭbal steekt naar Afrika over . . . . 203.
Scipĭo en Masinissa verslaan Hannĭbal bij Zama . . . . . . 202.
Vrede. — De Karthagers beperken zich tot Afrika, leveren hun oorlogschepen, op tien na, uit, betalen 10,000 talenten en beloven zonder Rome's toestemming voortaan geen' oorlog aan te vangen . . . . 202.
Hannĭbal gaat eerst naar Syrië en sterft vervolgens in Bithynië . 183.

§ 25. **Uitbreiding van Rome's heerschappij in het Oosten en in Spanje. -- De derde Punische oorlog** 149—146.

Rome verklaart den oorlog aan Philips V, koning van Macedonië.

Jaren v. C.

Macedonië wordt aan Rome onderworpen onder **Perseus**, een' zoon van Philips V, ... 168.
Het wordt een Romeinsch wingewest . . . . 148.
Antiŏchus III, koning van Syrië, moet, ten gevolge van den *Syrischen oorlog*, nagenoeg geheel Klein-Azië afstaan . . . 189.
Griekenland wordt, onder den naam *Achāje*, in het Romeinsch rijk ingelijfd . . . . 146.
Zoo ook Aetolië, Illyrië en Epīrus.
Val van Numantĭa en onderwerping van Spanje . . . . . . 133.
Oorlog van de Karthagers met Masinissa. — **Cato de oude**. — Eischen van Rome aan Karthago.
P. Corn. Scipio Aemiliānus Africānus de jonge verovert Karthago . . . . 146.
De stadt geslecht. — Haar gebied, onder den naam *Afrika*, een Romeinsch wingewest.

§ 26. Van de Gracchussen tot den dood van Sulla . . 133—78.

Optimāten of *nobĭles*.
Tiberĭus en **Gajus Gracchus**. — Hun streven.
Gajus komt om . . . . 121.
De *Jugurthijnsche oorlog* . . . . 112—106.
Jugurtha vermoordt de kleinzonen van Masinissa. — Middel, door Jugurtha aangewend.
Gajus Marĭus verslaat hem bij Cirta . . . . 107.
Jugurtha sterft in den kerker.
Marĭus overwint de *Cimbren* en de *Teutonen* . . . . . . 102—101.
De *oorlog der bondgenooten* of *de Marsische*. — Uitslag . . 90—88.
Sulla voert den *eersten Mithradatischen oorlog* tegen **Mithradates VI Eupător**.
Eerste burgeroorlog te Rome tusschen Marĭus en Sulla. . . 87—81.
Marĭus sterft. — Sulla dictātor . . . . 81—78.

§ 17. Gnaeus Pompejus. -- Het eerste driemanschap. -- De tweede burgeroorlog en G. Julius Caesar . 78—44.

Marcus Licinĭus Crassus overwint de zwaardvechters bij de Silărus . . . . 71.
Gnaeus Pompējus, later met den bijnaam **de groote**, vernietigt het overschot der zwaardvechters en roeit de zeeroovers uit 67.
Lucullus voert eerst den *derden Mithradatischen oorlog*.
Pompējus overwint Mithradātes bij den Euphraat . . . . . . 66.
Pompējus voegt Syrië aan Rome's gebied toe en maakt de Joden, die weder ongeveer een eeuw lang hun zelfstandigheid hadden weten te handhaven, afhankelijk van de Romeinen.
Oorzaak en gevolg van de te Rome toenemende zedeloosheid.
M. Tullius Cicĕro stuit de samenzwering van **Catilina** en diens eedgenooten . . . . 62.

Jaren n. C.

Eerste driemanschap of *triumvĭraat:* **Gajus Julius Caesar,** Pompējus en Crassus . . . . 60.

Caesar wordt consul en *proconsul* over Gallië, Pompējus krijgt Spanje. — Tochten van Caesar en gevolg hiervan.

Crassus bekomt Syrië en sneuvelt in den slag bij Carrae tegen de Parthen . . . . 53.

Ontbinding van het driemanschap. — Aanleiding tot den *tweeden burgeroorlog* tusschen Caesar en Pompējus . . . . . . 49—45.

Slag bij Pharsālus. — Pompējus wordt in Aegypte vermoord 48.

Caesar overwint al zijn tegenstanders.

Cato de jonge of van Utĭca doodt zichzelf.

Caesar wordt overladen met titels en eerbewijzen. — Zijn daden te Rome.

Een samenzwering van meer dan 60 mannen, o. a. M. Brūtus en Cassĭus Longīnus, maakt een einde aan het leven van Caesar . . . . 15 Maart 44.

§ 28. **Het tweede driemanschap.**

Marcus Antonĭus, Octavĭus Caesar en **Lepĭdus** sluiten het *tweede driemanschap* . . . . 43.

Vogelvrijverklaringen. — Cicĕro gedood.

Brūtus en Cassĭus worden bij Philippi verslagen door Antonĭus en Octavĭus of Octaviānus . . . . 42.

Octavĭus neemt het Westen, Antonĭus het Oosten.

De tweedracht tusschen hen barst los. — Aanleiding hiertoe.

Zeeslag bij Actĭum. — Antonĭus en Cleopătra worden verslagen en brengen zichzelven in Aegypte om . . . . 31.

Aegypte wordt een Romeinsch wingewest . . . . 31.

§ 29. **Augustus** . . . . 31 v. C.—14 n. C.

Het Christendom.

Caesar Octaviānus, van nu af **Augustus,** metterdaad alleenheerscher . . . . 31 v. C.—14 n. C.

Oorlogen tegen de Germanen. — Drūsus . . . . . . 12 – 9 v. C.

Herman of Arminĭus verslaat Quinctilius Vārus in het Teutoburger woud . . . . 9 n. C.

De Romeinen vergenoegen zich met het behoud der landen, tusschen den Donau, den Rijn en de Main gelegen.

Tiberĭus, een zoon van Augustus' derde gemalin Livĭa, tot troonsopvolger benoemd.

Jezus Christus wordt in het Joodsch land geboren en treedt onder de regeering van Tiberĭus openlijk op. — De *apostelen.*

§ 30. **De keizers uit het geslacht van Augustus, de Flaviussen en de overige vorsten tot Constanĭnus den groote** . . . . 14—323.

Tiberĭus.

Jaren n. C.

Nero . . . . 54—68.
Vreeselijke brand te Rome . . . . 64.
De geslachtsnaam van *Caesar* (keizer) blijft de gewone titel van den beheerscher des Romeinschen rijks. — Invloed van het leger en den senaat.
Drie keizers uit het geslacht der *Flaviussen:* **Titus Flavius Vespasiānus, Titus, Domitiānus.**
Jeruzalem wordt ingenomen en verwoest . . . . 70.
Het bondgenootschap met de Bataven onder Claudius Civīlis hernieuwd.
Eerste bekende uitbarsting van de Vesuvīus. — *Herculanĕum* en *Pompĕji* . . . . 79.
De beide steden gedeeltelijk opgedolven . . . . . . sinds 1713.
Domitiānus door eenige saamgezworenen gedood.
Reeks van voortreffelijke vorsten.
Het rijk neigt ten ondergang. — Gevaren, waaraan het voortdurend ten doel staat. — Weinigbeteekenende of slechte keizers, b. v. Heliogabălus.
Diocletiānus . . . . 284—305.
Hij benoemt drie mederegenten, van welke een, gelijk hijzelf, den titel *augustus*, de beide andere dien van *caesar* voeren.

§ 31. **Constantīnus de groote** . . . . 323—337.
Het Christendom in zijn' tijd.

Constantīnus de groote . . . . 323—337.
Hij verplaatst den zetel naar *Bijzantĭum*, eerst *Nieuw-Rome*, weldra *Constantinopel* genoemd.
Hij verdeelt het rijk in vier *praefecturen.* — *Praefecti praetorio.*
Hij neemt den Christelijken godsdienst aan en maakt hem tot dien van den staat.
Het Christendom ondergaat vele veranderingen. — Ongunstige invloed dier veranderingen en van het verheffen der bisschoppen in de *metropolen* tot hooge staatsbeambten.
Ariānen en *katholieken.*

§ 32. **De Germanen. -- De volksverhuizing sedert 375. -- De verdeeling van het Romeinsch rijk** . . . . . . 395.

Woonplaats en stammen der *Germanen.*
De *volksverhuizing.*
De *Hunnen* trekken over de Wolga Europa binnen . . . . . . 375.
Zij verdringen de Alanen en de Oost-Gothen.
De West-Gothen, in het Romeinsch rijk opgenomen, verslaan **Valens** bij Hadrianopel. — Valens sneuvelt . . . . . . 378.
Theodosīus de groote keizer . . . , ... 394—395.
Hij brengt de West-Gothen tot rust.
Splitsing van het Romeinsch rijk in het *Grieksch* of *Oost-Romeinsch* met *Constantinopel* en het *Latijnsch* of *West-*

Jaren. n. C.

Romeinsch met *Rome*, later *Ravenna*, als zetel . . . . . . 395.
Arcadĭus keizer van het Oosten, **Honorĭus** van het Westen sedert 395.
Toestand van het Oost-Romeinsch rijk.

§ 33. Het West-Romeinsch rijk in oorlog met de West-Gothen en de Hunnen tot zijn' ondergang . . . 395—476.

Alărik, koning der West-Gothen, trekt, aangezet door het Oost-Romeinsch hof, naar Italië en verovert Rome tweemaal, het laatst . . . . in 410.
Alărik sterft . . . . 411.
Wallĭa sticht het *West-Gothisch rijk* in zuidelijk Gallië met de hoofdstad *Tolōsa.*
Het West-Romeinsch rijk verkeert in een bedenkelijken toestand onder **Placidĭa en Valentinĭanus III**, sinds den dood van Honorĭus . . . . 423.
De Vandalen onder **Gensērik** grondvesten een rijk in Afrika in 't gebied van Karthago . . . . 429.
Zij plunderen Rome veertien dagen lang . . . . 455.
De Hunnen vereenigen zich onder **Attĭla** . . . . . omstr. 440.
De Romeinen dwingen de Hunnen tot den terugkeer door den slag op de Catalaunische velden . . . . 451.
Attĭla doet een' inval in Italië . . . . 452.
De Hunnen trekken naar Pannonië terug. — Attĭla sterft . . . 453.
Het West-Romeinsch rijk verkeert in een' toestand van ontbinding, dewijl een groot aantal krijgshaftige stammen, de Vandalen, de West-Gothen, de Bourgondiërs, de Alemannen, de Franken, de Saksen, de Longobarden en de Oost-Gothen, bijna zijn geheelen omvang in bezit hebben.
De Britten roepen de Angelen en andere Duitsche stammen tegen de Picten en de Scoten te hulp . . . . 449.
Deze stammen stichten er onder **Hengist** en **Horsa** eigen rijken. — De Britten wijken naar Armorĭca uit.
Ricĭmer en andere Duitsche legerhoofden beschikken over de kroon.
Odoăcer, aanvoerder der Herulen en Rugiërs, zet **Romŭlus Augustŭlus** af . . . . 476.
Odoăcer *koning van Italië* . . . . 476.
Einde van het West-Romeinsch rijk . . . . 476.

MIDDELEEUWEN.

EERSTE TIJDVAK.

Van den val van 't West-Romeinsch rijk in 476 n. C. tot den dood van khalif Haroen al Raschid in 809 n. C. en van keizer Karel den groote in 814 n. C.

§ 34.

Het Oost-Gothisch rijk. — Het Oost-Romeinsch rijk tot 842. — *De val van het Vandaalsch en van het Oost-Gothisch rijk. — De Longobarden in Italië.*

De nieuwe heerschappij, door ODOĀCER gegrondvest, was van geen langen duur. Zeventien jaren had hij met gematigdheid geregeerd, toen hij zijn gebied aan de *Oost-Gothen* moest afstaan, die, na het Grieksch rijk een tijdlang door herhaalde strooptochten en het afpersen van een jaarlijksche schatting te hebben gekweld, het Westen aantastten en 490—493 onder hun' koning THEODĕRIK Italië en Sicilië veroverden. Deze streken, benevens de zuidelijke Donau-landen, beheerschte Theodĕrik tot zijn' dood in 526. *Ravenna* was doorgaans de zetel der nieuwe regeering. Op het overlijden van Theodĕrik volgde tweedracht in het rijk, hetwelk den Oost-Romeinen gelegenheid gaf om Italië te bemachtigen.

In 't Oost-Romeinsch rijk zat destijds JUSTINIĀNUS (517—565) op den troon, een keizer, die zich door werkzaamheid, zucht voor grootsche ondernemingen en de keuze van uitstekende staatsdienaars onderscheidde. Gedurende zijn regeering ontbrak het niet aan oorlogen. Zoo stevende zijn veldheer Belisarĭus naar Afrika, om het in verval geraakt Vandaalsch rijk (zie blz. 47) te veroveren. Binnen kort was de Vandaalsche macht vernietigd, en dit reeds vroeger niet talrijk volk ging in 534 te gronde. Hierop trok Belisarĭus naar Sicilië, dat hij, gelijk mede Beneden-Italië, in korten tijd veroverde, vermits hij zich aan de inwoners als hun' bevrijder van het vreemd juk voordeed. Welhaast bezette hij Rome, verdedigde er zich gedurende een geheel jaar met uitstekende bekwaamheid tegen de Gothen en dwong toen Ravenna zich over te geven. Onverwachts werd de zegevierende veldheer teruggeroepen: Justiniānus vertrouwde hem niet langer of werd

naijverig op zijn' roem. Dit gaf den Gothen moed, en zij heroverden weldra een groot deel van Italië.

Op de mare hiervan zond de keizer op nieuw Belisarĭus naar Italië, maar met zijn klein, slecht uitgerust leger kon hij niets van belang ondernemen, en hij leide 't bevel neder. Narses verving hem aan de spits van een sterker en beter uitgerust leger. Te vergeefs betoonden de Oost-Gothen bij herhaling hun oude dapperheid: zij dolven het onderspit, en met 555 werd Italië een wingewest, gewoonlijk het *exarchaat*, de buitenprovincie, genoemd, van het Oost-Romeinsch rijk. De zetel van den stedehouder of *exarch*, met welk ambt Narses thans werd bekleed, was te Ravenna. Niet lang evenwel bleef de Grieksche keizer in 't gerust bezit van Italië. Reeds onder de regeering van Justiniānus' opvolger werd Italië de buit der *Longobarden*, die vooral door de vruchtbaarheid van dit land werden gelokt en in 568 onder hun' koning ALBOIN hierheen togen. Spoedig waren zij meester van het binnenland van Boven- en Midden-Italië; maar de zeesteden bleven in 't bezit van de Grieken, en nimmer verkregen de Longobarden de heerschappij over het geheel land.

Justiniānus beloonde zijn grooten veldheer, den hoogbejaarden Belisarĭus, met ondank, hoewel de geschiedenis dier ongenade later is overdreven. Zijn' eigen naam verheerlijkte de keizer door ondernemingen van verschillenden aard. De nijverheid ontving door het overbrengen der zijdeteelt uit Sina nieuw voedsel. De op zijn' last bijeengebrachte verzameling der Romeinsche wetten werd het begin eenér nieuwe orde van zaken. Het Romeinsch recht, zooals het nu onder Justiniānus werd geordend, is later door alle Christenrijken der Middeleeuwen, uitgezonderd door Engeland en Denemarken, tot aanvulling hunner eigen wetten aangenomen.

Na den dood des keizers kwam de zwakheid van den staat steeds meer en meer aan 't licht. Een groot deel van Italië ging, gelijk wij zagen, verloren; Nieuw-Perzen, Avaren en Arabieren deden menigvuldige invallen in het rijk. Daarenboven waren de eerstvolgende keizers tot 717 bijna alle onmenschelijk wreed en weinigbeteekenend, en de Arabieren bedreigden niet zelden tot zelfs de hoofdstad Constantinopel. Wel lichtte in 717 een betere tijd aan met LEO III DEN ISAURIËR (uit Isaurië, ten w. van Lycaonië, in Klein-Azië, afkomstig, 717—741), die de Arabieren dwong met schade en schande het beleg der hoofdstad op te breken, maar ter kwade ure voor de rust van 't rijk vatte deze voor zijn' tijd te verlichte keizer het denkbeeld op, de in afgoderij ontaarde vereering der heiligenbeelden uit te roeien. Dit verbitterde de groote menigte der bevolking, het meerendeel der geestelijken en bovenal de tallooze monniken, die in zijn rijk woonden, en gaf in 726 aanleiding tot den langdurigen *beeldenstrijd*, welke tusschen de partij des keizers, de *beeldstormers*, en die der meeste geestelijken, de

beeldendienaars, werd gevoerd. De verwarring, uit dezen onzaligen beeldenstrijd voortgesproten, nam eerst een einde, toen de beeldendienst in 842 was hersteld.

§ 35.

De Arabieren. — Mohammed. — Van 571 *tot* 632.

De grootste schok in de geschiedenis, dien de zevende eeuw oplevert, ging uit van de Arabieren, een volk, dat in zijn uitgestrekt schiereiland, door zeeën en zandwoestijnen afgesloten, nooit vreemde overheerschers had gekend. Het binnenland van Arabië wordt door talrijke horden *Bedoeïenen*, d. i. zwervende herdersstammen, doorkruist, terwijl daarentegen de steden aan de Arabische en de Perzische golf reeds vroeg een bloeienden handel met Indië, Perzië en Egypte dreven. De Arabieren leiden grootendeels hun afkomst af van Ismaël, een' zoon van Abraham, en behooren dus tot den Semietischen stam. Een vierkant gebouw te Mekka (in 't w. van Arabië) met een zwarten steen in het midden, beide *Kaaba* geheeten, was het nationaal heiligdom der onderscheiden stammen, welker godsdienst meest in het Sabaeïsme (sterrendienst) bestond, terwijl ook enkele de Joodsche of de Christelijke leer waren toegedaan. Roofzucht en wraakgierigheid kenmerken 't volkskarakter, maar evenzeer eenvoudigheid, dapperheid, gastvrijheid, gestrengheid en geestdrift voor 't stoute en ongewone. Wanneer de Arabieren van een' strooptocht in hun tenten waren teruggekeerd, zongen zij liederen, die de daden van 't voorgeslacht verheerlijkten. Door Mohammed verkreeg dit volk een plaats onder de volkeren der wereldgeschiedenis.

M o h a m m e d (d. i. de geprezene) werd in 571 te Mekka geboren, behoorde tot het aanzienlijk geslacht der *Haschemieten* en tot den stam *Koreisch* en was de zoon van Abdallah, een' onbemiddeld man. Reeds jong een wees, werd hij door zijn' oom Aboe Taleb tot den handel opgeleid. Als koopman deed hij vele reizen naar Syrië en zuidelijk Arabië. Op zijn vijf-en-twintigste jaar trad hij in dienst bij een rijke weduwe, Kaditscha, met wie hij weldra trouwde. Doch op den duur behaagde hem het bedrijvig leven niet: naar lichaam en ziel met zeldzame gaven toegerust, peinsde hij op iets hoogers. Hierom onttrok hij zich meer en meer aan alle aardsche beslommeringen en gaf zich aan vrome bespiegelingen over. Zijn overdenkingen brachten hem tot het besluit, het oud geloof aan éénen God te herstellen, dewijl de aanbidding der sterren en de verbasterde Joodsche eeredienst hem evenzeer mishaagden. Met zijn levendige verbeeldingskracht en de hem aangeboren dweepzucht zag hij hemelsche verschijningen

en wonderen. Zoo hield hij zich, gelijk het schijnt, overtuigd, dat God hem tot dat werk had bestemd.

Sedert 615 verkondigde Mohammed openlijk zijn' godsdienst, die den naam *islaam*, d. i. berusting in Gods wil, draagt, terwijl zijn belijders *moslemen* (geloovigen) heeten. De voornaamste leerstukken van den islaam zijn: er is maar één God, en Mohammed is zijn profeet; Mozes en Christus zijn insgelijks goddelijke gezanten; het lot van elken mensch is onveranderlijk in Gods eeuwig raadsbesluit bepaald; op de opstanding der dooden volgt een wereldgericht, waarna de goeden zullen worden beloond, de boozen gestraft. Tot de hoofdplichten der geloovigen behooren: weldadigheid en rechtvaardigheid, gebeden, vijfmaal 's daags met het gelaat naar Mekka gewend te houden, vasten, ten minste één bedevaart naar Mekka, de heilige oorlog of geweldige uitbreiding van den islaam. In stoute beeldspraak wordt op het betrachten dezer plichten aangedrongen: »Bidden voert halverwege tot God, vasten brengt tot den ingang des hemels, en aalmoezen openen de poort." »Het is beter den heiligen krijg te voeren dan zeventig jaar te huis te bidden, en hij, wiens voeten in de oorlogen des Heeren bestoven zijn, zal op den dag des gerichts verder wezen van de oorden der pijniging, dan de afstand bedraagt, welken de snelste ruiter in duizend jaren kan afleggen." Ook voor 't burgerlijk leven bevat de Mohammedaansche godsdienst voorschriften. Zoo wordt diefstal met het verlies der eene hand, gelijk andere euveldaden met de straf der gelijke vergelding, *jus talionis*, bedreigd, waardoor de misdadiger zelf ondergaat, wat hij een' ander heeft aangedaan. Al de leerstukken zijn door Aboe Bekr, den eersten opvolger van Mohammed, bijeengebracht in den *koran*, d. i. het boek der openbaringen.

Reeds voordat hij met zijn nieuwe leer te voorschijn trad, hadden eenige verwanten en vrienden van den profeet ze omhelsd, als Kaditscha, zijn neef Ali en Aboe Bekr, later zijn schoonvader. Zijn streven naar meer aanhangers vond echter veel tegenkanting, vooral onder zijn eigen stadgenooten, de Koreischieten, wier bespotting en haat hij zich op den hals haalde. Slechts met moeite ontkwam hij aan hun veelvuldige aanslagen op zijn leven. Toen eindelijk de Koreischieten, samengezworen om hem te vermoorden, op een' nacht zijn woning omsingelden, vluchtte Mohammed uit Mekka naar Medīna (ten n. o. van Mekka). Dit is de *hedschrah* of vlucht van den profeet, naar welke het begin der Mohammedaansche tijdrekening op den 16den Juli 622 is gesteld, op den dag, die tevens voor het tijdstip der stichting van den islaam wordt gehouden. Want te Medīna nam het getal der geloovigen aanmerkelijk toe; uit die stad begon men ook de eerste legertochten ter voortplanting van het geloof. Van nu af ging het bekeeringswerk, hoofdzakelijk door middel van het zwaard, snel voort. Inzonderheid waren het eerst de talrijke Joden in Arabië,

die gedwongen werden de leer van den profeet aan te nemen. Ten laatste viel ook Mekka in 630 in handen der Mohammedanen, en bij den dood van den profeet in 632 was bijna geheel Arabie, vrijwillig of gedwongen, zijn leer toegedaan en aan zijn heerschappij onderworpen.

§ 36.

De Arabieren onder de eerste khalifen, die uit het geslacht der Ommyaden en de eerste Abbassīden. — Van 632 tot 809. — De ondergang van het rijk der West-Gothen in 711.

Reeds de eerste *khalif*, d. i. opvolger van den profeet, ABOE BEKR, begon den islaam buiten zijn vaderland te verbreiden. Maar inzonderheid ging de tweede hunner, OMAR (634— 644), op de baan der veroveringen voort. Hij ontrukte Syrië aan de Grieken, onderwierp Phoenicië, benevens Palaestina, en na de Grieken eenige malen te hebben verslagen, maakte zijn veldheer Amroe zich van Egypte met Alexandrië meester. Overdreven is het verhaal, dat Omar het verbranden der beroemde bibliotheek te Alexandrië te last legt. Zooals het luidt, moet hij Amroe, die hem over de bibliotheek raadpleegde, hebben geantwoord: »Verbrand ze, want óf deze geschriften bevatten, wat in den koran staat, en dan zijn ze overbodig; óf er staat iets anders in, en dan zijn ze goddeloos," waarop Amroe de badstoven met de boekwerken had laten stoken. Behalve de genoemde landen en een deel van Noord-Afrika, bezweek ook het Nieuw-Perzisch rijk, dat sinds 226 bestond, voor de macht der Arabieren. Na Omars dood werden de veroveringen op de noordkust van Afrika door het bezetten van Barbarije voortgezet. In 656 verkreeg ALI, een zoon van Aboe Taleb en gemaal van Fatīmé, Mohammeds dochter uit zijn eerste huwelijk, het lang verwacht khalifaat; maar het bracht hem geen heil. Vele stedehouders stonden tegen hem op onder aanvoering van Moeawīa, landvoogd van Syrië; weldra viel hij door sluipmoord, en zijn zoon liet het khalifaat aan zijn' tegenstander over.

Zoo kwam het khalifaat met MOEAWĪA I (661—680) aan het geslacht der *Ommyaden*. Onder dezen khalif, die den zetel van 't bewind naar *Damascus* (in 't z. van het oude Coelesyrië) verplaatste, werden niet alleen de grenzen van 't gebied in Afrika en in het Oosten uitgebreid, maar werd ook de hoofdstad van het Byzantijnsch rijk meermalen aangetast. Zeven jaren achtereen

zetteden de Arabieren in de nabijheid van Constantinopel troepen aan land, die deze stad aangrepen; doch gebrek, uitvallen der Grieken en het *Grieksch vuur*, een thans onbekend mengsel van licht ontvlambare stoffen, dat door 't zeewater niet werd gebluscht en de vijandelijke schepen in brand stak, verhinderden telkens, dat zij werd ingenomen.

Moeawĭa's opvolgers onderwierpen het geheele noordwestelijk Afrika tot den Atlantischen Oceaan. Vanhier staken de Muzelmannen naar Spanje over. Dit land hadden de (zie blz. 48) in zuidelijk Frankrijk gevestigde *West-Gothen* op de Suēven veroverd, terwijl zij hun gebied in Frankrijk langzamerhand aan de Franken verloren en daarom den zetel der regeering naar *Tolēdo* (in Spanje aan den Taag) verplaatsten. Een van de laatste koningen der West-Gothen was WITĬZA. Hij werd door een' overweldiger, RODĔRIK, van den troon gestooten. Tegen hem trok de veldheer der Mohammedanen, Tarik, met een leger naar Spanje overstekend, op. Niet ver van kaap Trafalgar werd in 711 een slag geleverd, waarin beide volken in moed en volharding wedijverden. Toen echter koning Rodĕrik ten laatste spoorloos was verdwenen, ontzonk den West-Gothen de moed, en zij ruimden met groot verlies het slagveld. Nu waren de Arabieren meester van het grootst deel van Spanje; alleen nog in het gebergte van het noordelijk gedeelte konden de Gothen hun onafhankelijkheid handhaven.

De zwakheid van de laatste khalifen uit het huis der Ommyaden en de groote uitgestrektheid van het rijk, dat in 't oosten aan den Indus paalde, maakten het voor hun tegenstanders gemakkelijk den troon te ondermijnen. In 750 bracht ABOEL ABBAS, een achter-achterkleinzoon van Abbas, een' oom van den profeet, het khalifaat in het geslacht der *Abbassīden* over. De ongelukkige Ommyaden werden tot in hun laatste schuilhoeken vervolgd en gedood, zoodat men verzekert, dat er maar één hunner, Abd Errăhman, in 't leven bleef. Naar Spanje ontkomen, ontrukte hij dit gewest aan de Abbassīden en grondvestte er in 756 voor zijn geslacht een onafhankelijk emiraat (later khalifaat) te *Cordŏva* (aan de Guadalquivir).

De Abbassīden schonken aan de Arabische heerschappij een tijdperk van luister niet alleen door veroveringen, maar vooral door de zegeningen des vredes, door het handhaven van gerechtigheid, de bevordering van kunsten, als van bouw- en dichtkunst, en van wetenschappen, als van wijsbegeerte, wis-, genees-, sterre- en scheikunde. Tegen deze lichtzijde staken andere verschijnsels, aan de oostersche rijken eigen, donker af: willekeur der beheerschers, schitterende glans der hoofdstad, opstanden der stadhouders en verslapping van menigen khalif. *Bagdad* (aan den Tigris) werd de hoofdzetel der Abbassīden. Onder hen is HAROEN (786—809), die den bijnaam AL RASCHID, d. i. den rechtvaardige, draagt,

bijna even beroemd als zijn tijdgenoot Karel de groote in het Westen, en moge rechtvaardigheid ook niet al zijn daden hebben gekenmerkt, hij blijft een uitstekend man voor zijn eeuw.

§ 37.

Het Frankisch rijk onder de Merovingiërs en onder de Karolingische huismeiers tot het koningschap der Karolingiërs. — Van 481 *tot* 752.

De Franken, oorspronkelijk een vereeniging van vele Germaansche volksstammen, bestonden sedert de vierde eeuw, toen zij het Noorden van Gallië vermeesterden, uit twee afdeelingen, de *Saliërs*, die allengs de heerschers werden, en de *Ripuariërs.* Eerst werden zij nu eens gezamenlijk, dan weer afzonderlijk door heidensche koningen geregeerd, o. a. door Merovaeus, naar wien het Frankisch koningsgeslacht van den Salischen stam den naam *Merovingiërs* voert, en Childĕrik. Met den zoon van Childĕrik, Clovis (Klodwig) I, begint eerst de zekere en samenhangende geschiedenis der Franken. Clovis I (481—511), koning van een deel der Salische Franken, een krachtig man, vereenigde langzamerhand alle stammen onder zijn bewind en werd daardoor de stichter van het groot Frankisch rijk. Toen hij het bestuur aanvaardde, was zijn gebied aan alle zijden door onafhankelijke volkeren omringd, van welke hij er vele onderwierp of afhankelijk maakte. De Alemannen versloeg hij in 496 bij Zülpich (ten z.w. van Keulen), waarom zij hem als opperheer erkenden. Daar Clovis, tot dusverre heiden, in dezen slag de belofte had afgelegd zich te laten doopen, zoo de God der Christenen hem de zege verleende, nam hij nog in 't zelfde jaar te Rheims (ten n. o. van Parijs) met vele Franken het *katholiek geloof* aan, d. i. zooals het door de kerkvergadering te Nicaea in 325 (zie blz. 46) was vastgesteld, waarbij de volkomen godgelijkheid van Christus met den Vader was aangenomen, en de Arianen, die deze ontkenden, waren veroordeeld. Zoo men wil, bracht zijn Bourgondische gemalin Clotilde, die dezelfde leer was toegedaan, het hare tot deze bekeering bij. Ten gevolge hiervan ging allengs het geheel volk tot het Christendom over. Den West-Gothen liet Clovis van hun gebied in Frankrijk niets over dan den kustenzoom tusschen de Pyrenaeën en de Rhône. Zoo liet hij bij zijn' dood in 511 een rijk na, dat bijna geheel Frankrijk, een groot deel van Duitschland, België en de Nederlanden omvatte.

Clovis' zonen en kleinzonen verdeelden telkens het rijk onder elkander, van welks beide hoofddeelen het een *Austrasië* of het oostelijk land, d. i. alles, wat aan den rechteroever van den Rijn lag, benevens de linkeroever tot aan de Maas, en het ander *Neustrië*, het westelijk land, heette. Onder de regeering dezer vorsten nam het groot gebied der Franken nog in uitgestrektheid toe, hoewel de veerkracht der vorsten verzwakte en zij aan groote ondeugden waren overgegeven. Hierdoor komt het, dat hun geschiedenis uit niets dan uit een bijna onafgebroken reeks van schandelijke misdaden, van burger- en broederoorlogen bestaat. Welhaast werd het aanzien en de macht van 't koningschap zoozeer ondermijnd, dat in hun plaats de *hofmeiers* (major domus, de eerste huisbediende), oorspronkelijk slechts opzichters over de koninklijke bedienden en goederen, regeerden en alles vermochten, inzonderheid toen hun waardigheid in het Karolingisch geslacht erfelijk werd.

De eerste van hen, die op deze wijze in naam des konings het erfelijk bewind zoowel over Austrasië als over Neustrië voerde, is PEPIJN VAN HERISTAL, alzoo genoemd naar zijn burgt, thans een vlek (ten n. o. van Luik). Op hem volgde zijn onechte zoon, KAREL MARTELL, d. i. de strijdhamer, welken bijnaam de krachtige man in 732, om zijn persoonlijke dapperheid, in den slag tusschen Tours (aan de Loire) en Poitiers (ten z. w. van Tours) verwierf, waar hij op de uit Spanje in Frankrijk binnengedrongen Mohammedanen zulk een schitterende zege behaalde, dat het grootst gedeelte van 't leger der vijanden op het slagveld bleef. PEPIJN DE KORTE was sedert 741, toen Karel Martell stierf, erfgenaam van de macht zijns vaders. Hij geloofde zich verdiensten genoeg omtrent het rijk te hebben verworven, om den koningstitel te kunnen voeren. Derhalve liet hij paus Zacharīas vragen, of het met Gods wil overeenkomstig was, dat hij, die werkeloos te huis zat, koning heette, dan of die titel niet veeleer hem toekwam, welke den last der regeering torschte. De paus, reeds lang door de Longobarden benauwd en voor zich en de kerk veel goeds van een verbintenis met den machtigen Frankischen vorst hopend, antwoordde overeenkomstig Pepijns wensch. Nu werd hij in 752 te Soissons (ten n. o. van Parijs) in een plechtige volksvergadering op een schild opgeheven, ten teeken dat men hem tot *koning* had gekozen. CHILDĔRIK III, de laatste der Merovingiërs, werd daarentegen onttroond en, naar de wijze der monniken, met kaalgeschoren kruin in een klooster gezet.

§ 38.

Het leenstelsel en het Christendom onder de Duitsche volkeren. — Het pausdom en de scheuring der katholieke kerk.

Sedert de Duitschers vaste woonplaatsen in het Romeinsch rijk hadden gekregen, ontstonden in hun levensbetrekkingen menigvuldige veranderingen, die welhaast zeer gewichtige gevolgen hadden. Hiertoe behoort vooral de ontwikkeling van het leenstelsel. De Duitschers ontnamen in de landen, waar zij zich vestigden, den bewoners gewoonlijk de helft van hun eigendom, zoowel in land en woningen, als in slaven, enz. Een uitzondering op dit gebruik maakten de Franken. Overal, waar zij veroveringen maakten, lieten zij de overwonnenen in 't bezit van den grond, dien zij hadden. Er bleef, daar in de veroverde landen de bevolking nergens zeer dicht was en het voortdurend oorlogen ze bovendien zeer deed afnemen, land genoeg over voor de overwinnaars. Al het land nu, dat in de veroverde streken geen' eigenaar had, viel aan den koning der Franken ten deel. Op tweederlei wijze beschikte hij er over. Of hij behield het voor zich en maakte het alzoo tot staatseigendom of *domein* (goed van den landsheer), òf hij stond het in vollen eigendom aan zijn onderdanen af. Het aldus verkregene, zijnde alzoo vrij en erfelijk eigendom, heette *alodĭum*.

Langzamerhand kwam nog een andere wijze van schenken in gebruik. Wanneer, is niet juist te bepalen; maar moge zij onder de Merovingiërs ook al nu en dan zijn voorgekomen, eerst onder de Karolingiërs werd zij zeer algemeen. Zij, die veel grond bezaten, alzoo bovenal de kerk en de koning, stonden een deel van hun goed in vruchtgebruik af. Zoodanig stuk land werd, met een Latijnsch woord, *beneficium* (weldaad) genoemd. Persoonlijke verplichtingen jegens den eigenaar sproten uit deze manier van verleenen niet voort. Op deze wijze had de koning een middel om velen aan zich te verbinden.

Met de toenemende gewoonte der koningen om goed op de een of ander wijze uit te deelen kwam van lieverlede een van oudsher bestaand gebruik in verband. Dit was hierin gelegen, dat men zich op plechtige wijze ter bescherming overgaf of aanbeval aan een' machtig man, b.v. aan den koning. Dergelijke handeling noemde men *commendatio*, d. i. aanbeveling. De naam van hen, die zoodanige bescherming inriepen en verwierven, was *vazallen*. Hij, die de bescherming verleende, werd *dominus* (heer) genoemd. Allengs werd het een vast gebruik, aan geen' ander een beneficium te geven, dan aan hem, die door de commendatie vazal werd. Hetgeen als beneficium werd gegeven, was niet alleen

land. Onder de Karolingiërs werd het hoe langer hoe meer gebruikelijk, ook tollen, 't recht van visscherij, kerken, kloosters en ambten, zooals dat van graaf, als beneficiën te schenken.

Uit beneficium nu en commendatio ontstond, wat men gewoon is het *leenstelsel* te noemen. De hoofdtrekken van dat leenstelsel, hetwelk bij de Franken tot volledige ontwikkeling kwam en van hen op vele latere Europeesche rijken overging, zijn de volgende. Zulk een landgoed of recht, dat veelal werd verleend ter belooning van den een' of ander dienst, als krijgsman of hoveling bewezen, heette *leen* (*beneficium*). Hij, die het goed in leen gaf, heette *leenheer;* die het ontving *leenman* of *vazal*, en hij, die weder een deel van 't leen van een' vazal in leen ontving, achterleenman of *vavazal.* Aanvankelijk werden de leenen slechts voor een bepaalden tijd, meestal voor het leven, gegeven; weldra gingen zij echter ook op de kinderen over en werden dus allengs erfelijk. Het leenstelsel kreeg een nog grooter uitbreiding, doordien vrije grondeigenaars hun alodïum nu en dan van den koning in leen namen, na hem eerst het eigendom daarvan te hebben afgestaan. De leenman was gehouden voor de eer en de veiligheid van den leenheer zorg te dragen. De mate van krijgsdienst hing van de grootte van het leen af. Daarentegen was de leenheer gehouden den leenman in zijn rechten en eer te beschermen. Door meerder uitbreiding omvatte het leenstelsel langzamerhand het geheel volk in verschillende trappen, als *vazallen*, *hofhoorigen*, *lijfeigenen.* Door leenen en achterleenen was ieder van meer aanzien leenheer of leenman, dikwijls beide, terwijl de groote massa der bevolking, onder den naam van hofhoorigen en lijfeigenen, in meerder of minder mate of geheel van burgerlijke en persoonlijke rechten was verstoken en onder de willekeur der heeren ging gebukt. Daardoor verdween de oude gelijkheid van allen, die in de eerste eeuwen onder de Duitschers had bestaan. Hoewel de koning alleen bij keuze zijn waardigheid bekwam, gold toch in alle Germaansche staten de regel, dat de zoon den vader opvolgde. Uit de graven en hertogen, alsmede uit de aanzienlijke geestelijken, die eveneens landgoederen in leen kregen, werden de *rijksstenden* samengesteld, welke de vroegere volksvergadering der vrije mannen vervingen en waarmede de koning dikwijls over de openbare aangelegenheden raadpleegde.

De Duitschers leerden het Christendom deels bij de door hen van hun macht beroofde Romeinen, deels door de edele mannen kennen, die, hun vaderland verlatend, naar de wouden der barbaren togen, om er onder allerlei ontberingen en vervolgingen de leer van Christus te verkondigen. Deze mannen kwamen sedert het begin der zevende eeuw grootendeels uit Engeland en Ierland. Met den meesten ijver predikte de Angelsaks WINFRIED, met een Latijnschen naam BONIFACÏUS geheeten, de APOSTEL DER DUITSCHERS. Hij bekeerde inzonderheid de Hessen en de Thu-

ringen, stichtte vele kerken en bisdommen, o. a. te Fulda (in Keur-Hessen), en werd zelf de eerste *aartsbisschop van Maints* (aan den Rijn). Later legde hij deze waardigheid neer, om onder de Friezen het Evangelie te prediken. Nabij Dokkum (in 't n.o. van Friesland) vond hij den 5den Juni 755 den dood des martelaars.

Daar Bonifacĭus, door paus Gregorius II gemachtigd, getrouw aan zijn' eed, alle bekeerde volkeren aan het geestelijk oppergezag van den paus onderwierp, werden deze tevens steunpilaren der pauselijke oppermacht. De titel *paus*, van *pappas* of *papa*, d. i. vader, was oorspronkelijk allen bisschoppen gemeen geweest, maar sinds Gregorĭus I den groote (590—604) werd het meer en meer gebruikelijk, dien alleen aan den bisschop van Rome toe te kennen. Tot dusverre was deze doorgaans wel als de eerste onder zijns gelijken erkend, doch van nu af verbond men met dien titel het begrip van een oppermacht en oppertoezicht over de kerk. Hierdoor groeide de sedert de dagen van Constantīnus den groote (zie blz. 45) zichtbare ijverzucht van den patriarch te Constantinopel aan. Daarenboven had zich gedurig verschil in de gebruiken geopenbaard, zoodat, na langdurige spanning, in 1054 de *katholieke* of algemeene kerk in de *Latijnsche* en de *Grieksche* werd verdeeld, waarvan de eerste haren zetel te Rome, de tweede te Constantinopel had.

§ 39.

Het Frankisch rijk onder de Karolingische koningen Pepijn en Karel den groote. — De bekeering en onderwerping der Saksen. — Van 752 *tot* 814.

Kort na het afzetten van Childĕrik III benauwden de Longobarden Rome en paus Stephănus III, die de hulp van PEPIJN DEN KORTE (752—768) inriep. Door een verschrikkelijke verwoesting van het land der Longobarden en de belegering hunner hoofdstad Pavīa (ten n.w. van Piacenza) dwong Pepijn in 755 den vijand tot het opbrengen eener schatting en het afstaan der op de Grieken veroverde landen, die bij Bologna en Ancōna (in 't n.o. van Italië), aan de kerk, d. i. aan den paus. Hierdoor bekrachtigde hij het bestaan van den *Kerkelijken staat*, als wereldlijke heerschappij, waarvan reeds vroeger de grond was gelegd.

Op hem volgde zijn zoon, KAREL DE GROOTE (768—814), een dier buitengewone menschen, die onze bewondering tot zich trekken en wier gebreken men bij het herdenken hunner veel

grooter verdiensten gaarne vergeet. Uitmuntend als veldheer, vorst en mensch, beraamde hij het eerst het grootsch plan, al de Duitsche volksstammen door den Christelijken godsdienst en onder één bestuur te vereenigen. Naast de Franken waren toen de *Saksen* de krachtigste Duitsche volksstam, die zich over een groot deel van Noordwestelijk Duitschland uitstrekte. Zij waren nog streng gehecht aan de oud-Germaansche gebruiken en met lijf en ziel verkleefd aan den heidenschen afgodendienst. Door de rooftochten, die zij ouder gewoonte in het Frankisch rijk ondernamen, gaven zij den koningen der Franken veelvuldige aanleiding tot oorlog.

Karel begon in 772 de lange reeks der dikwerf afgebroken oorlogen tegen de Saksen, die ruim dertig jaar duurden. Zoo vaak andere oorlogen den koning bezig hielden, liepen de Saksen, hoewel telkens overwonnen, onder Wittekind, den aanzienlijksten der Saksische aanvoerders, weer te wapen. Nauwelijks was de eerste tocht afgeloopen, of paus Hadriānns I riep Karels hulp in tegen Desiderĭus, koning der Longobarden. Karel liet zich niet lang wachten en sloeg het beleg voor Pavīa, dat zich weldra overgaf. Hiermede was in 774 de onderwerping der Longobarden aan 't rijk der Franken voltooid; hun koning verwisselde de kroon met de monnikskap.

Op den *rijksdag,* dien Karel in 777 te *Paderborn* (in 't o. van Westphalen) hield, kwam een gezantschap Arabieren, tegenstanders der Spaansche Ommyaden, den bijstand van Karel tegen khalif Abd Errăhman (zie blz. 66) inroepen. Gretig naar kamp tegen de ongeloovigen, voldeed hij aan dit verzoek en veroverde bijna al het land van de Pyrenaeën tot de Ebro, waaruit de *Spaansche mark* (grensgewest) van het Frankisch rijk werd gevormd. Nog voordat Karel uit Spanje was teruggekeerd, waren de Saksen op nieuw opgestaan. In hevigen toorn hierover ontstoken, liet Karel vier duizend vijf honderd hunner aanzienlijkste mannen, die voor hem verschenen, nederhouwen, een daad, die zich niet geheel door de woestheid der eeuw laat verontschuldigen. Op de mare van deze snoode wraakoefening stond het geheel volk tegen de gehate Franken op, en eerst nadat Wittekind zich in 785 had laten doopen, was de kracht van den opstand gebroken. In 804 volgde hun volledige onderwerping en beloofden zij bij het Christendom te zullen volharden. De verplaatsing van tallooze scharen Saksen naar andere streken van het Frankisch gebied was inzonderheid het krachtig middel, dat Karel tegen herhaling van opstand aanwendde. Ook tegen de *Avāren*, in 't land ten o. van de Beieren (d. i. het tegenwoordig Oostenrijk en Hongarije), trok Karel te velde. Na vele krijgstochten ontnam hij hun het land tusschen de Ens en de Raab (twee bijstroomen aan den rechteroever van den Donau). Dit werd de *Oostenrijksche mark.*

Zooveel heldendeugd en overwinningen, zoovele diensten, in den strijd tegen heidenen en Mohammedanen aan het Christendom

bewezen, maakten Karel den roem en de bewondering der volkeren, de toevlucht der zwakken. Het was dus niet vreemd, dat, toen hij paus L e o III eens een persoonlijken dienst had bewezen, deze en het volk te Rome hem, om zijn aanzien te vergrooten, met een nieuwen titel vereerden. Bij een processie werd Leo III eens door een hem vijandige partij gruwelijk mishandeld. Karel snelde naar Rome en hield een statige rechtszitting. Nu zette de paus hem in 800 op kerstdag, juist toen hij voor het altaar in de St. Pieterskerk knielde, plechtig Rome's keizerskroon op het hoofd. Het talrijk verzameld volk riep den Frankischen koning tot *keizer* uit, en de sedert 476 in het Westen afgeschafte keizerlijke waardigheid werd hersteld. — Gedurende zijn laatste levensjaren kampte de keizer nog met geluk tegen de Denen en de Slaven, zoodat zijn uitgestrekt rijk nu ten n. door de Eider (de grens tusschen Denemarken en Duitschland) en de Oostzee, ten z. door den Tiber en de Middellandsche Zee, ten o. door de Elbe en de Raab, ten w. door de Ebro en den Atlantischen Oceaan werd begrensd.

§ 40.

Karels binnenlandsch beheer.

Hoe uitstekend Karel ook als krijgsman moge zijn geweest, hij is nog grooter als regent. Onophoudelijk strevend naar zijn verheven doel, de uitbreiding van 't Christendom, dat in zijn' tijd noodwendig gepaard ging met priesterheerschappij en kerkpraal, stichtte hij zeer vele bisdommen, o. a. te Paderborn, te Osnabrück (aan de Hase, een' zijtak van de Wezer), te Bremen, te Munster enz. en richtte overal scholen op. Een' kring van uitmuntende geleerden verzamelde hij rondom zich, zoowel om zichzelven als om zijn volk te beschaven. Onder hen was de Angelsaks A l c u i n, dien hij innig hoogachtte. Zeer zorgde Karel voor de beschaving der Duitsche taal, waarin hij vele preken der kerkvaders liet vertolken, alsmede voor de beoefening der bouwkunst. Op vele plaatsen stichtte hij kloosterscholen, en aan zijn hof was een bijzondere inrichting van onderwijs voor de zonen zijner dienaars. Hij was gewoon die zelf te bezoeken. Eens bevond hij, dat de aanzienlijkste kinderen de onbekwaamste, de armere de bekwaamste waren. Toen zeide hij tot dezen: »Hebt dank, mijn zonen, dat gij er u op hebt toegelegd, mijn bevelen ten uwen nutte naar de mate uwer krachten na te komen. Streeft thans alzoo naar de volmaking; dan zal ik u heerlijke bisdommen en kloosters geven, en gij zult altijd in mijn oog hooggeëerd zijn. Maar gij" — en hiermede wendde hij zich tot de anderen, die ter linkerzijde geschaard stonden, — »gij, knapen, die u voor zoo

aanzienlijk houdt en meent geen kennis noodig te hebben, gij trage, nuttelooze jongens: ik zeg het u, uw adel en uw fijne gezichten helpen niets bij mij, en gij hebt niets goeds te hopen, wanneer gij uw luiheid niet door ijver vergoedt." De landbouw, dien hij deels door nuttige voorschriften, deels door zijn eigen voorbeeld bij het herbouwen zijner landgoederen bevorderde, ontging evenmin het oog des keizers als de koophandel. Hij moedigde dien aan, en Bremen, Augsburg en Keulen werden, als stapelplaatsen voor het ruilen der waren, bloeiende koopsteden.

In het staatsbestuur maakte de keizer menige verandering. Vaste hertogen over de afzonderlijke natiën (zie blz. 78) komen, behalve in oorlogstijd, onder Karel niet meer voor. Over de *gouwen*, waarin het rijk was verdeeld, werden *graven*, in de grensgewesten of *marken markgraven* aangesteld. Onder de beambten aan het hof waren de *kanselier* en de *paltsgraaf* (paleisgraaf), die den hofmeier vervingen, de gewichtigste. De eerste stond aan 't hoofd der geestelijke zaken; de laatste leidde de wereldlijke aangelegenheden. Daar Karel ieder volk, ten minste gedeeltelijk, naar zijn eigen wetten wilde laten leven, bekrachtigde hij de oude rechten en gewoonten der verschillende natiën, over welke hij 't bewind voerde. Op de rijksdagen, *Meivelden*, die meestal slechts door de groote leenmannen en de hooge geestelijkheid werden bijgewoond, beraadslaagde men over oorlog, vrede en wetten. In zijn levenswijze was Karel eenvoudig, in het drinken zeer matig, ijverig in zijn studiën, de natuurkunde en de Latijnsche taal, en om zich in 't schrijven te oefenen, hoewel hij te laat was begonnen om hierin vorderingen te maken, tevens nauwkeurig, zelfs in de kleinigheden van het dagelijksch leven. Nog bij zijn leven was de roem zijner voortreffelijke eigenschappen en daden tot in het verre Oosten doorgedrongen. Khalif Haroen al Raschid vereerde hem kostbare geschenken, zoo als een' olifant en een kunstig bewerkt slaguurwerk, waarvoor Karel hem uitmuntende jachthonden en fijn linnen terugzond. Karel stierf in Januari 814 en werd te Aken (in Rijn-Pruisen, ten z.w. van Keulen) begraven.

TWEEDE TIJDVAK.

Van den dood van Haroen al Raschid en Karel den groote tot den tijd van Gregorius VII (1073--1085) en tot het begin der kruistochten. -- Van 809 en 814 tot 1096.

§ 41.

De Karolingische koningen van het rijk der Franken tot het afzetten van Karel den dikke, van 814 *tot* 887 *en* 888. — *Het verdrag van Verdun in* 843.

Met den dood van Karel den groote begon reeds de slooping van 't groot rijk, dat zijn moed, zijn vaste wil, zijn wijsheid en doorzicht hadden gesticht. De zwakheid en weifeling van zijn' zoon en opvolger, LODEWIJK, die niet om zijn rechtschapenheid en beschaving, maar wegens het nauwgezet waarnemen der uiterlijke plichten van den godsdienst den bijnaam DEN VROME verwierf (814—840), de eigenbaat der groote vazallen, die er alleen op bedacht waren, om hun macht ten koste van de rechten des keizers uit te breiden en hun bezittingen te vermeerderen, benevens de strooptochten van buitenlandsche vijanden brachten het rijk ten val.

Daar Lodewijk de vrome alle menschenkennis en zelfstandigheid miste, werd hij geheel afhankelijk van hen, die hem dagelijks omringden, inzonderheid van de geestelijken. Reeds in het derde jaar zijner regeering verdeelde hij het rijk onder zijn drie onmondige zonen, Lotharïus, Pepijn en Lodewijk, doch zóó, dat zij hem, als vader en keizer, bij voortduring moesten gehoorzamen. Na den dood zijner eerste gemalin ging hij een tweede huwelijk aan met Judith, een dochter van den Beierschen graaf Welf I. Dit werd de bron van tallooze rampen. Judith wist den keizer te overreden, ten behoeve van den uit dit huwelijk gesproten zoon, Karel den kale, bij herhaling het rijk op nieuw te verdeelen. Verbitterd, vatteden de oudere zonen dan telkens de wapens tegen Lodewijk op. In 833 gaf de vader zich op het *leugenveld* (ten z.o. van Colmar, in 't o. van Frankrijk) aan zijn drie zonen over, daar zijn leger door listige toespraak van paus Gregorïus IV, die met zijn zonen heulde, zeer was verloopen. Hierop noodzaakte Lotharïus zijn ouden vader in de kerk te Soissons, knielend en in een boetgewaad gehuld, openlijk zijn zonden te belijden. De monnikspij aan te nemen, hiertoe was echter Lodewijk, in weerwil van den heftigen aandrang zijns zoons, niet te bewegen. Doch

weldra ontwaakte een beter gevoel in Lodewijk en Pepijn: aangemoedigd door de volksstem, gingen zij hun' broeder tekeer en herstelden hun' vader op den troon.

Nadat Lodewijk de vrome en zijn zoon Pepijn waren overleden, zetteden de ontaarde broeders den strijd om het erfdeel onder elkander voort. Tegen den heerschzuchtigen Lotharïus vereenigden zich Lodewijk en Karel en bestreden hem onafgebroken, totdat het volk, reeds lang den goddeloozen kamp moede, zijn ontevredenheid luide gaf te kennen. Zoo kwam het wegens zijn gevolgen zoo gewichtig *verdrag van Verdun* (ten z.w. van Luxemburg aan de Maas) in 843 tot stand, van welk tijdstip men het staatsbestaan van Duitschland en Frankrijk dagteekent. Hierbij verkreeg LOTHARÏUS *Italië* en de *keizerskroon*, benevens *Midden-Frankenland*, d. i. de smalle streek lands, die, Oost- van West-Frankenland scheidend, van de Noordzee langs den Rijn, de Schelde en de Maas tot de samenvloeiing van de Rhône en de Saône loopt, waarvan de noordelijke streek later *Lotharingen*, de zuidelijke het Hoog-Bourgondisch rijk werd genoemd, benevens de landstreek, welke zich vandaar langs de Rhône tot de Middellandsche Zee uitstrekt (het later koninkrijk Provence, zie blz. 77). LODEWIJK, die van nu af den bijnaam DEN DUITSCHER draagt, bekwam *Oost-Frankenland* of het eigenlijk *Duitschland*, waartoe op den linker-Rijnoever slechts de bisdommen Maints, Worms en Spiers met hun omstreken behoorden. KAREL DEN KALE eindelijk werd *West-Frankenland*, 't later *Frankrijk*, toegewezen. Alzoo behoorden de landen, die thans Nederland uitmaken, grootendeels aan Lotharïus, de overige aan Karel, terwijl zij later met Lotharingen aan Duitschland kwamen.

De nieuw ontstane rijken werden van buiten onophoudelijk door de Arabieren uit Spanje, alsmede door de Slaven en de Noormannen of bewoners van Skandinavië besprongen, Binnen de grenzen zelven veroorzaakte de stijgende macht der groote vazallen veelvuldige woelingen. Vooral waren het de *Noormannen*, voor wie de twisten van Lodewijk den vrome met zijn zonen den toegang tot het rijk hadden geopend. Van den beginne aan werden de staten der drie gebroeders, met name de Nederlanden, voortdurend door deze woeste horden overvallen, die hun' weg door roof en doodslag kenmerkten. De stroomen opvarend, drongen zij ook in het binnenland door en verwoestten telkens overal, waar ze verschenen, de steden en het platteland. Gelijk Frankrijk echter het meest van hen had te lijden, dewijl hun daar het minst tegenstand werd geboden, had Duitschland bovendien nog een gelijke plaag te verduren, die der *Slaven*.

De Karolingiërs stierven spoedig na elkander in alle drie liniën uit, de nakomelingen van Lotharïus reeds in 875, waarop in Italië langen tijd regeeringloosheid heerschte. In Frankrijk werd, na het bewind van Karel den kale, van zijn' zoon en van twee zijner

kleinzonen een derde onmondige kleinzoon ter zijde geschoven. In zijn plaats toch koos men tot koning KAREL DEN DIKKE (876—887 en 888), een' zoon van Lodewijk den Duitscher, die sedert 882, door den dood zijner broeders, achtereenvolgens geheel Duitschland, benevens de schatplichtige Slavonische rijken Bohemen en Moravië, in bezit kreeg. Hierbij was bovendien de keizerskroon, alsmede Italië gekomen, zoodat Karel de dikke nog eens voor korten tijd, op een klein gedeelte na, het geheel rijk zijns stamvaders Karel den groote vereenigde. Het eenigste toch, dat er aan ontbrak, was *Provence,* ook wel het *Cisjuraansch* of *Neder-Bourgondisch rijk* genoemd, dat tot een onafhankelijk koninkrijk was verheven, de landen bevattend tusschen den Jura, de Alpen, de Middellandsche Zee en de Rhône. Maar dewijl Karel de dikke de man niet was om een zoo zwaren last, als het bestuur van al die landen in zulk een onrustigen tijd, te torschen, werden de Duitschers het bewind van den zwakken vorst ras moede: in 887 werd hij afgezet en zijn neef Arnulph van Karinthië (ten o. van Tyrol) tot koning verkozen. Ook de Franschen vielen in 888 van hem af en verkozen ODO, graaf van Parijs, tot koning. Van denzelfden tijd dagteekent het *Transjuraansch* of *Hoog-Bourgondisch koninkrijk*, tusschen het Juragebergte, de Alpen, de Rhône en de Saône gelegen.

§ 42.

De laatste Karolingiërs in Duitschland, Italië en Frankrijk, van 887 *tot* 911, 923 *en* 987. — *Duitschland onder den Frankischen Koenraad I en de eerste vorsten uit het Saksischhuis, van* 911 *tot* 973.

ARNULPH (887—899) versloeg de stroopende Noormannen in 891 bij Leuven (in Zuid-Brabant); doch om de Slaven in Bohemen en Moravië te kunnen bedwingen, riep hij een anderen vijand der beschaving, de *Magyāren* of *Hongāren*, zooals de Duitschers hen weldra noemden, daarbinnen, welke sedert dien tijd veelvuldige strooptochten in geheel Zuid-Duitschland deden. Met Arnulphs zoon, LODEWIJK HET KIND, stierf de Karolingische stam in 911 in Duitschland uit. Kort daarna, in 923, stierven de Karolingiërs in Italië uit met Berengarĭus van Friaul (ten n.o. van Venetië), een' kleinzoon van Lodewijk den vrome, die de heerschappij over Opper- en Middel-Italië tot zijn' dood had weten te handhaven.

In Frankrijk daarentegen scheen het Karolingisch huis weer te

verjongen; maar deze schijn was bedriegelijk. Na den dood toch van Odo erkenden alle grooten des rijks den kleinzoon (zie blz. 77) van Karel den kale, KAREL DEN EENVOUDIGE (898—923 afgezet, 929 overleden), als koning. Daar hij echter, bij gebrek aan verstand en wilskracht, niet genoeg schatten en goederen bezat om zich daarmede vrienden te verwerven, beschouwden de graven en hertogen, die den koning in macht verre overtroffen, zich als heeren en eigenaars van het land. Het getal dezer vazallen, onder welke Robert van Parijs, Odo's broeder, een der aanzienlijkste was, werd nog vermeerderd, doordien de koning in 912 aan Rollo, den meest geduchten aanvoerder der Noormannen, die werd gedoopt en den naam Robert aannam, het hertogdom *Normandië*, benevens het opperleengezag over *Bretagne* afstond. De opvolgers van Karel den eenvoudige hadden zoo weinig gezag, dat zij als onder 't regentschap der groote leenmannen stonden. En na het overlijden van den laatsten Karolingischen koning, LODEWIJK V, DEN DOENIET, werd, met uitsluiting van een anderen afstammeling uit dat geslacht, de kleinzoon van Robert van Parijs, HUGO CAPET van Francië (een hertogdom, dat Parijs èn omstreken bevatte), in 987 door de meeste Noord-Fransche heeren tot koning verkozen.

In Duitschland was het, bij het uitsterven van den Karolingischen stam (911), niet onnatuurlijk, dat er van de allengs weder opgekomen *hertogen* (zie blz. 74) der vijf groote hertogdommen, waaruit het rijk bestond, één tot koning werd gekozen. Van deze hertogdommen, die, naar de door overoude verscheidenheid van stam en onderlinge ijverzucht verdeelde hoofdnatiën, *Saksen*, *Frankenland*, *Beieren*, *Zwaben* of het land der Alemannen en *Lotharingen* heetten, waren de beide eerstgenoemde de machtigste. Men koos KOENRAAD I, *hertog der Franken*, na wien de koningstitel in 919 met HENDRIK I op het *huis der Saksen* overging. Deze vorst bracht den Hongaren, na langdurige oorlogen met hen te hebben gevoerd, in 933 nabij Merseburg (ten w. van Leipzig) een bloedige nederlaag toe. De eerste, die in vollen zin koning kon heeten, was Hendriks zoon, OTTO I of DE GROOTE (936—973), die de hertogen aan onvoorwaardelijke gehoorzaamheid gewende, de meeste hertogdommen aan zijn eigen huis bracht en in 955 op het Lechveld (bij Augsburg) een zoo schitterende zege op de Magyāren behaalde, dat de Duitschers in 't vervolg voor immer rust van deze barbaren hadden. Ook trok hij, om het Romeinsch-Duitsch keizerschap te herstellen, naar Italië, waar verschillende inheemsche en buitenlandsche vorsten elkander tot dusver de heerschappij hadden betwist, en ontving te Milaan de *ijzeren koningskroon* der Longobarden, gelijk te Rome de keizerskroon.

§ 43.

Duitschland onder het Frankisch huis, sedert 1024. — Twist van koning Hendrik IV, van 1056 tot 1106, met paus Gregorius VII, van 1073 tot 1085.

In 1024 kwam, na het uitsterven van het Saksisch huis, met KOENRAAD II, DEN SALIËR (1024—1039), een nieuwe dynastie, de *Frankische* of *Salische* (zie evenwel blz. 78), op den troon. Koenraad vereenigde de reeds vroeger tot één staat samengesmolten Bourgondische rijken (zie blz. 77) met Duitschland en schonk vaste woonplaatsen in Beneden-Italië aan de *Noormannen*, die van toen af de beheerschers des lands als huurbenden dienden. Tot de merkwaardigste koningen uit dit geslacht behoorden Koenraads zoon, HENDRIK III, die krachtige pogingen aanwendde om de alleenheerschappij te handhaven, en, om dit doel nader te komen, willekeurig over bis- en hertogdommen beschikte, alsmede zijn zoon, HENDRIK IV (1056—1106). Toen zijn vader stierf, was hij nog maar zes jaar oud en stond dus onder voogdij eerst van zijn moeder Agnes, later van Hanno, aartsbisschop van Keulen, en van Adelbert aartsbisschop van Bremen. Nadat Hendrik meerderjarig was verklaard, stond het Saksisch volk, terecht over zware onderdrukking klagend en door onderscheiden hertogen bijgestaan, tegen den koning op, hetgeen een langdurigen binnenlandschen oorlog verwekte.

Al deze vijanden sloten zich bij den paus aan. Dit was toen GREGORIUS VII (1073—1085), vroeger Hildebrand geheeten. Deze buitengewone man, uitmuntend door een voorbeeldig leven, groote geleerdheid en een onverzettelijke standvastigheid, had, door den toestand zijner eeuw verblind en den geest des Christendoms, van een rijk, dat niet van deze wereld is, miskennend, het stout, maar verderfelijk plan opgevat, de kerk boven den staat, Rome boven Duitschland te verheffen. Als raadsman zijner onmiddellijke voorgangers had hij reeds ijverig voorgewerkt, om dit doel, dat hij voor het heil der kerk noodig achtte, te bereiken. Zoo was vroeger, door zijn toedoen, de verkiezing der pausen aan keizer en volk onttrokken en aan de *kardinalen*, d. i. aan de voornaamste geestelijken der stad Rome, opgedragen. Na het aanvaarden der pauselijke waardigheid liet Gregorius VII op conciliën bepalen: 1. dat de geestelijken ongehuwd moesten blijven *(het coelibaat)*; 2. dat geen geestelijk ambt voor geld mocht worden gekocht, een misbruik, bekend onder den naam *simonie*, een woord afgeleid van Simon, uit de Handelingen der Apostelen (VIII, 9—24), en 3. dat geen geestelijke een kerkelijk

ambt uit handen van een' leek mocht ontvangen, d. i. de *investituur* of beleening der bisschoppen en abten met ring en staf door den wereldlijken leenheer werd verboden.

Zich 't kerkelijk en wereldlijk gezag verzinnelijkend door 't beeld, dat de paus als 't ware de zon, de keizer de maan was, en bij gevolg alle wereldlijke macht aan die der kerk ondergeschikt achtend, daagde Gregorĭus, op de klachten der Saksen en wegens het bezetten van geestelijke ambten, den keizer voor zijn' rechterstoel. Hendrik IV, over zulk een aanmatiging verontwaardigd, liet te Worms door hem toegedane bisschoppen den paus van zijn waardigheid vervallen verklaren. Toen sprak de paus den *banvloek* over hem uit, zoodat niemand hem meer mocht gehoorzamen, niemand met hem in gemeenschap leven. 's Konings vijanden, hierin een geschikt voorwendsel vindend, verklaarden nu, dat, zoo hij niet binnen één jaar van den ban werd ontslagen, hij zou worden gerekend alle recht op de kroon te hebben verloren. Van elkeen verlaten, trok hij in 1077, in 't midden van den barren winter, over de Alpen naar Italië. Gregorĭus vertoefde juist op het slot *Canossa* (nabij Reggio, in Modĕna) bij de met hem bevriende gravin Mathilde van Toskane, de weduwe van Godfried met den bult, hertog van Lotharingen. Hier werd Hendrik, na een smadelijk wachten van drie lange dagen barrevoets en in boetgewaad, ten laatste voorwaardelijk van den ban ontslagen.

Dewijl de Duitsche heeren inmiddels Rudolf van Zwaben tot koning hadden verkozen, greep Hendrik naar het zwaard, want hij had de burgers der steden en den minderen adel op zijn zijde. Zoo ontstond er een burgeroorlog, waarin Rudolf, de tegenkoning, weldra sneuvelde. Aldus door 't grootst gedeelte van Duitschland weer erkend, besloot Hendrik naar Italië te trekken, nadat hij in 1079 Frederik van Buren (ten n.w. van Ulm), wiens familie men later die der *Hohenstaufen* (een' burg nabij Buren) noemde, door hem Zwaben in leen te geven tot zijn partij had overgehaald en hiermede den grond gelegd tot de grootheid van dit beroemd geslacht. Op Hendriks nadering zocht Gregorĭus een schuilplaats in den Engelenburg te Rome, vlood vandaar naar den vorst der Noormannen, zijn' leenman, en stierf in 1085 te Salerno (ten z. van Napels aan zee) onder 't uiten der woorden: »Ik heb de gerechtigheid bemind en de ongerechtigheid gehaat; daarom sterf ik in ballingschap. Hendrik had intusschen Rome ingenomen en was hierop naar Duitschland teruggekeerd. Ook nu was rust nog zijn deel niet: tot zijn' dood moest hij tegen de pausen, die Gregorĭus VII opvolgden, en zijn door hen opgestookte zonen kampen.

§ 44.

De Angelsaksen in Britannië, van 449 *tot* 827. — *Engeland onder het bestuur der Angelsaksische koningen, van* 827 *tot* 1017*; onder het Deensch huis, van* 1017 *tot* 1042*; onder de regeering van den Angelsaksischen Eduard III en onder den eersten vorst uit het Normandisch huis, van* 1066 *tot* 1087.

Bij het terugtrekken der Romeinsche troepen uit Britannië ten tijde van de volksverhuizing (zie blz. 46) werden de inwoners des lands, de *Britten*, belijders van den Christelijken godsdienst, onder de Romeinsche heerschappij en bescherming den wapenhandel ontwend, zonder steun overgelaten aan de invallen der woeste en heidensche *Picten* en *Scoten*. De Britten, naar vreemde hulp uitziende, vonden ze bij de bewoners van Duitschlands noordelijke kusten, de Saksen, of, dewijl zij met Angelen waren vermengd, de *Angelsaksen* genoemd. De zwakheid der Britten doorgrondend, veranderden zij echter spoedig van rol, verdreven hen allengs uit hun land en grondvestten er afzonderlijke staten, naar hun getal gewoonlijk de *heptarchie* of de zevenrijken geheeten. Dit waren: *Kent*, *Sussex* of Zuid-Saksen, *Wessex* of West-Saksen, *Essex* of Oost-Saksen, *Northumberland, Oost-Anglië* en *Mercia*. Dikwijls was dit zevental in onderlingen oorlog om de opperheerschappij, totdat EGBERT in 827 al die staten tot één vereenigde, weshalve hij de eerste koning van *Engeland* wordt genoemd. Gedurende die onlusten werd het Christendom ten tweeden male op dit eiland gepredikt en door zijn nieuwe bewoners omhelsd. Dit bewerkte de bisschop van Rome Gregorĭus I (zie blz. 71), die op het einde der zesde eeuw zendelingen naar Britannië zond, aan wier hoofd Augustīnus stond.

Misschien ware Egberts regeering ook het begin van Engelands grootheid geworden, zoo niet dit land juist in dezen tijd 't meest ten doel had gestaan aan de invallen en strooptochten der Noormannen of *Denen*. Elk jaar hernieuwden zij hun verwoestingen, totdat ALFRED DE GROOTE (871—901), een man, die geleerdheid en vroomheid aan zeldzamen moed en volharding paarde, den troon beklom. Wel moest hij in den beginne voor hen onderdoen, maar eindelijk sloot hij een hunner legers in en vergunde hun slechts vrijen aftocht, onder voorwaarde dat zij hem als opperheer erkenden en het Christendom aannamen, waarvoor Alfred hun Northumberland, Oost-Anglië en een gedeelte van Mercia afstond. Alfred liet het hier niet bij berusten: hij zorgde voor de toekomst door een geduchte vloot uit te rusten en bij de voornaamste landingsplaatsen sterkten op te richten. Ook naar hooger beschaving voor zich en zijn

volk strevend, verzamelde de koning, evenals Karel de groote, geleerden rondom zich en liet kerken, kloosters en scholen bouwen.

De eeuw, die op den dood van Alfred volgde, werd nog door veelvuldige oorlogen met de Noormannen gekenmerkt, en eindelijk bracht hun aanvoerder KANUT of KNOET, met den bijnaam DE GROOTE (1017—1035), het met behulp eener goed bemande vloot zoo ver, dat hij in 1017 alleenheerscher over Engeland werd, waarbij hij vervolgens Denemarken en Noorwegen voegde. Na zijn' en zijner zonen dood besteeg het Angelsaksisch huis met EDUARD III weder voor korten tijd den troon, maar nauwelijks was hij overleden en Harald, de zoon van zijn voornaamsten gunsteling, tot koning verkozen, of een nieuwe overweldiger ontrukte hem de pas verworven kroon.

Dit was WILLEM, hertog van Normandië, die om het welslagen dezer onderneming den bijnaam DEN VEROVERAAR draagt. In 1066 naar Engeland overgestoken, behaalde hij in den slag bij Hastings (in 't z.o. van Engeland, aan 't Nauw van Calais) de overwinning op Harald en werd aldus koning van dit rijk (1066—1087). Willem verhief en verrijkte zijn Noormannen ten koste der Engelschen, van welker adellijke familiën hij zeer vele uitroeide. In den eigenlijken zin des woords voerde hij echter het leenstelsel niet in, daar het van ouds in Engeland niet onbekend was en over 't geheel de voormalige staatsgesteldheid, al onderging zij eenige wijzigingen, bleef bestaan.

DERDE TIJDVAK.

Van het begin der kruistochten in 1096 tot hun einde in 1291 en tot de verkiezing van Rudolf van Habsburg tot Roomsch of Duitsch koning in 1273.

§ 45.

De eerste kruistocht. — Van 1096 *tot* 1099.

Reeds sinds den tijd van Constantīnus den groote (zie blz. 45) bestond onder de Christenen de gewoonte om bedevaarten te doen naar het land, waar de stichter van hun' godsdienst was geboren en gestorven. De Arabieren, in 't bezit dezer streken sedert 637, toen zij ze den Grieken hadden ontrukt, vergunden den Christenen ongestoorden toegang. Maar het aanzien der Abbassīden was na Haroen al Raschid (zie blz. 66) zoozeer gedaald, dat de khalif, zich sinds 934 vergenoegend met zijn geestelijken rang, de wereldlijke heerschappij aan een' ander, *emir al omra* (d. i. vorst der vorsten) geheeten, opdroeg. Ook werden allengs groote landstre-

ken van 't gebied van den khalif afgerukt, die aan onderscheiden vorstengeslachten kwamen, meest uit erfelijk geworden stadhouderschappen ontstaan. Toen nu in 1055 de aanvoerder der *Seldschukken*, een volk van den Turkschen stam, zich met de waardigheid van emir al omra had laten bekleeden, kreeg de heerschappij der Turken in West-Azië de overhand op die der Arabieren. En nadat de Seldschukken ook Palaestina hadden veroverd en Jeruzalem aan een woeste horde overgelaten werden zoowel de inheemsche Christenen als de bedevaartgangers op allerlei wijze bemoeilijkt en gekweld,

Meermalen was die smadelijke behandeling der Christenen een onderwerp geweest, waarover aan 't hof te Rome hevige klachten waren ingekomen. Doch paus URBANUS II was de eerste, die het grootsch denkbeeld opvatte en verwezenlijkte, om Europa's vorsten en volken tot een' krijgstocht naar Palaestina op te wekken. Zulk een tocht vervulde zijn geheele ziel, en op de sterk bezochte *conciliën* te *Piacenca* (in 't n. van Italië) en te *Clermont* (ten w. van Lyon), die hij in 1095 hield, deed de wegslepende taal zijner overtuiging vele duizenden met geestvervoering tot deelneming besluiten. Onder het geroep »God wil het" hechtten zij dáár een rood *kruis*, als teeken van hun vroom voornemen, op den rechterschouder. Terwijl de vorsten en de heeren nog met de toerusting tot hun groote onderneming bezig waren, ijlden, reeds in de lente van 1096, verschillende ongeregelde scharen van het opgewonden volk hen vooruit. Zij werden ten deele aangevoerd door *Peter van Amiëns* (ten z. w. van Atrecht, in 't n. van Frankrijk), een' kluizenaar, dien men dikwijls ten onrechte voorstelt als den voornaamsten bewerker der groote beweging, doch die wel door zijn vurige prediking vele menschen van lageren stand tot deelneming noopte. Bijna al die lieden kwamen om door het zwaard der Hongāren en der Seldschukken eer zij het doel hadden bereikt van hun' tocht, die door allerlei buitensporigheden en door wreede mishandeling der Joden werd gekenmerkt.

In het najaar van 1096 stelden zich de verschillende afdeelingen van het hoofdleger, meerendeels afzonderlijk, naar Constantinopel in beweging. De voornaamste aanvoerders waren: Godfried VI van Bouillon (in 't w. van Luxemburg), hertog van Neder-Lotharingen, benevens zijn broeder Boudewijn, bisschop Ademar van Puy (ten z.o. van Clermont), als legaat des pausen, en Bohĕmund van Tarente, een vorst der Noormannen (zie blz. 79). Vrouwen en kinderen medegerekend, worden de legers der kruisvaarders op 6 of 700,000 menschen begroot. In Azië aangekomen, hadden zij, door gemis aan eenheid van plan, gebrek aan levensmiddelen, ongewone hitte, misleiding der wegwijzers en onophoudelijke aanvallen der lichtbereden Seldschukken, zooveel te lijden, dat er duizenden omkwamen. Zeer spoedig scheidde zich Boudewijn geheel van het leger af en veroverde

Edessa met het omliggend land (in het n.o. van Syrië), waar hij voor zich alleen een *graafschap* oprichtte. Negen maanden lang lagen de kruisvaarders voor *Antiochīë* (zie blz. 45), toen zij het eindelijk, in 1098, door verraad innamen en Bohĕmund er voor zich een *vorstendom* stichtte. Vervolgens bereikten de kruisvaarders in Juni 1099, ten getale van niet meer dan 30,000 weerbare mannen, het doelwit hunner wenschen, Jeruzalem. De stad was goed versterkt en door een talrijke bezetting verdedigd: eerst na een zeer moeielijk beleg van vijf weken werd zij den 15den Juli stormenderhand ingenomen en een afgrijselijk bloedbad aangericht. De vrome GODFRIED werd tot *koning van Jeruzalem* benoemd; uit nederigheid voerde hij evenwel in staatszaken slechts den titel *hertog*, terwijl hij zichzelf *beschermer van het heilig graf* noemde. Maar reeds in het volgend jaar, 1100, stierf hij en werd door zijnen broeder BOUDEWIJN I, opgevolgd.

§ 46.

De tweede kruistocht, van 1147 *tot* 1149. — *De derde kruistocht van* 1189 *tot* 1192. — *Duitschland onder Frederik I Barbarossa uit het huis der Hohenstaufen, van* 1152 *tot* 1190.

Onder Boudewijn I werd het rijk wel vergroot door de verovering van eenige kuststeden; maar het kon zich op den duur toch slechts door nieuwe, telkens weder uit Europa komende scharen staande houden. Reeds was Edessa, de voormuur der hoofdstad, weder verloren gegaan. Van 1147 tot 1149 ondernamen de koning van Frankrijk, Lodewijk VII, en die van Duitschland, Koenraad III, den *tweeden kruistocht;* doch het verlies van 't grootst gedeelte hunner legers in Klein-Azië dwong hen onverrichter zake terug te keeren. De ongelukkige uitslag van dezen tocht verwekte in Europa zulk een moedeloosheid, dat men daar niet meer aan het Oosten scheen te denken. Maar in 1187 wekte de mare: »Jeruzalem is ingenomen!" de Christenheid uit den dommel der onverschilligheid. En dit was een ware tijding: de stad had haar poorten moeten openen voor SALĂDIJN, den stichter van het *huis der Ejubīden* en *sultan* (d. i. beheerscher) van Egypte en Syrië. Op dit rampspoedig bericht rustten zich de koningen der drie hoofdvolken van Europa, Frederik I Barbarossa, Philips II Augustus en Richard Leeuwenhart, tot den *derden kruistocht*, 1189—1192, toe.

FREDERIK I BARBAROSSA, d. i. rosachtige baard, (1152—1190) was koning van Duitschland en gesproten uit het beroemd geslacht der *Hohenstaufen* (zie blz. 80), dat, niet lang na het uitsterven van het Frankisch huis, in 1138 met den zoo even genoemden Koenraad III den troon had beklommen. Eenige jaren

vroeger was de lange en bloedige vijandschap tusschen de beide machtige huizen, de Hohenstaufen en de Welfen, begonnen, welke in Duitschland en Italië langer dan een eeuw groote onrust heeft verwekt. De partij der Hohenstaufen werd ook wel *Waiblingen* en in Italië *Ghibellijnen* geheeten; die der *Welfen* of *Guelfen* had een tijdlang Hendrik den stoutmoedige, hertog van Beieren en Saksen, en diens zoon, Hendrik den Leeuw tot hoofden. Nadat Frederik Barbarossa het bestuur had aanvaard, besteedde hij schier zijn gansche regeering tot het bereiken van een oogmerk, dat hij eindelijk toch moest opgeven: de Lombardische steden, bovenal Milaan, die, door bloeienden handel rijk geworden, naar republikeinsche vrijheid trachtten, tot het erkennen der keizerlijke heerschappij te dwingen. Vijf malen trok hij er heen, maar tevergeefs, want de *vrede van Constants* (in 't z.o. van Baden) in 1183 liet den Lombarden de vrijheid om zichzelven binnen hun muren te regeeren. Gelukkiger was de keizer in zijn' oorlog tegen Hendrik den leeuw, over wien hij den rijksban uitsprak en wien hij bijna al zijn landen ontnam, welke daarop in kleinere staten werden gesplitst.

Nog gunde Frederik Barbarossa's rusteloos werkzame geest hem geen rust. Met een wel geordend leger rukte hij tegen Jeruzalem op, en zijn verstandige maatregelen kwamen op dien tocht elk bezwaar teboven. Weldra verkeerde de voorspoed in druk: de dappere, zeventigjarige keizer verdronk in 1190 bij 't baden in de Selef (een kleine rivier nabij Seleucīa, in 't z. van Cicilië). Van het schoone krijgsheir keerden velen aanstonds naar hun vaderland terug, en de overigen bereikten uitgeput het krijgsleger, dat voor Acre (Acca of Ptolemaïs, ten z.w. van Damascus aan zee,) lag. Intusschen hadden Richard Leeuwenhart, koning van Engeland, en Philips II Augustus, koning van Frankrijk, de reis over zee gedaan en waren in Palaestina geland. Zij sloegen het beleg voor Acre en namen het, in vereeniging met de overige kruisvaarders, in 1191 bij verdrag in. IJverzuchtig op den roem van den ridderlijken en in 't geheel Oosten vermaarden Richard, keerde Philips II Augustus weldra naar zijn staten terug. In 1192 volgde Richard Leeuwenhart, die, in weerwil van zijn ongemeen heldhaftige daden, Jeruzalem niet had kunnen herwinnen en een' wapenstilstand met Salădijn had gesloten. Op zijn terugreis viel hij te Weenen in handen van hertog Leopold VI van Oostenrijk, dien hij te Acre zwaar had beleedigd en die hem aan den keizer van Duitschland, HENDRIK VI, een' zoon van Frederik Barbarossa, uitleverde. Nadat de koning lang had gevangen gezeten, kocht het Engelsch volk hem ten laatste voor een hoog losgeld vrij.

§ 47.

De vierde, de vijfde, de zesde en de zevende kruistocht, van 1202 *tot* 1204, *van* 1228 *tot* 1229, *van* 1248 *tot* 1254 *en in* 1270. — *Duitschland onder Frederik II uit het geslacht der Hohenstaufen, van* 1215 *tot* 1250. — *Frankrijk onder de Capetingiërs Philips II Augustus en Lodewijk IX of den heilige, van* 1180 *tot* 1270. — *Engeland onder Jan zonder land, koning uit het huis Plantagĕnet, van* 1199 tot 1216.

Omdat ook de derde kruistocht zijn doel had gemist, werden de pausen niet moede, steeds weer het kruis te prediken. Daarom vereenigden zich vele Fransche vorsten, markgraaf Bonifacius van Montferrat als aanvoerder en graaf Boudewijn IX van Vlaanderen, met den doge van Venetië, Hendrik Dandŏlo, tot den *vierden* of *Latijnschen kruistocht*, 1202—1204. Den laatsten naam draagt deze tocht, dewijl de troepen, in plaats van naar het Heilig land te trekken, hun wapens, uit hoofde van een oproer, binnen Constantinopel uitgebarsten, tegen deze stad keerden en het Grieksch rijk voor een korten tijd tot een' staat maakten, die door een' Latijnsch, d. i. Westersch, keizer werd beheerscht. In den burgeroorlog, die dáár woedde, kozen de kruisvaarders partij en maakten, door 't innemen der hoofdstad, een einde aan het Grieksch rijk. Zij verdeelden het onder elkander en noemden hun' buit het *Latijnsch keizerrijk*, dat evenwel slechts zeven en vijftig jaren bestond. De *vijfde kruistocht* werd 1228—1229 ondernomen door FREDERIK II, koning van Duitschland, een' zoon van den boven genoemden Hendrik VI, en door zijn moeder bezitter der Normandische staten in Beneden-Italië (1215—1250). Hij kreeg bij verdrag Jeruzalem voor tien jaren terug, maar kon evenmin als zijn voorgangers tot een duurzaam bezit geraken. In Europa teruggekomen, wijdde hij zijn overige levensjaren aan de taak, waaraan zijn grootvader, Frederik Barbarossa (zie blz. 84)', zijn krachten tevergeefs had besteed, den oorlog tegen de Lombarden. De eisch van onvoorwaardelijke onderwerping, dien de keizer deed, bracht deze steden tot een' tegenstand op leven en dood. Ook de pausen werkten Frederik met alle kracht tegen, en bij zijn' dood in 1250 was hij nog verder van zijn doel dan in den beginne.

Den *zesden kruistocht*, 1248—1254, ondernam LODEWIJK IX of DE HEILIGE, koning van Frankrijk. In Egypte geland, nam hij Damiāte (nabij een der monden van den Nijl gelegen) in; maar hij geraakte met zijn leger in gevangenschap en keerde, na in 1250 met den sultan van Egypte een' wapenstilstand te hebben gesloten, waarbij Damiāte werd teruggegeven, in 1254 naar Frankrijk terug. Verdrietig over den afloop van den zesden

kruistocht, ondernam Lodewijk in 1270 den *zevenden* of *laatsten* en wendde zich eerst naar Afrika tegen den beheerscher van Tunis. Hier eindigde de onderneming. Ziekten bezochten het leger; Lodewijk zelf en een groot deel zijner tochtgenooten bezweken, en de overigen keerden huiswaarts. Later, in 1291, ontrukten de Egyptenaren den Christenen Acre, en met den val der andere steden, die zich uit vrees overgaven, nam hun heerschappij in Palaestina een einde.

Hoewel dus de kruistochten hun eigenlijk doel misten, hadden zij toch voor Europa's beschaving allergewichtigste gevolgen. De volken kwamen met elkander in aanraking, de kring van menschelijke kennis en ervaring werd uitgebreid, en de handel steeg door het meer en meer toenemend verkeer tot een voorheen ongekenden bloei, waardoor vooral Venetië en Genua een groote mate van rijkdom verkregen. Dit was 't niet alleen. Gelijk ook de kruistochten het volk uit de diepe vernedering der lijfeigenschap ophieven en den grond legden tot de opkomst van den *derden stand*, d. i. dien der *poorters* of burgers en der boeren, het gebruik der moedertaal krachtig bevorderden, rechten en vrijheden in 't leven riepen en steden deden ontstaan, zoo verbonden zij ook de drie standen nauwer aan elkander en ontwikkelden ze meer en meer door 't wijzigen hunner zeden en gewoonten. Door 't verspreiden van eenige meerdere verlichting en beschaving kreeg het gezag der geestelijkheid een gevoeligen stoot, terwijl de macht der vorsten zich uitbreidde, doordien vele tot oproer geneigde leenmannen zich verwijderden, wier leenen nu aan de kroon vervielen.

Hoewel ongelukkig in zijn kruistocht, was Lodewijk IX (1226—1270) een zeer verstandig vorst, hoogst nauwgezet en rechtvaardig in zijn handelingen. Met PHILIPS II AUGUSTUS (1180—1223, zie blz. 85) is hij de merkwaardigste der Capetingiërs. Philips Augustus, gedurende wiens regeering de opkomst en de welvaart der steden toenam, had inzonderheid het aanzien van 't koningschap, dat tegenover de vazallen geheel was gezonken, verheven. Ook in 't veld had hij zich doen gelden door aan de koningen van Engeland uit het huis *Plantagĕnet*, dat in 1154, na de afstammelingen van Willem den veroveraar, den troon had bestegen, met name aan JAN ZONDER LAND, den broeder en opvolger van Richard Leeuwenhart (1198—1216, zie blz. 85), Normandië te ontrukken. Daar Jan bovendien een aantal andere landen, die hij als leenman der Fransche kroon bezat, aan Philips verloor en ten gevolge van een' twist met den bekwamen en krachtvollen paus Innocentius III in den ban kwam, zag hij zich in 1215 gedwongen, den beroemden vrijheidsbrief, de *magna charta*, te verleenen, die aan de vrije standen van Engeland, vooral aan den adel en aan de geestelijkheid, groote voorrechten toekende. Ook Lodewijk IX maakte zich jegens zijn volk ver-

dienstelijk door het vuistrecht te beperken; daarbij regelde hij door een vasten vrede de geschillen met Engeland over 't grondbezit.

VIERDE TIJDVAK.

Van het einde der kruistochten, 1291, en de verkiezing van Rudolf van Habsburg, 1273, tot aan het einde der Middeleeuwen in 1500.

§ 48.

Duitschland onder de koningen uit het Habsburgsch en het Luxemburgsch huis. — Johannes Husz. — Van 1273 *tot* 1436.

Met den kleinzoon van Frederik II (zie blz. 86), Konrădijn, die door Karel van Anjou, een' broeder van Lodewijk IX, van Beneden-Italië werd beroofd en later op diens last ter dood gebracht, stierf het eens zoo machtig huis der Hohenstaufen in 1268 uit. Reeds vroeger, op 't laatst van het vorig tijdperk, begon met den strijd van verschillende vorsten, die naar de kroon stonden, voor Duitschland een tijd van schromelijke verwarring, het *tusschenrijk*, 1250—1273, geheeten. De verkiezing van RUDOLF VAN HABSBURG, bezitter van vele landstreken in Zwaben en elders, tot koning van Duitschland (1273—1291) maakte hieraan een einde. Dan nauwelijks had hij het bewind aanvaard, of hij vond een' machtig vijand te bestrijden, te weten Ottŏkar II, koning van Bohemen, die tevens Oostenrijk en aangrenzende landen aan zich had getrokken. In 1278 overwon Rudolf Ottŏkar, die in den strijd sneuvelde, op het Marchveld (ten n.o. van Weenen). Zijn zonen beleende Rudolf met de meeste dier landen. Zich niet om Italië bekommerend, maakte hij de herstelling van de zoo lang gestoorde orde en rust in Duitschland tot zijn levenstaak. Vooral diende hiertoe ook het verwoesten der veelvuldige roofburgten en het bijleggen van veeten.

Rudolfs tweede opvolger was zijn zoon ALBRECHT I (1298—1308). Kort na de regeering van Albrecht verloor het Duitsch rijk eenige zijner bezittingen in Zwitserland, hetgeen het begin was van Zwitserlands onafhankelijkheid. Van de drie woudstreken *Uri*, *Schwyz* en *Unterwalden* was de eerste van oudsher een rijksleen, terwijl de beide andere dit, hoewel sinds later tijd, eveneens zijnde, tevens heerlijkheden waren van het huis Habsburg. Sinds de kroon van Duitschland aan Rudolf van Habsburg was opgedragen, bekroop de vrees voor onderdrukking door dit in macht toenemend huis de landbouwers en de bergbewoners der woudstreken. Daarom wenschten zij alleen onder den keizer en het rijk te staan. Het verzet tegen het huis Habsburg ging

niet uit van juist drie Zwitsers, nog minder van één ervaren boogschutter. Het was een daad van de gansche bevolking dier streken. Wat van een eedgenootschap van drie Zwitsers, van Willem Tell en Gessler wordt verhaald, behoort tot het gebied der volksoverlevering en der poëzie. Daarentegen is 't een werkelijkheid, dat de grondslag van Zwitserlands zelfstandigheid op de aangeduide wijze is gelegd.

Een van Albrechts opvolgers was KAREL IV uit het *Luxemburgsch huis* (1347—1378), die tevens koning van Bohemen was en een zeer merkwaardige verordening, de *gouden bul*, uitvaardigde, zoo geheeten naar het gouden zegel, dat er aan hing. Dit was een rijksgrondwet in dertig hoofdstukken. Zij schreef voor, wat er bij de keuze eens keizers moest worden in acht genomen, en bepaalde het getal der keurvorsten, wien zij tevens groote voorrechten verzekerde. Deze vorsten waren zeven: de aartsbisschoppen van Maints, Keulen en Trier (aan de Moezel), de koning van Bohemen, als de eerste der wereldlijke keurvorsten, de paltsgraaf aan den Rijn, de hertog van Saksen-Wittenberg en de markgraaf van Brandenburg. Ook stelde de bul vast, dat de verkiezing eens keizers te Frankfort aan de Main en de kroning te Aken (zie blz. 74) zou geschieden.

Tot hetzelfde geslacht behoorde SIGISMUND, tevens koning van Hongarije (1410—1437). In zijn' tijd was er een groote scheuring in de Latijnsche kerk ontstaan, en het gelijktijdig aanwezig zijn van drie pausen gaf der Christenheid ergernis. Hierom bracht hij een *kerkvergadering (concilie)* tot stand, die de eenheid der kerk zoude herstellen en haar *hervorming in hoofd en leden* bewerken. Zij werd in 1414 te *Constants* (zie blz. 85) bijeengeroepen en ook door vele vreemdelingen bijgewoond. In plaats van tot de hervorming der kerk over te gaan, benoemde de vergadering, na alle drie pausen te hebben afgezet, een nieuwen, die slechts beloofde, het werk op een volgend concilie te zullen voltooien. Voordat dit plaats had, was een belangrijke zaak, die van JOHANNES HUSZ, door de kerkvergadering beslist. Husz was prediker en hoogleeraar aan de hoogeschool te Praag. Op het voetspoor van John Wicliffe, een tijdlang hoogleeraar te Oxford (ten n.w. van Londen), die sedert 1360 in Engeland tegen de misbruiken en de ontaarding der geestelijkheid had gepredikt, en door de studie van den Bijbel geleid, kwam Husz openlijk tegen den aflaat en de te groote macht des pausen op. De aartsbisschop van Praag liet de geschriften van Wicliffe en Husz verbranden; over den laatstgenoemde werd de ban uitgesproken. Husz beriep zich op het oordeel van 't concilie en begaf zich met een keizerlijk vrijgeleide naar Constants. Zoodra hij verscheen, werd hij, in weerwil van Sigismunds meer schijnbaar dan krachtig verzet, in de gevangenis geworpen, op verschillende beschuldigingen van ketterij gehoord en, daar hij zijn

gevoelens niet wilde herroepen, voor een' ketter verklaard en aan den wereldlijken arm overgeleverd. In 1415 voerde men hem naar den brandstapel, waar hij met standvastigheid den marteldood onderging. Hetzelfde lot trof zijn' vriend en leerling Hieronymus van Praag. Over de behandeling, dezen mannen aangedaan, waren de Bohemen zoo verbitterd, dat zij, bij den dood van Wenzel, koning van Bohemen, diens broeder Sigismund als zijn' opvolger weigerden te erkennen, in den *Hussieten-oorlog*, 1419—1436 een bloedige wraak aan hun tegenstanders oefenden en eerst tegen het eind Sigismund als hun' koning aannamen.

§ 49.

Frankrijk onder de laatste koningen uit de rechte linie van het huis Capet en onder die van de tweede linie of het huis Valois. — De langdurige oorlog tusschen Frankrijk en Engeland. — De maagd van Orléans. — Van 1285 *tot* 1453.

De kleinzoon van Lodewijk IX, PHILIPS IV of DE SCHOONE (1285—1314), geraakte in 1293 met Engeland in een' oorlog, die voor 't oogenblik wel zonder veel strijds afliep, maar in 't vervolg door zijn opvolgers meermalen werd hervat en langer dan een eeuw duurde. In dien oorlog koos de graaf van Vlaanderen, tegen zijn' leenheer, partij voor den koning van Engeland, weshalve de Franschen in 1302 de Vlamingen in den *sporenslag* bij Kortrijk (aan de Lijs in West-Vlaanderen) aantastten, doch verslagen werden door Pieter de Coninck, een' aanzienlijk en vermogend lakenwever uit Brugge, een stad toen rijk en machtig door de nijverheid harer burgers. Door toedoen van Philips IV verplaatste paus Clēmens V zijn' zetel in 1308 naar *Avignon* (in 't z. van Frankrijk aan de Rhône). Gedurende de volgende jaren (tot 1377), welk tijdsverloop men de *Babylonische gevangenschap der pausen* noemt, bleef de paus, door zijn verblijf in die stad, in hooge mate afhankelijk van den koning van Frankrijk. Zoo gebruikte Philips hem als een werktuig ter vernietiging van de geestelijke ridderorde der tempeliers, kort na den eersten kruistocht gesticht. Om aan 's konings hebzucht te voldoen, hief Clēmens, op grond van een aantal onbewezen beschuldigingen, de orde op, zoodat Philips een deel harer goederen aan zich kon trekken. De meeste tempeliers met hun' grootmeester, Jakob du Molay, kwamen op den brandstapel om. Met de zonen van Philips den schoone stierf de eerste linie van Capet uit.

Alzoo besteeg met PHILIPS VI (1328—1350) de *tweede linie*

van het huis Capet of het *huis Valois* den troon. Onder hem brak in 1339 de oorlog met Engeland op nieuw uit. In 1346 had er een beslissende slag plaats bij Crécy (ten n. van de Somme), waarin Eduard III, koning van Engeland, door de meerdere ervarenheid der Engelsche boogschutters en de onvoorzichtigheid zijner vijanden, de zege behaalde. Niet gelukkiger waren de Franschen in 't verder beloop van den oorlog: niet alleen verloren zij een aanmerkelijk deel van hun grondgebied, maar hadden bovendien met allerlei rampen, die de oorlog doorgaans medebrengt, te kampen. Toen er later, ten tijde van de minderjarigheid van koning KAREL VI (1380—1422) en vervolgens bij diens zich telkens herhalende zinsverbijstering, geschillen over 't regentschap ontstonden tusschen 's konings broeder, Lodewijk van Orléans (aan de Loire), en diens neef, Jan zonder vrees, hertog van Bourgondië, was het geheel land aan woeste partijschappen ter prooi. In 1407 ontaardde de twist in een doodelijken haat, toen Jan zonder vrees zijn' tegenstander binnen de muren van Parijs door gehuurde sluipmoordenaars liet ombrengen. Voor deze euveldaad nam de partij van Orléans, ook wel van *Armagnac* geheeten, weerwraak door den hertog van Bourgondië in 1419 bij een samenkomst op de *Yonnebrug* te Montereau (ten z.o. van Parijs) verraderlijk te vermoorden. De Engelschen, die niet hadden verzuimd van Frankrijks ongelukken partij te trekken, sloten in 1420 met de Bourgondische partij, thans geleid door Jans zoon en opvolger, Philips den goede, het *verdrag van Troyes* (ten o. van Montereau aan de Seine), waarbij men overeenkwam, dat Hendrik V, koning van Engeland, de dochter van Karel VI zoude huwen en hem na zijn' dood opvolgen.

Doch daar de beide koningen schier gelijktijdig stierven, nam de *dauphin* of oudste zoon van Karel VI, KAREL VII (1422—1461), den koningstitel aan. Buitengemeen hachelijk was zijn toestand: zijn geldmiddelen waren uitgeput, zijn legermacht weinig beteekenend, zijn heerschappij tot een klein deel van Zuid-Frankrijk beperkt. Nergens vertoonde zich een schijn van uitkomst, toen plotseling redding opdaagde door de vaderlandsliefde en de vrome geestvervoering eener jonge maagd. In het dorp Dom Remy (ten z. van Vaucouleurs in Lotharingen) woonde een stil en eenvoudig landmeisje, Jeanne Darc, of — zooals men haar gewoonlijk noemt — de maagd van Orléans. Bij haar vurige begeerte om koning en vaderland te redden, meende zij gezichten te zien en stemmen te hooren, die haar verkondigden, dat God zelf haar ter redding van het benard Frankrijk had uitverkoren. Daarom liet zij zich, buiten weten harer ouders, naar den bevelhebber van Vaucouleurs voeren, die haar eerst afwees, maar eindelijk, in manskleederen gedost, in 's konings tegenwoordigheid bracht. Nu deelde Jeanne aan Karel mede, dat zij door God was geroepen om Orléans, dat door de Engelschen

werd belegerd, te ontzetten en hem ter kroning naar Rheims (zie blz. 67) te geleiden.

Johanna werd aan een lange proef onderworpen. Ten laatste sloeg ook Karel aan de waarheid harer zending geloof, en zoo stelde zij zich in 1429, omgord met een met leliën versierd zwaard en met een wit vaandel in de hand, aan 't hoofd der legerbenden. Zij ontzette Orléans, en dwars door de vijanden baande zij zich een' weg naar de kroningsstad, waar de plechtigheid, door haar zoo vurig gewenscht, plaats greep. Ook nu was haar zending nog niet volvoerd: zoolang niet de laatste Engelschman van Frankrijks bodem was geweken, meende zij niet te moeten rusten. Voortdurend dan, waar zij kon, in de eerste rijen medestrijdend, viel zij bij het doen van een' uitval uit Compiègne (ten n.o. van Parijs) in handen der Bourgondiërs, die haar aan de Engelschen verkochten. De door haar geredde koning liet haar schandelijk aan haar lot over. Aan een geestelijk gerecht overgegeven, werd zij wegens ketterij tot den brandstapel verwezen. Dus vond zij in 1431 het eind van haar leven te Rouaan (in 't n. van Frankrijk aan de Seine). Kort daarna verzoende zich Karel VII met Philips den goede van Bourgondië, en in 1453 nam de meer dan honderdjarige kamp met Engeland een einde, waarbij de koning van dit land al zijn bezittingen aan deze zijde van 't Kanaal, met uitzondering van *Calais*, verloor.

§ 50.

Engeland onder de verdere koningen uit het huis Plantagĕnet, alsmede onder de geslachten Lancaster en York. — De oorlog der witte en roode roos. — Van 1274 tot 1485.

Een der beroemdste koningen uit het huis Plantagĕnet (zie blz. 87) is EDUARD I (1270—1307), een kleinzoon van Jan zonder land. Hij maakte Wales tot een Engelsche provincie en wist te bewerken, dat de koning van Schotland den koning van Engeland als leenheer over zijn rijk erkende, iets, dat sinds lang een punt van geschil tusschen de vorsten dier beide staten uitmaakte. Weldra ontstond er evenwel tusschen Jan Balliol, den door Eduard I aangestelden koning der Schotten, en de Engelschen een oorlog, die door de opvolgers dier vorsten werd voortgezet en eerst in 1357 een einde nam. Toen sloot de kleinzoon van Eduard I, EDUARD III (1327—1377), een verdrag met den koning van Schotland David II Bruce, die een zware schatting moest betalen. Bij den dood van David in 1370 volgde hem de zoon zijner zuster, Robert II Stuart, op.

De kleinzoon van Eduard III, RICHARD II, werd in 1399 verdrongen door HENDRIK IV uit het *huis Lancaster* (in 't n.w. van Engeland aan zee), een' zoon van Jan van Lancaster, Richards oom. De laatste koning uit dit huis was HENDRIK VI, een zwak en onbekwaam man, aan aanvallen van zinsverbijstering lijdend. Tegen hem wierp zich Richard van York (in 't n.o. van Engeland aan de Ouse) op, die, insgelijks van Eduard III afstammend, kennelijk naar de kroon stond, maar zich moest vergenoegen met het *protectoraat* of regentschap, dat hem eenige malen werd opgedragen. Zoo ontvlamde in 1455 de *burgeroorlog tusschen de huizen Lancaster en York* of tusschen de *roode* en de *witte roos.* Elk Engelschman koos voor een der beide kleuren partij. Richard zelf kwam in dien oorlog om; maar zijn zoon EDUARD IV (1461—1483) werd te Londen als koning uitgeroepen, nam Hendrik VI gevangen en versloeg diens echtgenoote Margarēta in 1461 bij Towton (ten z. van York), welke hierop naar Frankrijk vlood. Toen Margarēta vervolgens met haren jongen zoon Eduard in 1471 in Engeland landde en zich aan 'hoofd van 't overschot der aanhangers van Lancaster stelde, werd zij in een tweeden veldslag overwonnen, die het lot der witte en roode roos voor altijd besliste. Wreedaardig misbruikte Eduard IV zijn zege: de jonge Eduard werd omgebracht; de oude Hendrik VI stierf plotseling in den Tower, Margarēta werd gevangen gezet en herkreeg eerst later de vrijheid; vele heeren eindelijk werden ter dood gebracht of verbannen. Op Eduard IV volgde zijn broeder Richard. Door middel van talrijke veroordeelingen en anderszins bereikte hij zijn doel en werd ten koste van Eduards zonen als koning RICHARD III (1483—1485) gekroond. Reeds na twee jaren verloor hij in den slag bij Bosworth (in 't midden van Engeland, ten w. van Leicester) kroon en leven tegen Hendrik Tudor, graaf van Richmond, van moederszijde een' afstammeling der Lancastriërs, die met een dochter van Eduard IV was gehuwd.

§ 51.

Geschiedenis van Spanje gedurende het tweede, het derde en het vierde tijdvak. — De opkomst en de ondergang der Ommyaden. — Het ontstaan en de bloei van nieuwe Christen-staten aldaar.

De Arabische heerschappij, die zich onder de Ommyaden over een deel van Zuid-Europa had uitgebreid, had er met vele moeielijkheden te strijden. Niet lang duurde het, of de Mohammedanen hadden op nieuw de West-Gothen te bekampen, welke,

zooals wij boven (zie blz. 66) zagen, naar het Asturisch gebergte de wijk hadden genomen. Na den val der Ommyaden in 't Oosten (zie blz. 66) heerschte ABD ERRăHMAN I, onder den titel *emir* of vorst, over Spanje. De grootste bloei van dit rijk valt in de negende en de tiende eeuw, inzonderheid in den tijd van ABD ERRăHMAN III (912—961), die zich, zoowel wegens den glans van zijn hof als om den bloei van Arabische nijverheid, kunsten en wetenschappen, ten volle gerechtigd achtte, den titel *khalif en opperhoofd der geloovigen* aan te nemen. De luister van zijn rijk overtrof dien van dat der Abbassīden in 't Oosten verre. Maar in de elfde eeuw begon een tijdperk van snel toenemend verval. De stedehouders verklaarden zich erfelijk en vestigden onafhankelijke staten; om het bezit van den troon streed men met woeste verbittering. De laatste khalif, HISCHAM III, werd in 1031 bij een' opstand te Cordŏva verjaagd. Sedert dien tijd werd het Mohammedaansch Spanje in vele kleine staten versnipperd, welker geschiedenis een aaneenschakeling is van oorlogen, tegen de Christenen gevoerd.

De laatsten, allengs weer in macht toegenomen, hadden gedurende het zoo even geschetst tijdperk onophoudelijk tegen de Mohammedaansche vorsten gestreden en langzamerhand een aantal staten gesticht: *Leon*, *Galliciē*, *Asturiē*, *Navarre*, *Cataloniē* (het vroeger markgraafschap Barcelōna, zie blz. 72), *Arrăgon* en *Castiliē*. Voor al deze rijken was de splitsing der Mohammedaansche macht uitermate gunstig. Ook zij waren op verre na niet altijd eendrachtig geweest, maar juist op het tijdstip der verbrokkeling van den Arabischen staat greep bij hen een tijdelijke vereeniging plaats. De geschiedenis dezer staten, even bloedig als ridderlijk, is geheel in een dichterlijk kleed gehuld.

Tweemaal werden gedurende de elfde en de twaalfde eeuw aan de verzwakte heerschappij der Mohammedaansche vorsten uit Afrika versche krachten bijgezet door nieuwe Arabische stammen, die vandaar naar Spanje overstaken, er de Mohammedaansche vorsten onderwierpen en den kamp tegen de Christenstaten vernieuwden. Maar zij waren, evenmin als hun voorgangers, op den duur tegen den wakkeren moed der Christenen bestand. Tot de koningen van Castilië, die zich het meest onderscheidden in de worstelingen tegen de Arabieren, behooren ALPHONSUS VI, ALPHONSUS VIII en FERDINAND III of DE HEILIGE (1230—1252). De eerste vermeerderde in 1094 het getal der Christenstaten nog met één. Ten einde n. l. den dapperen Hendrik, graaf van Bourgondië, die hem in den strijd tegen de Arabieren had bijgestaan, in Spanje te houden, gaf Alphonsus VI hem het land, tusschen de Minho en de Duēro gelegen, in leen, dat naar de stad *Porto Cale* (Oporto, aan de Duēro) den naam *Portugal* kreeg. Hendriks opvolgers verklaarden zich weldra onafhankelijk en namen den *koningstitel* aan. Ferdinand III streed met geluk-

kigen uitslag tegen de Mohammedanen, ontrukte hun Cordŏva en beperkte hen tot Granāda.

Veel leed *Castilië* gedurende het vierde tijdperk door de zwakheid der vorsten en den overmoed der grooten. Er volgde een betere tijd, toen ISABELLA, 1474, den troon besteeg en het bewind deelde met haren gemaal, FERDINAND II (V in Castilië) of DEN KATHOLIEKE, koning van Arrăgon, wien het gelukte, den machtigen adel voor 't koninklijk gezag te doen buigen. Na een langdurigen oorlog met de Mooren in Granāda, tot 1492, werd dit gewest bij het koninkrijk Castilië ingelijfd. Maar de Mooren, naar het gebergte geweken, hernieuwden later uit hun schier ontoegankelijke bergsloten vele malen den opstand.

In *Portugal* duurde de heerschappij van het *echt Bourgondisch huis* tot 1383, waarop het *onecht huis* van denzelfden naam in 1385 met JOHAN I den troon beklom. Deze koning veroverde Ceuta (in 't n.w. van Afrika). Hoogst beroemd is zijn derde zoon, prins Hendrik de zeevaarder, die de zeetochten der Portugeezen, welke met de ontdekking van Madēra (ten w. van Afrika) begonnen, met raad en daad aanwakkerde. Geen zwarigheden of vooroordeelen schrikten hem af: op de westkust van Afrika bereikte men eerst in 1439 kaap Bojador, vervolgens in 1445 kaap Verd, eindelijk in 1460, het sterfjaar van Hendrik den zeevaarder, kaap Siërra Leōna.

§ 52.

De Italiaansche staten gedurende de dertiende, de veertiende en de vijftiende eeuw.

Italië, dat door de natuur zoo rijk gezegend land, leverde, sedert het zich in de Middeleeuwen allengs aan de heerschappij van den Griekschen en den Duitschen keizer had onttrokken, een tooneel van schromelijke verwarring en eindelooze twisten op. In weerwil van de kennis en beschaving, waarin vele zijner bewoners sinds de dertiende eeuw uitmuntten, werden er meer en gruwelijker burgeroorlogen gevoerd, dan elders. Hier volgt een zeer kort overzicht der geschiedenis van zijn voornaamste staten.

Venetië koos in 697 een' *doge* tot hoofd, die met een *grooten raad* den staat bestuurde. Door haar ligging tusschen West- en Oost-Europa werd deze stad spoedig een wereldmarkt. Tusschen Venetië en Genua deed handelsnaijver een reeks oorlogen ontstaan, die langer dan een eeuw, tot 1381, duurden en welker einde voor Venetië het begin van zijn grootsten luister werd.

Gelijk *Milaan* voornamelijk tijdens het bestuur der *Visconti's*,

1311—1447, bloeide, zoo steeg het aanzien van *Florence* (in Toskane) ten top, sedert JOHAN DE MEDĬCI in 't begin der vijftiende eeuw de aangelegenheden van den staat leidde en zijn nakomelingen dien invloed ten erfdeel naliet. Door hun groote rijkdommen hielden de Medĭci zicht in 't bewind staande en muntten meestal niet alleen uit als beheerschers van den staat, maar ook als milde beschermers en ijverige beoefenaars van kunsten en wetenschappen.

Na den val der Hohenstaufen (zie blz. 88) kwam *Siciliē* aan Arrăgon ten gevolge van de *Siciliaansche vesper*, een' opstand, die de Franschen in 1282 uit dit eiland verdreef. *Napels* daarentegen bleef aan het geslacht van Karel van Anjou (zie blz. 88). De laatste beheerscheres uit dit huis was JOHANNA II, die in 1435 overleed, na eerst Alphonsus V van Arrăgon, later Lodewijk III van Anjou tot opvolger te hebben aangenomen. In den oorlog, die hierover ontstond, zegepraalde ALPHONSUS V, die tot zijn' dood in 1458 het bewind over Napels voerde.

§ 53.

Geschiedenis der Nederlanden gedurende de Middeleeuwen.

Er is een tijd geweest, waarin de volken 't bearbeiden van metalen niet kenden. Dien tijd, ouder dan de geschreven geschiedenis, noemt men 't steenen tijdperk. De weinige hunebedden, in ons land overig, zijn uit dat tijdperk, en de getuigenissen van de oudste bewoning ons door geen' schrijver geboekt. Naar historische berichten waren de *Friezen*, de *Bataven* en andere Germaansche stammen de eerste bewoners. Sinds het einde der eerste eeuw v. C. moesten deze stammen zich aan de Romeinen onderwerpen, en Drūsus (zie blz. 43) bouwde hier verscheiden sloten, om het volk in bedwang te houden. Tevergeefs deed Claudius Civīlis, een der voornaamste Bataven, een poging om zijn' stam en de met hem verbonden volkeren hun oude onafhankelijkheid te doen herwinnen. Op nieuw werden zij onderworpen in 70 n. C. In de vijfde eeuw werd het gebied der Romeinen door Germaansche stammen voor goed overheerd. Dit was nu ook het lot der Nederlanden, en zelfs de naam der Bataven verloor zich in dien der *Franken* en der *Friezen*. De eersten, n.l. de Saliërs (zie blz. 67), breidden zich hoofdzakelijk in het Zuiden tot den Rijn uit en hadden *Doornik* (in Henegouwen) tot hoofdplaats, aan de andere zijde woonden de Friezen.

In de zevende en de achtste eeuw kwamen hier vele Christenzendelingen, om deze gewesten aan het heidendom te onttrekken.

Vooral werd het Christendom met vrucht gepredikt door Willebrord, die in 739 stierf, en door Bonifacius (zie blz. 71), dien de heidensche Friezen in 755 nabij Dokkum vermoordden. Eerst KAREL DE GROOTE, die de Friezen onderwierp, dwong hen ook het Christendom aan te nèmen. Na zijn' dood werden deze streken door gedurige invallen der Noormannen geteisterd.

Sinds de Nederlanden aan den invloed der Frankische vorsten waren onderworpen, werd dit land, onder 't oppergezag dier koningen, bestuurd door *hertogen* en *graven*, veelal aanzienlijke edelen (zie blz. 69, 70), met uitgestrekte grondbezittingen begiftigd. Kort na het verdrag van Verdun (zie blz. 76), toen het Frankisch rijk ophield te bestaan, kwamen de Nederlanden te staan onder 't gezag der keizers van Duitschland, met uitzondering van Vlaanderen, dat grootendeels aan Frankrijk behoorde. Sedert de Nederlanden tot Duitschland behoorden, maakten zij een bestanddeel uit, eerst van het hertogdom *Lotharingen*, later van *Neder-Lotharingen.* In de negende en de tiende eeuw werden de meeste Nederlanden erfelijke leenen. In het z. waren de machtigste gewesten het graafschap *Vlaanderen* en het hertogdom *Brabant*, in het n. het hertogdom *Gelderland*, het graafschap *Holland*, *Friesland* en het bisdom of sticht *Utrecht*, waar de bisschop ook het wereldlijk bewind voerde. Die van het *Oversticht* of *Overijsel* erkenden ook den bisschop van Utrecht als heer, en *Groningen* met de *Ommelanden*, alsmede *Drente*, ofschoon dikwerf wederspannig, werden eveneens gerekend aan den bisschoppelijken stoel te zijn onderworpen. Mede ten gevolge van het leenstelsel waren hier dezelfde bestanddeelen der bevolking als elders: vazallen, geestelijken, lijfeigenen, enz. Maar in de twaalfde en dertiende eeuw werd het verleenen der burger- of *poorter*rechten en de daarmede samenhangende opkomst der steden, zoowel als der volkstaal, algemeen. De talrijke lijfeigenen, nu in de steden burgers geworden, zochten meer en meer een deel uit te maken van de *staten*, die in ieder gewest uit geestelijken en edelen bestonden, hetgeen vaak onlusten verwekte.

Geen der overige gewesten kon in macht en welvaart met het rijke *Vlaanderen* worden vergeleken; maar uit dien voorspoed ontsproot ook overmoed. Niet zeer lang na den slag bij Kortrijk (zie blz. 90) sloot Gent met Engeland een verbond onder den bierbrouwer Jakob van Artevelde, die in 1345 door het volk, dat hem vroeger had aangebeden, werd vermoord. Welhaast ontstond er wederom verdeeldheid tusschen de Gentenaars en den graaf van Vlaanderen, die eerst een einde nam met den slag bij Roozenbeeke (in West-Vlaanderen, ten n.o. van Kortrijk), waarin de graaf, bijgestaan door zijn' leenheer Karel VI (zie blz. 91), hen in 1382 versloeg. Toen het graafschap later aan het huis van Bourgondië kwam, werd de overmoed der Vlamingen eenigszins gefnuikt.

Gelderland, dat nog in de veertiende eeuw uit de graafschappen *Gelder* en *Zutfen* bestond, verhief zich, onder de huizen Gelder, Gulik en Egmond (tusschen Alkmaar, Heilo, Castricum en de Noordzee) tot een aanzienlijken staat. REINALD of REINOUD I VAN GELDER, nog graaf, voerde wegens Limburg oorlog tegen Jan I van Brabant, maar verloor in 1288 den slag bij Woeringen (een kasteel nabij Keulen). Na Reinouds dood werd Gelderland in 1339 een *hertogdom*. Maar tusschen zijn kleinzonen, REINOUD III en EDUARD, ontbrandde een burgeroorlog, waarin de *Hekerens* de zijde van den eersten, de *Bronkhorsten* die van den laatsten kozen. Eduard zegepraalde wel in 1361 bij Tiel; maar na zijn' dood en dien van Reinoud kwam het bestuur aan het *huis Gulik*. *Friesland* leed zwaar onder dergelijke geschillen tusschen de minvermogende *Schieringers* en de rijke *Vetkoopers*.

Het graafschap *Holland* ontstond, zooals men gewoonlijk aanneemt, in 922, doordien Karel de eenvoudige (zie blz. 78) aan DIRK I Egmond en omliggend land gaf. Het werd achtereenvolgens door vijf stamhuizen geregeerd: 't eerste was het *Hollandsche*, 922—1299. De eerste graven waren vaak in oorlog met de West-Friezen (een naam, waarop Hoorn, Enkhuizen en Medemblik met den omtrek een bijzondere aanspraak maakten, maar niet zelden werd geheel Noord-Holland West-Friesland genoemd), met wier land zij, tegen den zin der inwoners, werden beleend. In 1256 viel WILLEM II in den strijd tegen hen, en eerst FLORIS V, zijn zoon, onderwierp hen. Eveneens hadden de graven dikwijls geschillen met de bisschoppen van Utrecht, inzonderheid over de grensscheiding en dewijl de graaf het veelal met den paus, de bisschop met den keizer hield. Zoo werd Utrecht ongeveer 1145 door DIRK VI belegerd, die evenwel, uit vrees voor den banvloek des bisschops, het beleg opbrak. Aan de zuidelijke grenzen waren de graven van Holland, ruim drie honderd jaren lang, met die van Vlaanderen in kamp wegens Zeeland, voornamelijk bewesten de Schelde. Één jaar na den slag bij Kortrijk (zie blz. 90) vielen de Vlamingen in Zeeland en Holland en drongen tot Haarlem door, waar zij evenwel werden gestuit. Van Hollands graven namen FLORIS III, die in 1190 (zie blz. 85) stierf, en WILLEM I persoonlijk deel aan kruistochten. Onder aanvoering van den laatsten veroverde men in 1219 Damiäte (in Egypte). Van hem zijn de *keuren* of stedelijke rechten en vrijheden van Middelburg, 1217, die tot de alleroudste hier te lande behooren. Een van de merkwaardigste graven uit het Hollandsch huis is de boven genoemde Floris V, »der kerle God," die met nog ruimer hand aan steden en vlekken voorrechten gaf, om, bij 't wassend vermogen hunner burgers, bij hen hulp te vinden, ten einde met vereende kracht de macht van den leenadel te verminderen en 't vorstelijk oppergezag te vestigen. Uit deze rechten der steden is de latere burgerlijke vrijheid geboren. Die staat-

kunde kostte hem 't leven: in 1296 werd hij door Gerard van Velzen en andere misnoegde edelen verraderlijk vermoord.

Het *Henegouwsch huis* bezat 1299—1354 het graafschap en werd opgevolgd door *het Beiersch*, 1354—1428. Na den dood van den laatsten graaf uit het huis van Henegouwen, WILLEM IV, verhief keizer Lodewijk van Beieren zijn eigen gemalin MARGARĒTA, Willems zuster, tot gravin. Deze verheffing, aan sommigen welgevallig, werd door anderen, die WILLEM V, den tweeden zoon van Lodewijk van Beieren en Margarēta, voorstonden, als strijdig met 's lands wetten beschouwd. Vanhier de kamp tuschen de eersten, *Hoekschen*, en de laatsten, *Kabeljauwschen* genoemd, welke Holland omstreeks honderd veertig jaren lang heeft geteisterd. Moeder en zoon verzoenden zich wel in 1354; doch tusschen de landzaten zelven bleef verdeeldheid bestaan. De laatste der Beiersche graven was WILLEM VI, na wiens overlijden op nieuw geschil over de opvolging ontstond. Naar het oordeel der Kabeljauwschen moest Willems broeder, Jan van Beieren, bisschop van Luik, hem opvolgen, terwijl de Hoekschen de aanspraak van Willems dochter JAKOBA deden gelden. Tevergeefs zocht Jakoba steun eerst bij Jan van Brabant, toen bij Humphrey, hertog van Glocester (in 't w. van Engeland aan de Severn), met welke beide mannen zij achtereenvolgens huwde. De eerste zoowel als de laatste verwaarloosde haar belangen. Na zich een tijdlang te hebben staande gehouden, moest zij in 1428 Henegouwen, Holland en Zeeland aan Philips den goede, erfgenaam van Jan van Beieren, afstaan. Om de wisselende lotgevallen en de ongelukken dezer gravin is haar leven door velen in een dichterlijk verhaal geschetst.

Met dien afstand begint de heerschappij van het *Bourgondisch huis*, 1428—1482, dat reeds Vlaanderen bezat en allengs de meeste Nederlanden onder zijn bestuur vereenigde. Philips de goede was een zoon van Jan zonder vrees (zie blz. 91) en stond bij gevolg in nauwe betrekking tot Frankrijk. Hij kocht Namen en Luxemburg en erfde Brabant en Limburg. Aan zijn hof steeg de weelde ten top, maar ook daarbuiten was de welvaart zoo groot, dat Holland, hetwelk nog bij Vlaanderen en Brabant achterstond, het »land van belofte" werd geheeten. Philips stelde de *orde van het gulden vlies* in en riep, o.a. in 1465, voor 't eerst de staten van alle provinciën, d. i. *de algemeene staten*, bijeen, die evenwel geen rechten hadden, maar alleen werden geraadpleegd. Zijn zoon KAREL DE STOUTE, die hem in 1467 opvolgde, vatte het voornemen op, Bourgondië en Nederland, door verovering van hetgeen er tusschen lag, samen te voegen en tot een koninkrijk te verheffen. Doch de listen van zijn' leenheer, Lodewijk XI, koning van Frankrijk, stonden zijn plan in den weg. En toen hij later Réné, hertog van Lotharingen, en de Zwitsers aantastte, sneuvelde hij in 1477 bij Nancy (aan de Moezel ten

z. van Metz). Karels dochter MARĪA bleef nu weerloos achter tegenover de vijandelijke gezindheid van den koning van Frankrijk en de grenzenlooze aanmatiging harer eigen onderdanen. Ter wille van de laatsten verleende zij aan Holland en Zeeland het *groot-privilegie*, waardoor haar macht zeer werd beperkt. Maar Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk, een zoon van Frederik III, keizer van Duitschland, die een huwelijk met haar aanging, beperkte de eischen van Lodewijk XI.

Na Marīa's dood in 1482 trad Maximiliaan als voogd op voor zijn minderjarigen zoon, PHILIPS II of DEN SCHOONE, met wien het bewind van *'t Oostenrijksch huis*, 1482—1581, begint. Het tijdperk van dit regentschap werd gekenmerkt door hernieuwde binnenlandsche twisten. Zelfs aarzelde het oproerig Brugge (in West-Vlaanderen) niet, de hand aan Maximiliaan te slaan en hem gevangen te houden. Desniettegenstaande dempte hij met kracht zoowel dezen opstand, als dien der Hoekschen, die in 1482 te Barneveld (op de Veluwe) hun wreedheid aan Jan van Schaffelaar hadden botgevierd, en van het *kaas- en broodvolk* in Noord-Holland, waarmede de langdurige burgeroorlog der Hoekschen en Kabeljauwschen in 1492 een einde nam. Philips II aanvaardde zelf het bestuur in 1494, vernietigde het groot-privilegie, huwde Johanna, een dochter van Ferdinand en Isabella (zie blz. 95), maar stierf in 1506. Voor den uit dit huwelijk gesproten zoon, Karel II, later, als keizer van Duitschland, den vijfde van dien naam en hierdoor in de geschiedenis onder den naam »Karel V" bekend, nam zijn grootvader Maximiliaan, voor de tweede maal regent, de teugels van 't bewind in handen. Veel had hij te strijden met Friesland, dat door voortdurende tweespalt verdeeld was en ongezind zich geheel te onderwerpen, en met Gelderland, waar KAREL, hertog uit het *huis Egmond*, hem voortdurend beoorloogde, gelijk diens vader ADOLF dit land aan Karel den stoute had betwist.

§ 54.

Geschiedenis van Polen en Hongarije gedurende de Middeleeuwen.

De geschiedenis van *Polen*, een door *Slaven* bevolkt land, begint in de tiende eeuw, hoewel er vele overleveringen in omloop zijn, o. a. omtrent PIAST, een' boer, die in 't midden der negende eeuw tot *hertog* werd aangesteld en wiens nakomelingen de latere vorsten van Polen, de *Piasten*, omstreeks 850—1370, heeten. Sedert ongeveer 960, toen hertog MIESKO of MIECISLAV I,

op aanraden zijner Boheemsche gemalin Dobrawka, tot het Christendom overging, nam ook het volk, grootendeels gedwongen, langzamerhand dezen godsdienst aan en trachtten de keizers van Duitschland hun heerschappij over Polen meer en meer uit te breiden. Maar uit hoofde van den verren afstand konden zij alleen door kracht van wapenen de hertogen van Polen tot het erkennen hunner afhankelijkheid noodzaken. In 1163 werd *Silezië*, een van de deelen, waarin Polen was gesplitst, onafhankelijk. De overige, die een tijdlang veel van de Mongōlen (zie blz. 103, 104) hadden te lijden: waren *Groot-Polen*, dat door de Warta wordt doorstroomd en Posen en Kalisch als steden telt; *Klein-Polen*, aan de boven-Weichsel, dat o. a. de steden Krakau en Lublin bevat, en *Masōvië*, dat door de Weichsel, de Brug en de Narew wordt doorstroomd.

Het eigenlijk koninkrijk Polen ontstond in 1320, toen WLADISLAV I LOKTIEK, d. i. de slechts één el lange, zich in de hoofdstad *Krakau* als *koning* liet kronen. Na het uitsterven van de mannelijke nakomelingschap der Piasten in 1370 werd Polen een volledig keurrijk. In dit jaar verkozen de Polen LODEWIJK I of DEN GROOTE, tevens koning van Hongarije, en na diens dood HEDWIG, zijn jongste dochter, die in 1386 huwde met JAGELLO, grootvorst van Litthauwen. Zoo werd Jagello, die Christen werd en den naam WLADISLAV II aannam, de stichter van *het huis der Jagellonen.* De Litthauwers moesten zich nu ook bekeeren en stonden voortaan met Polen onder een' opperheer, ofschoon zij door afzonderlijke grootvorsten werden geregeerd. Later, sedert het midden der zestiende eeuw, werd Litthauwen met Polen onder één hoofd vereenigd.

De talrijke horden *Hongāren* of *Magyāren* bemachtigden (zie blz. 77) binnen een tiental jaren het tegenwoordig Hongarije en Zevenbergen en erkenden ARPAD als gemeenschappelijk opperhoofd. In den beginne bleef dit volk getrouw aan zijn zwervende levenswijze en maakte zich geducht door vreeselijke strooptochten naar Duitschland (zie blz. 78) en andere landen. Op den duur evenwel konden het verblijf in Europa en de aanraking met Christenvolkeren niet zonder invloed op hen blijven. Sedert den tijd van *hertog* GEISA (972—997), die tot het Christendom overging, gewenden de Hongāren zich aan landbouw en vaste woonplaatsen en staakten hun rooftochten. Op Geisa volgde zijn zoon STEPHĂNUS I of DE HEILIGE, die in 1000 *koning* werd, welke waardigheid erfelijk werd verklaard in *het huis der Arpaden*, 889—1301. Echter erkende de koning van Hongarije doorgaans de *leenhoogheid* van het Duitsch rijk. Tot de latere koningen behoorden ANDRĒAS II, die in 1222 in de *gouden bul* groote voorrechten aan adel en geestelijkheid verleende, en zijn zoon BELA IV, onder wiens regeering de Mongolen (zie blz. 104) Hongarije binnendrongen, en met hen alle gruwelen der verwoesting.

Nadat de mannelijke nakomelingschap der Arpāden in 1301 was uitgestorven, beklom het *huis Anjou* (zie blz. 88) in 1310 den troon van Hongarije. De tweede koning uit dit geslacht was LODEWIJK DE GROOTE, later tevens koning van Polen (zie blz. 101). Na hem werd zijn oudste dochter MARĪA als koningin, of, naar Hongaarsch gebruik, als koning erkend, die in 1387 aan haren gemaal SIGISMUND (zie blz. 89) al haar rechten opdroeg. Sigismund en zijn opvolgers hadden veel te kampen tegen de Turken, in welken strijd zich bovenal Johannes Hunÿad, omstreeks 1450 *gubernātor* (rijkbestuurder) van Hongarije, onderscheidde. Kort daarna verkoos men den zoon van Hunÿad, MATTHĪAS CORVĪNUS (1458—1490), tot koning. Hij was een ijverig beschermer der wetenschappen en stichtte in 1465 een *hoogeschool te Ofen*; ook bevorderde hij zeer landbouw en nijverheid.

De landen, ten z. van den Donau gelegen, met name Servië, Bosnië, Bulgarije, Kroatië, Moldavië en Wallachije, waren alle gedurende langer of korter tijd aan Hongarije onderworpen, maar werden tegen 't einde der Middeleeuwen door de Turken veroverd.

§ 55.

De Scandinavische rijken gedurende de Middeleeuwen.— Oorsprong van Rusland.

In de geschiedenis der Middeleeuwen zijn, voor de algemeene historie, de Noorsche rijken van Europa nog van weinig belang. Echter moeten drie punten niet worden voorbijgezien. Het zijn: de invoering van het Christendom in deze landen, de oorsprong van Rusland en de unie van Kalmar.

Wat het Christendom aangaat, dit maakte hier hoogst langzame vorderingen. Ten tijde van Lodewijk den vrome (zie blz. 75) werd het voor 't eerst in Denemarken gepredikt; maar het konde er het diep geworteld heidendom nog geenszins verdringen. SUEN, de vader van Knoet (zie blz. 82), was nog een heftig vijand van 't Christendom: doch met KNOET was de zege van dezen godsdienst in Denemarken beslist. Zoo namen ook omstreeks 1000 vele bewoners van Zweden en Noorwegen het Christendom aan; maar het duurde nog geruimen tijd, eer de sporen van 't heidendom ten volle waren verdwenen.

Voor den grondvester van 't Russisch rijk houdt men Rurik, een opperhoofd van een' stam Noormannen, *Russen* geheeten, uit Zweden. Door de bij de Oostzee wonende en onder elkander

oneenige Slaven ingeroepen, trok hij omstreeks 860 naar het hedendaagsch Rusland, onderwierp er eenige stammen der Slaven aan zijn macht en stichtte aldus in 864 een *vorstendom te Nowgŏrod* (ten z. van Petersburg). Dit vorstendom, 't begin van het Russisch rijk, werd onder Ruriks opvolgers langzamerhand uitgebreid en kreeg vervolgens *Kiew* (aan de Dnieper) tot hoofdzetel. Evenwel was het lang tot het binnenland en tot het Noorden van het tegenwoordig Rusland beperkt. Een zijner beheerschers, WLADĬMIR DE GROOTE, nam in 988 bij zijn huwelijk met een Byzantijnsche prinses het Christendom, volgens de grondstellingen der Grieksche kerk (zie blz. 71), aan en legde dus den eersten grondslag der beschaving. Nogtans zegepraalde het Christendom niet dan langzaam over de vreeselijke ruwheid des volks en der vorsten. Rusland, sedert 1015 in vele vorstendommen gesplitst, die slechts zelden aan het *grootvorstendom Kiew* ondergeschikt wilden blijven, werd gedurende een lange reeks jaren door binnenlandsche onlusten en oorlogen met de Polen en andere naburen geschokt en was langer dan twee eeuwen aan de Mongōlen onderworpen. Omstreeks 1325 werd *Moskau* hoofdzetel.

De vermaarde *unie van Kalmar* (in 't z.o. van Zweden) werd in 1397 onder 't bewind van MARGARĒTA, koningin der drie Scandinavische rijken, gesloten. Op deze bijeenkomst van aanzienlijke geestelijke en wereldlijke personen uit de drie rijken werd bepaald, dat deze staten in geval van oorlog onderling vast zouden verbonden zijn en voor altijd door één gemeenschappelijk gekozen koning worden geregeerd, maar tevens, dat elk rijk zijn eigen staatsregeling en wetten zou behouden. Geen lange duur drukte 't zegel op deze overeenkomst: kort na den dood van Margarēta, in 1412, vielen de bepalingen der unie in duigen en werden weldra niet meer nageleefd.

§ 56.

De opkomst en de hernieuwing der Mongoolsch-Tartaarsche macht. — De verovering van Constantinopel door de Turken in 1453.

In 't begin der dertiende eeuw stond onder de Tartaarsch-Mongoolsche horden in het tegenwoordig Sineesch-Tartarije, de voormalige woonplaats der Hunnen, een veroveraar op, TEMOUDSCHIN geheeten, die den titel TSCHINGISCHAN (algemeenen aanvoerder) verkreeg. Onder zijn leiding en die zijner opvolgers deden de *Mongōlen* verbazende veroveringstochten eerst in Azië, vervolgens naar Rusland, Hongarije en Polen. Zoo drongen er in 1241 tallooze scharen van dit woest volk tot in Silezië door, waar zij bij Liegnitz (ten n.w. van Breslau aan de Katzbach)

wel de overwinning behaalden, maar door de dapperheid van de geestelijke ridders der Duitsche orde, ten tijde van den derden kruistocht gesticht, toch zulk een groot verlies ondergingen, dat zij verpligt waren den terugtocht aan te nemen. Niet lang daarna verviel het ontzaglijk, maar zeer verdeeld rijk der Mongōlen. In 't midden der veertiende eeuw herrees het op nieuw, sedert TIMOER, veelal TAMERLAN genoemd, allengs hun geheel voormalig gebied, behalve Sina, vermeesterde en zich tot uitsluitend beheerscher aller stammen opwierp. Hij verbeterde veel in 't binnenlandsch beheer en deed onderscheiden veroveringstochten, o. a. tegen Noord-Indië. Ook sloeg hij in 1402 den sultan der *Ottomanische Turken*, BAJĂZETH I, bij Angōra (in 't midden van Klein-Azië). Maar na den dood van Timoer, in 1405, ging dit kortstondig wereldrijk even snel teniet als het was ontstaan. De onderworpen volkeren wierpen het juk af, en er verrezen onderscheiden onafhankelijke staten, zooals die der Turkomannen in Perzië en die van den groot-mogol in Hindostan.

Ook de Turksche stam der Ottomanen, die zich onder zijn' aanvoerder OTMAN of OSMAN I in 't begin der veertiende eeuw van bijna geheel Klein-Azië had meester gemaakt, werd, kort na het verdwijnen van het Mongoolsch rijk, machtiger. In het midden dier eeuw kregen zij vasten voet in Europa en beperkten al meer en meer het Byzantijnsch rijk, dat sedert de verdeeling (zie blz. 46) door de zwakheid van 't meerendeel zijner beheerschers, kerkelijke twisten, hofintrigues en andere oorzaken zijn' ondergang hoe langer zoo sneller te gemoet ging. Ware Constantinopel niet zulk een sterke stad geweest, de staat zou eerder zijn bezweken. Maar toen het Grieksch rijk ten laatste tot eenige eilanden benevens tot de hoofdstad werd beperkt en ook deze reeds tallooze malen was belegerd, nam het een einde. Sultan MOHAMMED II omsingelde in 1453 Constantinopel met een leger van ten minste 158,000 man, gesteund door een groote vloot, en veroverde het stormenderhand. Keizer CONSTANTĪNUS IX overleefde den val van zijn rijk niet, maar sneuvelde dapper strijdend.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT.

MIDDELEEUWEN.

EERSTE TIJDVAK.

Van den val van 't West-Romeinsch rijk tot den dood van khalif Haroen al Raschid en van keizer Karel den groote, 476—809 *en* 814.

Jaren n. C.

§ 34. **Het Oost-Gothisch rijk. — Het Oost-Romeinsch rijk** tot 842. **De val van het Vandaalsch en van het Oost-Gothisch rijk. — De Longobarden in Italië.**

Theodĕrik, koning der *Oost-Gothen*, verovert Italië en Sicilië op **Odoăcer** . . . . 490—493.
Theodĕrik, tevens beheerscher van de zuidelijke Donaulanden, . 493—526.
Ravenna wordt zetel der regeering.
Justiniānus keizer van het Oost-Romeinsch rijk . . . . 527—565.
Belisarĭus maakt een einde aan het Vandaalsch rijk . . . . 534.
Belisarĭus verovert Sicilië en Beneden-Italië, verdedigt Rome een jaar lang en dwingt Ravenna zich over te geven, maar wordt plotseling teruggeroepen.
De Gothen herwinnen een deel van Italië in weerwil van Belisarĭus' terugkomst. — Hij verzoekt te worden teruggeroepen.
Narses vernietigt het rijk der Oost-Gothen en wordt *exarch* over Italië. — Ravenna *exarchaat* . . . . 555.
Alboïn, koning der *Longobarden*, maakt zich meester van het binnenland van Boven- en Midden-Italië . . . . 568.
De Grieken behouden de zeesteden.
Ondank van Justiniānus tegen Belisarĭus. — Daden van binnenlandsch beheer van Justiniānus. — Rampen, die het Oost-Romeinsch rijk na zijn' dood verzwakken.
Wreede en nietsbeteekenende keizers . . . . 565—717.
Leo III de Isauriër . . . . 717—741.
Hij bevrijdt Constantinopel van de Arabieren.
Begin van den *beeldenstrijd* tusschen de *beeldstormers* en de *beeldendienaars* . . . . 726.
Herstelling van den beeldendienst . . . . 842.

§ 35. **De Arabieren. — Mohammed** . . . . 571—632.

De *Bedoëienen*. — Handel der Arabische steden aan de Arabische en de Perzische golf. — De Arabieren van den Semietischen stam en grootendeels afkomstig van Ismaël. — De *Kaaba*. — Hun godsdiensten. — Karakter van 't volk.
Mohammed, een zoon van Abdallah, uit het geslacht der *Haschemieten* en den stam *Koreisch*, geboren te Mekka . . . 571.

Jaren n. C.

Aboe Taleb. — Mohammed huwt met Kaditscha. — Zijn vrome bespiegelingen in de eenzaamheid en zijn besluit.
Hij verkondigt den *islam* . . . . sedert 615.
Moslemen. — Leerstukken van den islam. — Hoofdplichten der geloovigen. — Voorschriften voor 't burgerlijk leven. — Aboe Bekr brengt den *koran* bijeen.
Eerste belijders van den islam. — Haat der Koreischieten tegen Mohammed. — Hun aanslag op zijn leven. — De *hedschrah.*
Begin der Mohammedaansche tijdrekening . . . . . . 16 Juli 622.
De Joden in Arabië moeten de leer van den profeet aannemen.
Mekka valt in handen der Mohammedanen . . . . 630.
Mohammed sterft. — Arabië bekeerd en onderworpen . . . . 632.

§ 36. De Arabieren onder de eerste khalifen, die uit het geslacht der Ommyaden en de eerste Abbassīden 632—809.
De ondergang van het rijk der West-Gothen . . 711.

Aboe Bekr eerste *khalif* . . . . 632—634.
Omar . . . . 634—644.
Hij verovert Syrië, Phoenicië en Palaestina.
Amroe onderwerpt Egypte. — Verhaal omtrent het verbranden der bibliotheek te Alexandrië.
Het Nieuw-Perzisch rijk, dat sedert 226 bestaat, bezwijkt voor de macht der Arabieren.
Barbarije na Omars dood bezet.
Ali . . . . 656—661.
Moeawĭa treedt tegen hem op. — Ali vermoord.
De *Ommyaden.* — **Moeawĭa I** . . . . 661—680.
Damascus hoofdzetel. — Constantinopel zeven jaren achtereen aangegrepen; doch het *Grieksch vuur* en uitvallen der Grieken redden de stad.
Geheel noordwestelijk Afrika tot den Atlantischen Oceaan na Moeawĭa's dood onderworpen.
De *West-Gothen* veroveren Spanje op de Suēven en verplaatsen hun' zetel naar *Tolēdo.*
Witĭza van den troon gestooten door **Rodĕrik.**
Tarik overwint de West-Gothen niet ver van kaap Trafalgar. — Rodĕrik verdwijnt. — De Gothen vluchten naar 't gebergte in 't n. 711.
Grenzen van 't rijk der Ommyaden in t n. en w.
Aboel Abbas brengt het khalifaat in het geslacht der *Abbassīden* over . . . . 750.
Abd Errăhman grondvest een onafhankelijk emiraat (later khalifaat) te *Cordŏva* . . . . 756.
Tijdperk van luister voor de Arabieren. — Oorzaken hiervan. — Daarmede gepaard gaande onheilspellende verschijnsels voor 't rijk. — *Bagdad* hoofdzetel.
Haroen al Raschid . . . . 786—809.

Jaren n. C.

§ 37. Het Frankisch rijk onder de Merovingiërs en de Karolingische huismeiers tot het koningschap der Karolingiërs . . . . 481—752.

De *Saliërs* en de *Ripuariërs* hoofdstammen der Franken sedert de 4de eeuw.
Heidensche koningen. — *Merovingiërs.*
Clovis I . . . . 481—511.
Hij vereenigt alle stammen onder zijn gebied en onderwerpt vele der aangrenzende volkeren. — Hij verslaat de Alemannen bij Zülpich . . . . 496.
Hij neemt met vele Franken het katholiek geloof aan, zooals het door de kerkvergadering te Nicaea was vastgesteld. — Clotilde. — Allengs gaat het geheel volk tot het Christendom over.
Hij beperkt het gebied der West-Gothen tot den kustenzoom tusschen de Pyrenaeën en de Rhône. — Hij sterft als beheerscher van bijna geheel Frankrijk, een groot deel van Duitschland en de Nederlanden . . , ... 511.
Hoofddeelen van het rijk: *Austrasië* en *Neustrië.*
Ellendige toestand van het rijk onder Clovis' zonen en kleinzonen en ondeugden der Merovingiers. — De *hofmeiers.* — **Pepijn van Heristal.**
Karel Martell behaalt tusschen Tours en Poitiers een schitterende zege op de Arabieren . . . . 732.
Hij sterft. — **Pepijn de korte** . . . . 741.
Zijn aanvraag aan paus Zacharīas. — **Childĕrik III** wordt in een klooster gezet, en Pepijn de korte te Soissons tot *koning* gekozen . . . . 752.

§ 38. Het leenstelsel en het Christendom onder de Duitsche volkeren. — Het pausdom en de scheuring der katholieke kerk.

Handelwijze der Duitschers met het overheerd land. — *Allodīum.* — Handelwijze der Franken. — *Domein.* — *Beneficium.* — De *commendatio.* — *Vazal.* — *Dominus.* — Soorten van beneficiën. — Oorsprong van het leenstelsel. — *Leen (Beneficium).* — *Leenheer.* — *Leenman* of *vazal.* — *Vavazal.* — Erfelijkheid der leenen. — Vrije grondeigenaars doen het allodīum somtijds in leen verkeeren. — Wederkeerige verplichting van leenman en leenheer. — Het volk verdeeld in drie klassen. — Toestan d der groote menigte. — Het koningschap. — De *rijksstenden.*
De Duitschers grootendeels bekeerd door Engelschen en Ieren sedert het begin der 7de eeuw.
Winfried of **Bonifacĭus, de apostel der Duitschers,** bekeert de Hessen en Thuringen, sticht het bisdom Fulda en wordt de eerste *aartsbisschop van Maints.* — Hij wordt door de Friezen bij Dokkum gedood . . . . 5 Juni 755.

Jaren v. C.

De titel *paus* komt bij voorkeur aan den bisschop van Rome sinds Gregorĭus I den groote . . . . 590—604.
Beteekenis van dien titel. — IJverzucht van den patriarch te Constantinopel. — De *katholieke* kerk verdeeld in de *Latijnsche* en de *Grieksche* . . . . 1054.

§ 39. **Het Frankisch rijk onder de Karolingische koningen Pepijn en Karel den groote. — De bekeering en onderwerping der Saksen** . . . . 752—814.

Pepijn de korte . . . . 752—768.
Ingeroepen door Stephănus III, dwingt hij de Longobarden door het beleg van Pavīa tot het opbrengen eener schatting.
Hij bekrachtigt het bestaan van den *Kerkelijken Staat*, d. i. de landen bij Bologna en Ancōna, ... 755.
Karel de groote . . . . 768—814.
De *Saksen*. — Oorzaken van Karels oorlogen tegen hen.
Zijn grootsch plan. — Begin dezer oorlogen. — Wittekind . 772.
Karel, door Hadriānus I ingeroepen, ontneemt Desiderĭus, koning der Longobarden, diens rijk. — Desiderĭus wordt monnik 774.
Rijksdag te Paderborn. — Karel verovert de *Spaansche mark* op Abd Errăhman . . . . 777.
Karel laat 4500 aanzienlijke Saksen neerhouwen. — Wittekind gedoopt . . . . 785.
Volledige onderwerping en bekeering der Saksen . . . . . . 804.
Karel ontrukt den *Avāren* de *Oostenrijksche mark.*
Paus Leo III kroont Karel op kerstdag tot *keizer* en aanleiding hiertoe . . . . 800.
Grenzen van 't rijk der Franken.

§ 40. **Karels binnenlandsch beheer.**

Bisdommen. — Geleerden: Alcuin. — Zorg van Karel voor de volksbeschaving en den landbouw. — Zijn bezoek in een kloosterschool. — Bevordering van den landbouw. — Stapelplaatsen. — De hertogdommen opgeheven. — *Gouwen.* — *Graven.* — *Marken* en *markgraven.* — *Kanselier, paltsgraaf.* — Karel bekrachtigt de oude wetten of gewoonten der verschillende natiën, over welke hij 't bewind voert. — *Meivelden.* — Karels studiën. — Betrekking tusschen hem en Haroen al Raschid.
Karel sterft . . . . Jan. 814.
Hij wordt te Aken begraven.

TWEEDE TIJDVAK.

Van den dood van Haroen al Raschid en Karel den groote tot den tijd van Gregorĭus VII, 1073—1085, *en tot het begin der kruistochten. — Van* 809 *en* 814 *tot* 1096.

§ 41. **De Karolingische koningen van het rijk der Franken tot het afzetten van Karel den dikke** 814—887 en 888.
Het verdrag van Verdun . . . . 843.

Jaren n. C

Met den dood van Karel den groote begint de slooping van 't groot rijk. — Hoofdoorzaken hiervan.

Lodewijk de vrome . . . . 814—840.

Hij verdeelt het rijk onder zijn drie zonen; Lotharius, Pepijn en Lodewijk. — Hij huwt met Judith. — Karel de kale bekomt een deel van het rijk.

Lodewijk de vrome geeft zich op het *leugenveld* aan zijn zonen over. — Gregorius IV . . . . 833.

Smadelijk tooneel in de kerk te Soissons. — Herstelling van den vader op den troon. — Pepijn sterft.

Lotharius in oorlog met Lodewijk en Karel.

Verdrag van Verdun: **Lotharius** verkrijgt *Italië*, *Midden-Frankenland*, waarvan het Noordelijk gedeelte later *Lotharingen* werd genoemd, de landstreek langs de Rhône tot de Middellandsche Zee en de *keizerskroon*; **Lodewijk de Duitscher** bekomt *Oost-Frankenland* of *Duitschland* en de bisdommen Maints, Worms en Spiers; aan **Karel den kale** wordt *West-Frankenland* of *Frankrijk* toegewezen. — Alzoo behooren de Nederlanden, ten minste grootendeels, aan Lotharius, de overige aan Karel. Later komen zij met Lotharingen aan Duitschland.

Binnenlandsche woelingen, alsmede invallen van de Arabieren en de *Noormannen* teisteren de nieuw ontstane rijken. — Strooptochten der *Slaven* in Duitschland.

De nakomelingen van Lotharius sterven uit. . . . . 875.

In Frankrijk wordt, na het bewind van Karel den kale, van zijn' zoon en twee zijner kleinzonen, een derde onmondige kleinzoon ter zijde geschoven.

Karel de dikke . . . . 876—887 en 888.

Hij bezit Frankrijk en bovendien geheel Duitschland, Bohemen en Moravië . . . . sedert 882.

Hierbij komt de keizerskroon en Italië.

Het *Cisjuraansch* of *Neder-Bourgondisch rijk*, ook wel *Provence* geheeten, gesticht.

Karel de dikke in Duitschland afgezet. — Arnulph van Karinthië tot koning verkozen . . . . 888.

Het *Transjuraansch* of *Hoog-Bourgondisch rijk* opgericht.

§ 42. De laatste Karolingiërs in Duitschland, Italië en Frankrijk . . . . 887—911, 923 en 987. Duitschland onder den Frankischen Koenraad I en de eerste vorsten uit het Saksisch huis . . . 911—973.

Arnulph . . . . 887—899.

Hij vernietigt de Noormannen bij Leuven . . . . 891.

Hij bedwingt de Slaven, maar roept de *Magyaren* of *Hongaren* in 't land.

De Karolingische stam in Duitschland sterft met **Lodewijk het**

Jaren n. C.

kind uit . . . . 911.
De Karolingiërs in Italië sterven met Berengarĭus van Friaul uit. . . . . 923.
Karel de eenvoudige koning van Frankrijk . 898—923, 929.
Robert van Parijs.
Rollo, thans Robert geheeten, wordt hertog van *Normandië* en opperleenheer van *Bretagne* . . . . 912.
De laatste Karolingische koning van Frankrijk, **Lodewijk V de doenlet**, sterft. — **Hugo Capet** . . . . 987.
De vijf *hertogdommen* van Duitschland.
Koenraad I. — De koningstitel gaat met **Hendrik I** op het *huis der Saksen* over . . . . 919—936.
Nederlaag der Hongaren bij Merseburg . . . . 933.
Hij brengt de meeste hertogdommen aan zijn huis.
Otto I of **de groote** , ... 936—973.
Zegepraal van Otto op de Magyaren op het Lechveld . . . . 955.
Hij ontvangt te Milaan de *ijzeren koningskroon*, gelijk te Rome de *keizerskroon*.

§ 43. **Duitschland onder het Frankisch huis . . sedert 1024.**
Twist van keizer Hendrik IV . . . . . . 1056—1106.
met paus Gregorĭus VII . . . . 1073—1085.

Het Saksisch huis sterft uit. — Het *Frankisch of Salisch huis* 1024.
Koenraad de Saliër . . . . 1024—1039.
Vereeniging der beide, vroeger tot één' staat samengesmolten Bourgondische rijken met Duitschland. — De *Noormannen* bekomen vaste woonplaatsen in Italië.
Hendrik III. — Zijn doel betrekkelijk het binnenlandsch beheer.
Hendrik IV . . . . 1056--1106.
Voogdij eerst van Agnes, later van Hanno, aartsbisschop van Keulen, en van Adelbert, aartsbisschop van Bremen.
Het Saksisch volk, door vele hertogen bijgestaan, staat op. — Oorzaak hiervan.
Gregorĭus VII, vroeger Hildebrand, ... 1073—1085.
Zijn grootsch plan. — De *kardinalen* ingesteld.
Gregorĭus VII verordent het *coelĭbaat* en verbiedt de *simŏnie* (afleiding van dit woord), benevens de *investituur*.
Hij daagt den keizer voor zijn' rechterstoel.
Hendrik IV laat den paus te Worms van zijn waardigheid vervallen verklaren. — Hij wordt in den *ban* gedaan.
Hij trekt naar het slot *Canossa*, waar de paus bij Mathilde van Toskane, weduwe van Godfried met den bult, vertoeft, en wordt voorwaardelijk van den ban ontslagen . . . 1077.
Rudolf van Zwaben tegenkoning. — De partij des keizers. — Rudolf sneuvelt.
Hendrik schenkt Zwaben aan Frederik van Buren of van *Hohenstaufen* . . . . 1079.

Jaren n. C.

Gregorius vliedt eerst naar den Engelsburg, dan naar den vorst der Noormannen, zijn' leenman, en sterft te Salerno . . . 1085.
Hendrik neemt Rome in en keert naar Duitschland terug.

§ 44. **De Angelsaksen in Britannië** . . . . 449—827.
Engeland onder het bestuur der Angelsaksische koningen . . . . 827—1017.
Onder het Deensch huis . . . . 1017—1042.
Onder de regeering van den Angelsaksischen Eduard III . . . . 1042—1066.
En onder den eersten vorst uit het Normandisch huis . . . . 1066—1087.

De *Angelsaksen* ondersteunen de *Britten* tegen de *Picten* en *Scoten*. — Zij verdrijven de Britten en grondvesten de *heptarchie: Kent*, *Sussex*, *Wessex*, *Essex*, *Northumberland*, *Oost-Anglië* en *Mercia*.
Egbert eerste koning van *Engeland* . . . . 827.
Gregorius I zendt op het einde der zesde eeuw Augustinus met andere zendelingen naar Engeland.
Alfred de groote . . . . 871—901.
Hij moet eerst voor de Noormannen of *Denen* onderdoen; maar sluit eindelijk hun leger in en staat hun onder zekere voorwaarden Northumberland, Oost-Anglië en een deel van Mercia af. — Hij neemt maatregelen tegen de Denen en bevordert de beschaving van zichzelven en zijn rijk.
Kanut of **Knoet**, met den bijnaam **de groote**, beheerscher van Engeland, Denemarken en Noorwegen . . . 1017—1035.
Eduard III. — Harald verliest den slag bij Hastings . . . 1066.
Willem de veroveraar. . . . . 1066—1087.
Hij verheft de Noormannen en wijzigt het leenstelsel.

DERDE TIJDVAK.

Van het begin der kruistochten in 1096 *tot hun einde in* 1291 *en tot de verkiezing van Rudolf van Habsburg tot Roomsch of Duitsch koning in* 1273.

§ 45. **De eerste kruistocht**. . . . . 1096—1099.

Bedevaarten naar Palaestina sedert den tijd van Constantinus den groote. — De Arabieren bezitten dit land . . . . . sinds 637.
De khalif draagt de wereldlijke heerschappij aan een' *emir al omra* op . . . . 934.
Vele landstreken, den khalif ontrukt, komen aan onderscheiden vorstengeslachten.

	Jaren n. C.
De aanvoerder der *Seldschukken* wordt emir al omra	1055.
De Seldschukken veroveren Palaestina en laten Jeruzalem over aan een woeste horde	1055.
Conciliën, door **Urbānus II** te *Piacenza* en te *Clermont* gehouden,	1095.
Peter van Amiëns en anderen begeven zich met groote scharen op weg naar 't heilig land, maar komen schier alle door het zwaard der Hongaren en Seldschukken om	1096.
De aanvoerders van 't hoofdleger, op 6 of 700,000 menschen begroot, stellen zich in beweging: **Godfried VI van Bouillon**, hertog van Neder-Lotharingen, benevens zijn broeder **Boudewijn**; bisschop **Ademar van Puy** en **Bohĕmund van Tarente**.	1096.
Oorzaken, waardoor duizenden hunner omkomen. — *Antiochïë* na een beleg van 9 maanden ingenomen. — Bohĕmund sticht er een *vorstendom*	1098.
De kruisvaarders, ten getale van niet meer dan 30,000 weerbare mannen, veroveren na een beleg van vijf weken Jeruzalem 15 Juli	1099.
Godfried, tot *koning van Jeruzalem* benoemd, noemt zich *beschermer van het heilig graf* en voert in staatszaken den titel *hertog*	1099—1100.
Boudewijn I zijn opvolger	1100.

§ 46. **De tweede kruistocht** . . . . 1147—1149.
De derde kruistocht . . . . 1189—1192.
Duitschland onder Frederik I Barbarossa uit het huis der Hohenstaufen . . . . 1152—1190.

Uitbreiding van het koninkrijk Jeruzalem. — Het rijk kan zich echter slechts door nieuwe, telkens weder uit Europa komende scharen staande houden.	
Edessa wordt door de Mohammedanen ingenomen.	
Lodewijk VII en **Koenraad III** ondernemen den *tweeden kruistocht*, maar keeren onverrichter zake terug . .	1147—1149.
Jeruzalem opent haar poorten voor **Salădijn**, stichter van *het huis der Ejubīden en sultan* van Egypte en Syrië, . . .	1187.
Frederik I Barbarossa, Philips II Augustus en Richard Leeuwenhart rusten zich tot den *derden kruistocht* toe . .	1189—1192.
Het huis der *Hohenstaufen* beklimt, na het uitsterven van het Frankisch huis, met Koenraad III den troon van Duitschland	1138.
De vijandschap tusschen de *Waiblingen* of *Ghibellijnen* en de *Welfen* of *Guelfen* begint eenige jaren vroeger.	
Hendrik de stoutmoedige, hertog van Beieren en Saksen, en **Hendrik de Leeuw** hoofden der Welfen.	
Frederik I Barbarossa	1152—1190.
Vijf tochten van Frederik I naar Italië. — Zijn doel.	
Vrede van Constants	1183.
Frederik I ontneemt Hendrik den leeuw bijna al diens landen en splitst ze in kleinere staten.	

Jaren n. C.

Frederik Barbarossa trekt naar Jeruzalem, maar verdrinkt in de Selef . . . . 1190.
Het overschot van zijn leger gaat naar Acre.
Richard Leeuwenhart en Philips II Augustus nemen, in vereeniging met de overige kruisvaarders, Acre bij verdrag in 1191.
Philips II Augustus vertrekt weder naar zijn staten.
Wapenstilstand van Richard Leeuwenhart met Salădijn . . . . 1192.
Terugreis van Richard. — Leopold VI van Oostenrijk neemt hem gevangen en levert hem aan Hendrik VI uit. — Het Engelsch volk koopt hem voor een groot losgeld vrij.

47. **De vierde kruistocht** . . . . 1202—1204.
De vijfde kruistocht . . . . 1228—1229.
De zesde kruistocht . . . . 1248—1254.
De zevende kruistocht . . . . 1270.
Duitschland onder Frederik II uit het geslacht der Hohenstaufen . . . . 1215—1250.
Frankrijk onder de Capetingiërs Philips II Augustus en Lodewijk IX of den heilige . . . 1180—1270.
Engeland onder Jan zonder land, koning uit het huis Plantagenet, ... 1199—1216.

Bonifacius van Montferrat en Boudewijn IX van Vlaanderen vereenigen zich met vele andere Fransche vorsten, alsmede met Hendrik Dandŏlo tot den *vierden* of *Latijnschen kruistocht* . . . . 1202—1204.
Oproer te Constantinopel. — De kruisvaarders maken een einde aan het Grieksch rijk . . . . 1204.
Het *Latijnsch keizerrijk* . . . . 1204—1261.
Frederik II koning van Duitschland en bezitter der Normandische staten in Beneden-Italië . . . . 1215—1250.
Hij krijgt op den *vijfden kruistocht* Jeruzalem voor tien jaren terug . . . . 1228—1229.
Oorlog van Frederik II tegen de Lombarden. — Oorzaken van 't mislukken daarvan.
Lodewijk IX of de heilige onderneemt den *zesden kruistocht* 1248—1254.
Hij neemt Damiăte in. — Wapenstilstand met den sultan van Egypte 1250.
Terugkeer des konings naar Frankrijk . . . . 1254.
Hij onderneemt den *zevenden* of *laatsten kruistocht* en wendt zich tegen Tunis . . . . 1270.
Lodewijk en een groot deel zijner tochtgenooten bezwijken aan ziekten 1270.
De Egyptenaren veroveren Acre. — Einde van de heerschappij der Christenen in Palaestina . . . . 1291.
Gewigtige gevolgen der kruistochten voor kennis en handel. — De *derde stand* of de *poorters;* de opkomst der moedertaal. — De steden. — Nauwer verbintenis der drie standen. — Stoot toegebracht aan 't gezag der geestelijkheid. — Uitbreiding van de macht der vorsten.

Jaren n. C.

Philips II Augustus koning van Frankrijk . . 1180—1223.
Hij verheft het koningschap. — De opkomst en welvaart der steden neemt toe.
Het huis *Plantagĕnet* bestijgt, na de afstammelingen van Willem den veroveraar, den troon van Engeland . . . . 1154.
Jan zonder land koning van Engeland . . . . 1199—1216.
Hij staat Normandië en andere Fransche leenen aan Philips Augustus af.
Innocentius III doet Jan in den ban.
De *magna charta* . . . . 1215.
Lodewijk IX koning van Frankrijk . . . . 1226—1270.
Hij beperkt het vuistrecht en sluit een vasten vrede met Engeland.

VIERDE TIJDVAK.

Van het einde der kruistochten in 1291 *en de verkiezing van Rudolf van Habsburg in* 1273 *tot het einde der Middeleeuwen in* 1500.

§ 48. Duitschland onder de koningen uit het Habsburgsch en het Luxemburgsch huis. — Johannes Husz . 1273—1436.

Val van het huis der Hohenstaufen met Konrădijn, wien Karel van Anjou van Beneden-Italië berooft en ter dood laat brengen . . . . 1268.
Het *tusschenrijk* in Duitschland . . . . 1250—1273.
Rudolf van Habsburg koning van Duitschland . . 1273—1291.
Hij overwint Ottŏkar, koning van Bohemen, op het Marchveld 1278.
Hij geeft de meeste van diens landen aan zijn eigen zonen en verwoest vele roofburgten.
Albrecht I . . . . 1298—1308.
Uri een rijksleen, *Schwyz* en *Unterwalden* zijn dit eveneens en tevens heerlijkheden van het huis Habsburg. — De drie woudstreken maken zich onafhankelijk van dit huis.
Het *Luxemburgsch huis.* — **Karel IV**, ook koning van Bohemen, ... 1347—1378.
De *gouden bul* in 30 hoofdstukken. — Hoofdzakelijke inhoud. — De zeven keurvorsten: de aartsbisschoppen van Maints, Keulen en Trier, de koning van Bohemen, de paltsgraaf aan den Rijn, de hertog van Saksen-Wittenberg en de markgraaf van Brandenburg.
Sigismund, ook koning van Hongarije, ... 1410—1437.
Kerkvergadering te Constants. — Haar doel . . . . 1414.
Drie pausen worden afgezet, maar tevens een nieuwe benoemd.
John Wicliffe predikt in Engeland tegen de misbruiken der geestelijkheid . . . . sedert 1360.
Johannes Husz verklaart zich tegen den aflaat en de macht der pausen. — De aartsbisschop van Praag laat de geschriften van Wicliffe en Husz verbranden en doet Husz in den ban. —

Jaren. n. C.
Deze ondergaat met Hieronymus van Praag den marteldood 1415.
De *Hussietenoorlog*. . . . . 1419—1436.
De Bohemen erkennen Sigismund als koning . . . . 1436.

§ 49. Frankrijk onder de laatste koningen uit de rechte linie van het huis Capet en onder die van de tweede linie of het huis Valois. — De langdurige oorlog tusschen Frankrijk en Engeland. — De maagd van Orléans . . . . 1285—1453.

Philips IV of de schoone . . . . 1285—1314.
Hij geraakt in oorlog met Engeland . . . . 1293.
De graaf van Vlaanderen verbindt zich met Engeland.
Pieter de Coninck verslaat de Franschen in den *sporenslag* bij Kortrijk . . . . 1302.
Clēmens V heft de orde der tempeliers, kort na den eersten kruistocht gesticht, op. — De meeste tempeliers en hun grootmeester Jakob du Molay komen op den brandstapel om.
De eerste linie van Capet sterft uit. — De *tweede linie der Capetingiërs* of *het huis Valois*. — **Philips VI** . . 1328—1350.
De oorlog met Engeland begint op nieuw . . . . 1339.
Eduard III, koning van Engeland, wint den slag bij Crécy . 1346.
De Franschen verliezen in 't verder beloop van den oorlog een aanmerkelijk deel van hun grondgebied.
Karel VI koning van Frankrijk . . . . 1380—1422.
Geschillen tusschen Lodewijk van Orléans en Jan zonder vrees.
Jan zonder vrees laat Lodewijk van Orléans te Parijs vermoorden 1407.
De partij van Orléans of van *Armagnac* vermoordt Jan op de *Yonneburg* . . . . 1419.
Philips de goede sluit met de Engelschen het *verdrag van Troyes* 1420.
Hendrik V, koning van Engeland, en Karel VI sterven
De *dauphin* **Karel VII** wordt koning . . . . . . 1422—1461.
Hachelijke toestand van Karel VII.
Jeanne Darc of de maagd van Orléans.
De bevelhebber van Vaucouleurs voert haar naar den koning. — Zij ontzet Orléans . . . . 1429.
Karel VII te Rheims gekroond . . . . 1429.
Jeanne Darc beschouwt haar zending als nog geenszins geëindigd. — Zij valt bij Compiègne in handen der Bourgondiërs, die haar aan de Engelschen verkoopen. — Ter dood veroordeeld, wordt zij te Rouaan verbrand . . . . 1431.
Karel VII verzoent zich met Philips den goede. — Einde van den meer dan honderdjarigen kamp met Engeland. — Alleen *Calais* blijft aan de Engelschen. . . . . 1453.

Jaren n. C.

§ 50. Engeland onder de verdere koningen uit het huis Plantagenet, alsmede onder de dynastiën Lancaster en York. -- De oorlog der witte en roode roos 1274—1485.

Eduard I . . . . 1274—1307.
Hij maakt Wales tot een Engelsche provincie en verplicht, bij 't benoemen van Jan Balliol tot koning van Schotland, dezen vorst, hem als leenheer over Schotland te erkennen.
Oorlog van Engeland met Schotland.
Eduard III. . . . . 1327—1377.
Verdrag van Eduard III met David II Bruce . . . . . 1357.
David sterft. — Robert II Stuart . . . . 1370.
Richard II verdrongen door **Hendrik IV** uit het *huis Lancaster* 1399.
Hendrik VI. — Richard van York *protector*.
Begin van den *burgeroorlog tusschen de huizen Lancaster en York* of tusschen de *roode* en de *witte roos* . . . . 1455.
Richard sterft. — **Eduard IV** van *York* . . . . . 1461—1483.
Hij wint den slag bij Towton. — Hendrik VI gevangen. — Margarēta vlucht . . , ... 1461.
Margarēta wederom overwonnen en gevangen gezet. — De jonge Eduard omgebracht. — Hendrik VI sterft in den Tower . . 1471.
Richard III . . . . 1483—1485.
Slag bij Bosworth. — Richard III sneuvelt. — Hendrik Tudor, graaf van Richmond, overwint . . . . 1485.

§ 51. Geschiedenis van Spanje gedurende het tweede, het derde en het vierde tijdvak. -- De opkomst en de ondergang der Ommyaden. -- Het ontstaan en de bloei van nieuwe Christenstaten aldaar.

Abd Erråhman I *emir van Spanje.*
Groote bloei van 't Mohammedaansch Spanje onder **Abd Erråhman III**, *khalif en opperhoofd der geloovigen*, ... 912—961.
Verval van 't rijk. — Oorzaken hiervan. — **Hischam III** wordt uit Cordŏva verjaagd . . . . 1031.
Het Mohammedaansch Spanje wordt in vele kleine staten versnipperd.
Christen-staten, door de West-Gothen gesticht, en hun kortstondige vereeniging.
Nieuwe Arabische stammen uit Afrika onderwerpen in de elfde en de twaalfde eeuw de Mohammedaansche vorsten in Spanje en strijden tegen de Christenen.
Alphonsus VI, koning van Castilië, geeft aan Hendrik, graaf van Bourgondië, het land tusschen de Minho en de Duēro, *Portugal*, in leen . . . . 1094.
Hendriks opvolgers nemen den *koningstitel* aan.

Jaren n. C.

Alphonsus VIII koning van Castilië.
Ferdinand III of de heilige . . . . 1230—1252.
Hij ontrukt den Mohammedanen Cordŏva en beperkt hen tot Granāda.
Isabella van Castilië en **Ferdīnand II** (V in Castilië) of **de katholieke** van Arrăgon . . . . sedert 1474.
Zij doen den adel voor 't koninklijk gezag buigen.
Granāda bij Castilië ingelijfd . . . . 1492.
De Mooren wijken naar het gebergte en hernieuwen later vele malen den opstand.
Einde van de heerschappij van het *echt Bourgondisch huis* in *Portugal* . . . . 1383.
Het *onecht Bourgondisch huis*: **Johan I** . . . . 1385.
Hij verovert Ceuta . . . . 1415.
Hendrik de zeevaarder. — Madēra ontdekt. — Kaap Bojador omzeild . . . . 1439.
Kaap Verd omzeild . . . . 1445.
Kaap Siërra Leona omzeild. — Hendrik de zeevaarder sterft . . 1460.

§ 52. De Italiaansche staten gedurende de dertiende, de veertiende en de vijftiende eeuw.

Italië onttrekt zich allengs aan de heerschappij van den Griekschen en den Duitschen keizer. — Toestand van dit land sedert dien tijd.
Venetië kiest een' *doge* . . . . 697.
De *groote raad.*
De reeks van oorlogen tusschen Venetië en Genua eindigt. — Begin van Venetië's luister. . . . . 1381.
Milaan bloeit onder de *Visconti's*. . . . . 1311—1447.
Johan de Medĭci hoofd van *Florence* sedert het begin der vijftiende eeuw. — Roem van de Medĭci.
Sicilië komt aan Arrăgon ten gevolge van de *Siciliaansche vesper* 1282.
Johanna II, laatste beheerscheres uit het huis Anjou over *Napels*, neemt eerst Alfonso V van Arrăgon, later Lodewijk III van Anjou tot opvolger aan. — Zij sterft . . . . . . 1435.
Alphonsus V van Arrăgon zegepraalt over Lodewijk III en beheerscht Napels . . . . 1435—1458.

§ 53. Geschiedenis der Nederlanden gedurende de Middeleeuwen.

't Steenen tijdperk. — De *Friezen*, de *Bataven* en andere Germaansche stammen bevolken de Nederlanden.
De Romeinen overheerschen deze stammen sinds het eind der 1ste eeuw v. C.

	Jaren n. C.
Drūsus. — Mislukte opstand van Claudius Civīlis .	70 n. C.
De *Franken* komen hier in de vijfde eeuw. — De *Friezen*. — Grenzen van 't gebied dezer beide volkeren. — De naam der Bataven verliest zich in dien der Franken en der Friezen. — *Doornik*.	
Christen-zendelingen. — Willebrord sterft	739.
Bonifacĭus nabij Dokkum vermoord.	755.
Karel de groote onderwerpt de Friezen en dwingt hen het Christendom aan te nemen.	
Invallen der Noormannen. — De *graven* en *hertogen*. — Kort na 't verdrag van Verdun staan de Nederlanden onder de Duitsche koningen, behalve Vlaanderen, dat grootendeels aan Frankrijk behoort. — Sinds zij tot Duitschland behooren, maken zij een bestanddeel uit, eerst van het hertogdom *Lotharingen*, later van *Neder-Lotharingen*. — De meeste Nederlanden worden in de negende en tiende eeuw erfelijk. — De machtigste gewesten. — De overige gewesten. — Bestanddeelen der bevolking. — Opkomst der steden en volkstaal in de twaalfde en dertiende eeuw. — De *staten*.	
Vlaanderen. — Gent verbindt zich met Engeland. — Jakob van Artevelde vermoord	1345.
De Gentenaars door hun graaf en diens leenheer Karel VI bij Roozenbeeke verslagen	1382.
Gelderland bestaat nog in de veertiende eeuw uit *Gelder* en *Zutfen*. — Huizen, die het bestuurden.	
Reinald of **Reinoud I van Gelder** verliest den slag bij Woeringen tegen Jan I van Brabant	1288.
Gelderland wordt een *hertogdom*	1339.
Burgeroorlog van de *Hekerens* en **Reinoud III** tegen de *Bronkhorsten* en **Eduard**.	
Zegepraal van Eduard bij Tiel	1361.
Het *huis Gulik*.	
Geschillen tusschen de *Schieringers* en *Vetkoopers* in *Friesland*.	
Oorsprong van het graafschap *Holland*: Karel de eenvoudige geeft Egmond en omliggend land aan **Dirk I**.	922.
Het *Hollandsch stamhuis*	922—1299.
Oorzaak van den oorlog met de West-Friezen. — Woonplaats van dit volk.	
Willem II sneuvelt in den strijd tegen hen	1256.
Floris V bedwingt hen.	
Oorzaken van de geschillen der graven met de bisschoppen van Utrecht. — **Dirk VI** moet het beleg van Utrecht opbreken ongeveer	1145.
Oorzaak van den ruim driehonderdjarigen kamp met de graven van Vlaanderen. — Inval van de Vlamingen in Zeeland en Holland	1303.
Floris III sterft op een' kruistocht	1190.
Willem I verovert Damiāte	1219.
Hij verleent de *keuren* van Middelburg	1217.
Floris V door Gerard van Velzen en andere edelen vermoord. — Aanleiding hiertoe	1296.
Het *Henegouwsch huis*	1299—1345.
Het *Beiersch huis*	1345—1428.

Jaren n. C.

Willem IV sterft. — **Margarēta** tot gravin aangesteld door Lodewijk van Beieren. — Tegenover haar staat **Willem V**.
Partijschappen der *Hoekschen* en *Kabeljauwschen* gedurende omstreeks 140 jaren.
Verzoening van Margarēta met Willem V . . . . 1354.
Willem VI sterft. — De Kabeljauwschen begunstigen Jan van Beieren, de Hoekschen **Jakoba**. — Echtgenooten van Jakoba. — Jakoba staat Henegouwen, Holland en Zeeland aan **Philips den goede** af . . . . 1428.
Het *Bourgondisch huis* . . . . 1428—1482.
Philips de goede bezit reeds Vlaanderen, koopt Namen en Luxemburg en erft Brabant en Limburg. — Welvaart der Nederlanden. — *Orde van het gulden vlies*. — *Algemeene staten* sedert ongev. 1465.
Deze staten worden alleen geraadpleegd.
Karel de stoute . . . . sedert 1467.
Zijn plan. — Lodewijk XI werkt hem tegen.
Karel de stoute tast Réné en de Zwitsers aan en sneuvelt bij Nancy . . . . 1477.
Marīa . . . . sedert 1477.
Het *groot-privilegie* aan Holland en Zeeland verleend. — Maximiliaan, een zoon van Frederik III en Maria's echtgenoot, beperkt de eischen van Lodewijk XI.
Marīa sterft. — Maximiliaan voogd over **Philips II of den schoone**. — Het *Oostenrijksch huis* . . . . . . 1482—1581.
Binnenlandsche twisten. — Brugge houdt Maximiliaan gevangen. — Jan van Schaffelaar. — Het *kaas- en broodvolk*. — Einde van den burgeroorlog der Hoekschen en Kabeljauwschen . . 1492.
Philips II . . . . sedert 1494.
Hij vernietigt het groot-privilegie.
Hij huwt Johanna. — Hij sterft . . . . 1506.
Maximiliaan voogd over Karel II (V) . . . . . . sedert 1506.
Kamp tegen Friesland. — Ook **Karel**, een zoon van **Adolf**, hertog van Gelderland uit het *huis Egmond*, bestrijd Maximiliaan.

§ 54. Geschiedenis van Polen en Hongarije gedurende de Middeleeuwen.

De *Slaven* bevolken *Polen*. — **Piast** wordt tot *hertog* aangesteld omstr. 850.
De *Piasten* . . . . 850—1370.
Miesko of Miecislav I gaat, op aanraden van zijn gemalin Dobrawka, tot het Christendom over . . . . . omstr. 960.
Het volk neemt langzamerhand het Christendom aan. — Pogingen van de koningen van Duitschland om hun heerschappij over Polen uit te breiden.
Silezië word onafhankelijk van Polen . . . . 1163.
Polen lijdt veel door de Mongolen.
Polen verdeeld in: *Groot-Polen*, *Klein-Polen* en *Masōvië*.
Wladislav I Loktiek laat zich te *Krakau* als *koning* kronen 1320.
De mannelijke nakomelingschap der Piasten sterft uit. — Polen

Jaren n. C.

wordt een volledig keurrijk. — **Lodewijk I of de groote** 1370.

Hedwig. — Zij huwt **Jagello**, grootvorst van Litthauwen, 1386.

Hij wordt Christen en neemt den naam **Wladislav II** aan. — De *Jagellonen*.

De Litthauwers nemen het Christendom aan en staan voortaan met Polen onder één opperheer, ofschoon zij door afzonderlijke grootvorsten worden geregeerd. — Litthauwen met Polen onder één hoofd sedert het midden der zestiende eeuw.

De *Hongaren* of *Magyaren* bemachtigen Hongarije en Zevenbergen binnen een tiental jaren en erkennen **Arpad** als gemeenschappelijk opperhoofd . . . . omstr. 889.

Strooptochten naar Duitschland en andere landen.

Hertog **Geisa** . . . . 972—997.

Hij wordt Christen. — De Hongaren gewennen zich aan vaste woonplaatsen.

Stephănus I of de heilige wordt *koning* . . . . . 1000.

Het koningschap erfelijk verklaard in *het huis der Arpāden* 889—1301.

Leenhoogheid van het Duitsch rijk.

Andrēas II vaardigt de *gouden bul* uit . . . . 1222.

Bela VI. — De Mongolen dringen Hongarije binnen.

De mannelijke nakomelingschap der Arpāden sterft uit . . . 1301.

Het *huis Anjou* beklimt den troon . . . . 1310.

Lodewijk de groote, tevens koning van Polen, de tweede koning uit dit geslacht.

Marīa als koning erkend. — Zij draagt haar rechten aan haren gemaal **Sigismund** op . . . . 1387.

Johannes Hunўad *gubernator* van Hongarije . . omstr. 1450.

Hij strijdt wakker tegen de Turken.

Matthīas Corvīnus . . . . 1458—1490.

Hij beschermt de wetenschappen, bevordert landbouw en nijverheid en sticht een *hoogeschool* te *Ofen* . . . . 1465.

Serviё, Bosniё, Bulgarije, Kroatiё, Moldăviё en Wallachije zijn eenigen tijd onderworpen aan Hongarije, maar worden tegen 't einde der Middeleeuwen door de Turken veroverd.

§ 55. De Scandinavische rijken gedurende de Middeleeuwen. — Oorsprong van Rusland.

Het Christendom voor 't eerst in Denemarken gepredikt ten tijde van Lodewijk den vrome. — **Suen** nog heiden. — Zege van 't Christendom onder Knoet. — Vele bewoners van Zweden en Noorwegen nemen het Christendom aan . . . omstr. 1000.

Rurik, opperhoofd der *Russen* in Zweden, onderwerpt eenige stammen der Slaven in Rusland . . . . omstr. 860.

Hij sticht een *vorstendom* te *Nowgŏrod* . . . . 864.

Kiew hoofdzetel. — Omvang van dit vorstendom.

Wladĭmir de groote wordt Christen . . . . 988.

Rusland gesplitst in vele vorstendommen. — *Kiew grootvorstendom* sedert 1015.

Jaren n. C.

Vele onlusten en oorzaak hiervan. — Oorlogen met de Polen — Het land is langer dan twee eeuwen aan de Mongolen onderworpen. — *Moskau* hoofdzetel . . . . omstr. 1325.

Unie van Kalmar gesloten onder 't bestuur van **Margarēta** . 1397.

Margarēta sterft. — De unie weldra niet meer nageleefd . . . 1412.

§ 56. **De opkomst en hernieuwing der Mongoolsch-Tartaarsche macht. — De verovering van Constantinopel door de Turken** . . . . 1453.

Temoudschin, die den titel **Tschingischan** verkrijgt, hoofd der *Mongolen*, staat in 't begin der dertiende eeuw op. — Veroveringstochten van dit volk. — Overwinning der Mongolen bij Liegnitz . . . . 1241.

Val van 't rijk. — **Timoer** of **Tamerlan** doet het herrijzen — Hij verbetert veel in 't binnenlandsch beheer en doet onderscheiden veroveringstochten, o. a. tegen Noord-Indië.

Hij slaat **Bajăzeth I** bij Angŏra. . . . . 1402.

Timoer sterft. — Ontbinding van het rijk. — Er verrijzen onafhankelijke staten, zooals die der Turkomannen in Perzië en die van den groot-mogol in Hindostan . . . . 1405.

De *Ottomanen*. — **Otman** of **Osman I**. — Zij maken zich in 't begin der veertiende eeuw meester van bijna geheel Klein-Azië. — Zij krijgen in 't midden dier eeuw vasten voet in Europa en beperken meer en meer het Byzantijnsch rijk.

Oorzaken van het verval van het Byzantijnsch rijk. — **Mohammed II** verovert Constantinopel met een leger van ten minste 158,000 man en een groote vloot. — **Constantīnus IX** sneuvelt . . . . 1453.

NIEUWE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

Van het begin der Nieuwe Geschiedenis tot den Westphaalschen vrede in 1648 en die van Koppenhagen en van Oliva in 1660.

§ 57.

De ontdekking van Amerika in 1492 en van den weg ter zee naar Oost-Indië. — De eerste reis rondom de wereld door F. Magelhan, van 1519 tot 1521. — F. Cortez verovert Mexiko en F. Pizarro Peru.

Van de verovering van Constantinopel dagteekent als 't ware de wedergeboorte van 's menschen geest. Reeds vóór de inneming dier stad ontstond in Italië een nieuw leven in de studie der Grieksche en Latijnsche letterkunde, en de geleerde Grieken, die vandaar naar Italië vloden, versterkten er de liefde en geestdrift voor de studie der oude letteren. Hierdoor ontstond een algemeene beoefening der letteren en ontwaakte een geest van onderzoek, wien niets vreemd bleef. Deze herleving der letteren en wetenschappen werd zeer bevorderd door de uitvinding der boekdrukkunst, met welke weldaad, naar men heeft gemeend, Coster te Haarlem het menschdom zal hebben begiftigd, doch die met meer recht schijnt te worden toegeschreven aan Johan Gutenberg, die omstreeks 1455 te Maints woonde. Zeker is het in allen gevalle, dat de algemeene verspreiding der boekdrukkunst het werk van Duitschers is geweest. Behalve deze belangrijke gebeurtenissen hadden er nog vele andere plaats, die zulk een krachtigen invloed oefenden op staat en kerk, op oorlog en handel, dat de geheele burgerlijke en kerkelijke maatschappij, handel en nijverheid, de onderlinge betrekking der staten, met één woord, 't geheel uitwendig en zedelijk leven zich in een geheel ander licht vertoonde en men den sinds verloopen tijd terecht als een nieuwe afdeeling der Algemeene Geschiedenis beschouwt. Als de kiemen van die nieuwe orde van zaken moet men inzonderheid de kerkhervorming aanmerken, waartoe Luther het sein gaf, alsmede de ontdekking van Amerika en van den weg ter zee naar Oost-Itdie, waarover in de eerste plaats valt te spreken.

Op 't voorbeeld van Hendrik den zeevaarder (zie blz. 95) betrad menig Portugees de door hem aangewezen baan. In 1486 bereikte Bartholomaeus Diaz de zuidelijke spits van Afrika, die eerst

het *Voorgebergte der stormen*, doch welhaast de *Kaap de goede hoop* werd genoemd. VASCO DE GAMA ging verder, en het gelukte hem in 1498 te *Calicut* (in 't z.w. van voor-Indië op de kust van Malăbar) te landen. Zóó leerde men, dat Afrika van 't n. naar 't z. steeds smaller wordt, en had men eindelijk een' zeeweg naar Oost-Indië gevonden. Tot dusver toch had men de kostbare waren uit die streken grootendeels over land, langs zeer bezwaarlijke wegen, naar Europa gevoerd. Koning EMANUEL I of DE GROOTE benoemde een' onderkoning over 't weldra in Indië verworven gebied, dat spoedig aanmerkelijk werd uitgebreid, en met de aangrenzende landen knoopte men handelsverbintenissen aan. Onder Emanuels regeering werd in 1500 nog *Brazilië* door Cabral ontdekt en later voor den koning van Portugal in bezit genomen. De bloei der Portugeesche heerschappij was slechts van korten duur.

In de vijftiende eeuw kreeg het denkbeeld, dat men, daar de aarde rond was, door een onafgebroken westelijken koers te houden in Indië moest komen, nieuwe kracht. Op deze gedachte bouwde CHRISTOPHŎRUS COLUMBUS, die in 1436 te Genŭa was geboren en aan zijn ondervinding als zeeman een uitgebreide studie der zeevaartkunde paarde, het plan om een korteren weg over zee naar Indië te openen. Daar het Portugeesch hof hem geenszins de middelen wilde verschaffen om zijn plan te verwezenlijken, deed hij hetzelfde aanzoek in Spanje, waar toen FERDINAND en ISABELLA (zie blz. 95) regeerden, en vond, na ook hier eerst tevergeefs te hebben gevraagd, er eindelijk gehoor.

Nadat Columbus bij een behoorlijk verdrag gewichtige voordeelen, alsmede de waardigheid van onderkoniug over de te ontdekken landen waren beloofd, ondernam hij in 1492 met drie ranke vaartuigen zijn *eersten tocht*. Na een vaart van ruim twee maanden ontdekte hij het eiland *Guanahāni* of *Mayaguana*, een der Bahămaeilanden, dat hij *San Salvādor* noemde: ook leerde hij de kust van *Cuba* kennen, benevens *Hispaniŏla*, thans *St. Domingo* of *Haïti*, een der groote Antillen. De *tweede tocht*, 1493—1496, geschiedde met zeventien schepen en had de ontdekking van vele der *Caraïbische eilanden* of *kleine Antillen*, als *Dominĭca*, enz., die van *Jamaika* en de stichting der stad *Isabella* op Hispaniŏla ten gevolge. Op den *derden tocht*, 1498—1500, waarop het eiland *Trinĭdad*, het zuidelijkst der kleine Antillen, en het vasteland van Amerika werd gevonden, dwongen ziekte en uitputting Columbus, voorloopig naar Hispaniŏla terug te keeren. Intusschen was koning Ferdinand als bestormd met brieven uit Amerika van Columbus' benijders en vijanden, alsmede van dezulken, die te vergeefs hadden gehoopt in de nieuwe wereld schielijk en zonder veel moeite rijkdommen te zullen vergaderen, vooral van Roldan en zijn gezellen, die Columbus, niet geheel zonder grond, van onderdruk-

king beschuldigden. Toen zond Ferdinand een' scheidsrechter, Bovadilla, met de uitgestrektste volmacht af; maar hij was die onwaardig en misbruikte ze om Columbus te vernederen. De koning herstelde hem wel in zijn eer, maar niet in zijn vroegere waardigheden. Nadat Columbus op een *vierden tocht*, 1502—1504, bij de landengte van Panăma vruchteloos een doorvaart naar de Indische Zee had gezocht, keerde hij naar Spanje terug, waar hij in 1506 overleed, meenend, dat hij Indië had bereikt, maar ver van te vermoeden, dat hij de ontdekker was van een nieuw werelddeel. Het mocht zijnen nakomelingen niet gebeuren, den naam des grooten mans in de benaming van het door hem ontdekt werelddeel vereeuwigd te zien. Dit heette eerst geruimen tijd de *nieuwe wereld.* Later kwam de naam *Amerika*, ontleend aan den Florentijn Amerīgo Vespucci, die verscheiden reizen naar dit werelddeel gedaan en er 't eerst een beschrijving van gegeven had, algemeen in gebruik.

Het werk, dat Columbus niet had mogen voltooien, werd door FERDINAND MAGELHAN voortgezet, die 1519—1521 eerst langs de oostkust van Zuid-Amerika, vervolgens door de straat, naar hem genoemd, en verder door de *Stille Zuidzee* stevende, totdat hij de *Philippijnsche eilanden* (ten n.o. van Bornēo) bereikte. Hier kwam Magelhan om; maar zijn tochtgenooten, die om Afrika heen naar Spanje terugzeilden, volbrachten de *eerste reis rondom de wereld.* Allengs bemachtigden intusschen de Spanjaarden het grootst en schoonst deel van Amerika. FERD. CORTEZ landde in 1519 met een kleine bende in het door Montezūma beheerscht *Mexikaansch rijk*, veroverde de hoofdstad Mexĭko en onderwierp weldra het gansche rijk. In 1531 namen FRANS PIZARRO en anderen de taak op zich, het goudland *Peru* op te zoeken en aan de kroon van Spanje te hechten, hetgeen hun gelukte. — Het grootst voordeel, dat Europa uit de nieuwe koloniën trok, bestond eerst in de edele metalen, later ook in de opbrengst der plantaadjes. In 't eerst leide men den zwaren arbeid in de bergwerken aan de inboorlingen, de Indianen, op. Dit was van den beginne af den geestelijken een ergenis, onder wie vooral Las Casas, die op Columbus' tweeden tocht in Amerika kwam en in 1566 is overleden, met nadruk zijn stem tegen deze hardheid verhief. Toen men daarom voorsloeg, de Indianen door negers uit Afrika te laten vervangen, hechtte Las Casas, alleen op zijn hoofdoogmerk bedacht, hieraan zijn zegel. Zoo ontstond de onmenschelijke *slavenhandel*, nu zelfs nog niet geheel onderdrukt.

§ 58.

Karel V, van 1506 tot 1556, en zijn oorlogen tegen Frans I, van 1521 tot 1544. — Karels tochten tegen de Afrikaansche zeeroovers. — Soliman II, sultan der Ottomanische Turken, van 1520 tot 1566.

Ofschoon Philips de schoone (zie blz. 100) de vruchten van zijn huwelijk niet zelf plukte, werd toch de toegenomen macht van het Habsburgsch-Oostenrijksch-Spaansch huis spoedig blijkbaar onder zijnen zoon. Dit was KAREL V, zooals hij steeds wordt genoemd, die in Spanje, Utrecht, Friesland en Overijsel de eerste, in Limburg, Brabant, Namen, Henegouwen, Holland, Zeeland, Groningen en Drente de tweede, in Gelderland, Luxemburg en Vlaanderen de derde, in Duitschland de vijfde vorst van dien naam is (zie blz. 100). In 1500 te Gent geboren, werd hij in 1506, door den dood zijns vaders, hertog van Brabant, graaf van Vlaanderen, alsmede onder verschillende titels souverein der overige Zuidelijke Nederlanden, toen zoovele zelfstandige staten. Tegelijk volgde hij hem op als graaf van Holland en Zeeland en werd na het overlijden zijns grootvaders, Ferdinand den katholieke (zie blz. 95), in 1516, koning van Spanje. Het duurde niet lang, of de keurvorsten van Duitschland boden hem, toen zijn grootvader Maximiliaan I (zie blz. 100) in 1519 was overleden, de rijkskroon aan in weerwil van de pogingen van FRANS I, koning van Frankrijk. Nadat KAREL V (1519—1556) een *verkiezings-capitulatie* had bezworen, die den keizer schier van alle macht tegenover de vorsten van 't rijk beroofde, werd hij in 1520 te Aken (in Rijn-Pruisen, ten z.w. van Keulen) gekroond. De wrok, dien Frans hierover voedde, gevoegd bij andere geschilpunten, deed een vijandschap ontstaan, die zich door vier achtereenvolgende oorlogen, 1521—1544, lucht gaf. Zij liepen bijna alle ongelukkig af voor Frans, die zelfs een tijdlang de gevangene van zijn' tegenstander was en genoodzaakt werd bij den *vrede van Crepy* (ten n.o. van Soissons), hetgeen hij geëischt had op te geven.

Inmiddels had paus Clēmens VII Karel in 1530 te Bologna (in 't n.o. van den Kerkelijken Staat) als *koning van Italië* en *keizer* gekroond, een plechtigheid, die in lang niet weer plaats zou grijpen. In de korte tusschenpoozen tusschen elken oorlog had Karel V niet stil gezeten. Begeerig om aan de zeerooverijen der Mooren in Noord-Afrika paal en perk te stellen, stevende hij tweemaal derwaarts. In 1535 moest de beheerscher van Tunis de oppermacht van Spanje erkennen, en ten minste 10,000 Christenslaven werden in vrijheid gesteld. De tweede tocht, tegen Algiers gericht, geschiedde in 1541, maar liep vruchteloos af. In de

laatste jaren van den langdurigen strijd met Frankrijk werd SOLYMAN II, sultan der Ottomanische Turken (1520—1566), een bondgenoot van Frans. Eerst wendden de Turken zich tegen Hongarije; daarop belegerden zij in 1529 met een ontzaglijk leger Weenen, maar tot geluk voor Europa dwong de heldhaftige bezetting deze vijanden der Christenheid tot den terugtocht. In weerwil van hun nederlaag verontrustte dit volk nog lang de Christenstaten.

§ 59.

Het begin der hervorming in Duitschland en Zwitserland in 1517. — Maarten Luther, Philips Melanchthon en Ulrich Zwingli.

Al in de vijftiende eeuw werd de behoefte aan een verbetering der kerk in hoofd en leden (zie blz. 89) levendig gevoeld en vurig begeerd. Gedurende den loop der tijden toch waren velerlei misbruiken de Christelijke kerk binnengeslopen. Vele pausen jaagden tijdelijke oogmerken na en bekommerden zich te weinig om de geestelijke behoeften der Christenen. Zijzelven, de bisschoppen en de overige geestelijken leidden een leven, dat in veel opzichten met hun roeping in tegenspraak was. De kennis der meesten van 't Evangelie was hoogst gering. 't Ontbrak dan ook niet aan mannen, die tegen de heerschende gebreken optraden en ze des te vrijmoediger bestreden, hoe meer hun geest door de op nieuw ontwaakte studie der oudheid aan onderzoek en nadenken was gewoon geworden. In dezen zin werkten de Nederlanders Wessel Gansfort, Rudolf Agricŏla (Huisman) en inzonderheid Desiderĭus Erasmus; zij baanden alle den weg voor de hervorming. In tegenspraak hiermede bleek het, dat men van den kant der kerk niets liever deed, dan werkeloos bij het oude volharden. Zóó kwam het ten laatste, in plaats van tot een hervorming, tot een scheuring in de kerk.

De naaste aanleiding hiertoe was deze: in 1517 besloot paus Leo X, geld noodig hebbend, zich dit door verkoop van aflaten bij de Duitschers te verschaffen. Deze *aflaten*, aanvankelijk slechts een afkoop der boetedoeningen, door de kerk voorgeschreven, waren geheel ontaard, zoodat men bij de onwetendheid dier tijden tot de dwaling verviel, dat ieder voor geld vergiffenis der zondenschuld zelve kon koopen. De pausen grondden de kracht dezer aflaten op de goede werken, welke de heiligen, boven en behalve die, waartoe zij waren verplicht, hadden verricht en waarover de paus, als opperhoofd der kerk, de vrije beschikking had. In Saksen kwam Tetzel, een monnik, en dreef er den handel in aflaten op een zeer uitgebreide schaal. Velen berispten deze handelwijze, maar MAARTEN LUTHER verzette zich er tegen. Hij

beweerde, dat de aflaten, tegen de bedoeling van den paus, zoo werden voorgesteld en aangeprezen. Nog was het doel: hervorming en geen afscheiding. Luther, in 1483 te Eisleben (in Pruisisch-Saksen) uit vrij welgestelde ouders gesproten, begaf zich later naar de hoogeschool te Erfurt (ten z.w. van Eisleben), om er, gehoor gevend aan 't verlangen zijns vaders, de rechtsgeleerdheid te beoefenen. Maar het lezen van een Latijnschen bijbel, dien hij op de bibliotheek dier hoogeschool vond, gevoegd bij een zware ziekte, waardoor hij werd aangetast, en bij den plotselingen dood eens vriends, bracht een geheele omkeering in hem teweeg. Om rust te zoeken voor den angst, die zijn ziel voortdurend kwelde, ging hij in een Augustijnerklooster, waar hij ze echter niet vond. Vandaar werd hij als hoogleeraar in de godgeleerdheid naar Wittenberg (aan de Elbe) beroepen. In 1510 vertoefde hij, voor aangelegenheden zijner orde, eenigen tijd te Rome en leerde er de geestelijken niet van de gunstigste zijde kennen. Naar akademisch gebruik sloeg hij nu, bij de komst van Tetzel, den 31sten Oct. 1517, vijf en-negentig stellingen over de kracht en beteekenis van den aflaat aan de hoofdkerk te Wittenberg aan, in een van welke hij zich tegen de aflaten op den paus beriep. Ras werden zij door den druk verbreid, en Luther werd voor den paus gedaagd; maar toen Frederik de wijze, keurvorst van Saksen, voor hem in de bres sprong, droeg Leo achtereenvolgens aan verschillende mannen de taak op, om den monnik tot zwijgen te brengen. Deze mannen redetwistten lang met Luther. Tevergeefs vorderde hij, dat men hem zijn dwalingen mocht aanwijzen, en beriep zich steeds op de Heilige Schrift. Hierop werd hij in den ban gedaan, en nu wierp hij den 10den December 1520 de pauselijke banbul en het *kanoniek* (kerkelijk) *recht* voor de Elsterpoort van Wittenberg openlijk in 't vuur.

Kort daarna werd te *Worms* een *rijksdag* gehouden, waar Luther, van een vrijgeleide voorzien, verscheen. Op den 18den April 1521 sloot hij hier zijn verdedigingsrede aldus: »Tenzij ik met bewijzen uit de Heilige Schrift of met klaarblijkelijke en duidelijke gronden worde overwonnen en overtuigd, kan en wil ik niets herroepen, daar het niet veilig en raadzaam is, iets tegen het geweten te doen. Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij, amen!" Daar hij zijn' afval van de Roomsche kerk aldus plechtig bekend maakte, werd de rijksban over hem en zijn aanhangers uitgesproken; maar op zijn terugreis liet Frederik de wijze hem op den *Wartburg* (nabij Eisenach, ten w. van Erfurt) in veiligheid brengen, waar hij met de vertaling van den Bijbel een begin maakte. In 't volgend jaar keerde hij naar Wittenberg terug, waar zijn aanhangers zich aan groote wanorde, als aan 't vernielen van beelden en altaren, overgaven. Door zich een week lang in zijn predikatiën tegen deze handelwijze te verklaren herstelde Luther de orde. Een krachtigen medehelper en vriend vond

hij in Philips Melanchthon (Schwarzerd), een' man, door zijn grondige kennis, aangename manieren en onvermoeide werkzaamheid beroemd, die een leerboek over het Christelijk geloof uitgaf. Door het voorbeeld en de leeringen dezer mannen vond de hervorming weldra ingang in Noord-Duitschland, vanwaar zij allengs tot de naburige landen doordrong. Gelijk Luther zelf Katharīna van Bora, een gewezen non, huwde, werd den geestelijken het huwelijk veroorloofd. Ten behoeve van 't onderricht in den godsdienst schreef hij in de landstaal zijn beroemden *catechismus.* 't Latijn werd bij het houden der godsdienstoefeningen door de Duitsche taal vervangen; de mis en het vasten afgeschaft.

Bijna gelijktijdig met Luther zette ULRICH ZWINGLI, pastoor te Zürich, in dit kanton een hervorming door. Niet lang duurde het, of de hervorming behaalde ook in verscheiden andere Zwitsersche kantons de zege over het Roomsch-katholiek geloof. Zwingli's leer stemde over 't geheel overeen met de gevoelens van Luther, uitgezonderd in de leer van 't heilig avondmaal, waarbij deze hervormer aan de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in 't brood en den wijn vasthield. Alzoo heerschte van den beginne af onder hen, die de hervorming aannamen, niet geheel dezelfde opvatting van het Evangelie. Hierdoor ontstonden twee verschillende kerkafdeelingen, de *Lutheranen* en de *gereformeerden*, d. i. de *Zwinglianen* en de *Calvinisten* (zie beneden blz. 141), welke in die dagen niet minder hevig tegen elkander over stonden dan tegen Rome.

§ 60.

De vorderingen der hervorming tot den godsdienstvrede te Augsburg in 1555. — *De Smalkaldische oorlog in* 1546. — *De dertigjarige oorlog*, *van* 1618 *tot* 1648, *tot den rijksdag te Regensburg in* 1630.

Karel V was afkeerig van de hervorming. Dit was zoowel overtuiging als de berekening, hoe door een scheuring in 't godsdienstige de eenheid des rijks zou worden verbroken en de keizer van zijn macht verliezen. Maar dewijl hij den steun der Evangelische vorsten en rijkssteden tegen de Franschen en de Turken behoefde, trachtte hij vooreerst door rijksdagen en samenkomsten de kerkelijke geschillen bij te leggen. Tegen 't besluit op den eersten dier rijksdagen genomen, waar verboden werd, verdere nieuwig-

heden in den godsdienst in te voeren, kwamen de Evangelische stenden in verzet, of leverden, zooals men zeide, protest in, weshalve zij den naam *protestanten* kregen, welke naam ook op de gereformeerden of hervormden van lieverlede is overgegaan en thans, volgens 't gewoon gebruik, alle Christelijke belijdenissen omvat, met uitzondering van de Roomsch-katholieke en de Grieksche kerk. Eindelijk moesten de godsdiensttwisten op een plechtigen *rijksdag te Augsburg* in 1530 worden bijgelegd. De genoemde stenden gaven hier hun geloofsbelijdenis, door Melanchthon opgesteld, de *Augsburgsshe confessie*, over, die in vele opzichten van die der katholieke kerk afweek en waardoor zij zich voor een afzonderlijk kerkgenootschap verklaarden. Nu was de vredebreuk beslist en de Luthersche stenden sloten in 1531 te *Smalkalden* (in Hessen-Kassel, ten n.o. van Fulda) een *verdedigingsverbond.* De vele zorgen, die den keizer drukten, noopten hem nogmaals tot toegevendheid: zoo kwam in 1532 te *Neurenberg* (in 't n. van Beijeren) een *godsdienstvrede* tot stand, houdend, dat er voorloopig vrijheid van geloof en godsdienstoefening zoude bestaan.

In weerwil daarvan groeide de spanning al meer en meer aan, totdat in 1546, Luthers sterfjaar, de *Smalkaldische oorlog* losbarstte. In 't leger der protestantsche vorsten ontbrak het ten eenen male aan eenheid en aan een vast plan. Karel, krachtig gesteund door Maurits, hertog van Saksen, een' Lutheraan, zegevierde in den slag bij Mühlberg (in Pruisisch Saksen, ten z.o. van Torgau) (1547) over de protestanten. Maar onverwachts trad de dubbelhartige Maurits als tegenstander des keizers en beschermer der protestanten op. Eensklaps rukte hij met een leger naar Tyrol, tegen den van troepen ontblooten Karel, op. De *godsdienstvrede van Augsburg* in 1555 was hiervan 't gevolg. Hij gaf den Lutheranen vrije godsdienstoefening en liet den rijksstenden in 't vervolg de vrijheid, óf den katholieken, óf den Lutherschen eeredienst te omhelzen, terwijl hij den onderdanen het recht toekende om het land, welks vorst slechts één' godsdienst wilde dulden, te verlaten. Toch bleef de wrok tusschen de beide sekten bestaan. Onder de vele pogingen, die de Roomsch-katholieke kerk tegen de hervorming aanwendde, waren er geen krachtiger dan die van de *orde der Jezuiten* of het *genootschap van Jezus*, dat door den Spanjaard Ignatĭus van Loyŏla werd gesticht en in 1540 door den paus bekrachtigd. De voornaamste middelen, waardoor de Jezuiten alom invloed zochten te bekomen, bestonden in zendingen onder protestanten en heidenen, het schoolonderricht, het ambt van biechtvader, vooral bij vorsten, en het schrijven van boeken. Zwaar drukte op deze orde de blaam, dat zij ongeoorloofde doeleinden door nog ongeoorloofder middelen zocht te bereiken.

In 1555 en 56 legde Karel zoowel het bewind over zijn andere landen als de Duitsche kroon neer, terwijl hijzelf zich naar het

klooster *Yuste* (in 't n.o. van Estremadūra in Spanje) begaf, waar hij in 1558 is overleden. Op zijn aanbeveling werd zijn broeder FERDINAND I in 1558 door de keurvorsten tot zijn' opvolger in Duitschland benoemd.

Aanhoudend klaagden de protestanten en de katholieken over elkander, totdat eindelijk de lang bedwongen verbittering onder Ferdinands kleinzoon MATTHĪAS (1612—1619) losbarstte en uit een geringe aanleiding de *dertigjarige oorlog* ontstond. In Bohemen hadden de protestanten in 1609 van keizer Rudolf, Matthīas' broeder, den *majesteitsbrief* gekregen, waarbij hun volledige godsdienstvrijheid en aan den stand der edelen en ridders, alsmede aan de koninklijke steden het recht om kerken en scholen te bouwen werd toegestaan. Eenige jaren daarna sloot men een protestantsche kerk te Braunau (ten n.w. van Glatz) en verwoestte die te Kloster-Grab (nabij Teplitz, in 't n. van Bohemen). Toen 't beroep op den majesteitsbrief niet baatte, wierpen de protestantsche stenden, door den graaf van Thurn aangevoerd, de twee keizerlijke stadhouders, die het meest gehaat waren, Slawata en van Martĭnitz, met hun' geheimschrijver, uit een bovenvenster van 't slot te Praag in de gracht. Intusschen stierf Matthīas en werd door zijn' neef FERDINAND II (1619—1637), een' hevig katholiek, opgevolgd, wien Philips III van Spanje hulp beloofde. Nu kroonde Bohemen in zijn plaats FREDERIK V, keurvorst van de Palts, tot *koning*. Dit koningschap duurde echter kort: Maximiliaan, hertog van Beieren, versloeg Frederiks leger in 1620 voor de poorten van Praag, op den witten berg. Hij werd in den rijksban gedaan en nam de wijk naar de Nederlanden. De opstand der Bohemen werd bloedig gestraft, de majesteitsbrief verscheurd. Ook in Duitschland zelf hadden de verdere pogingen der protestanten geen beteren uitslag.

Toen het nu scheen, dat zich geen verdediger der hervorming meer zoude opdoen, stelden de vorsten van Neder-Saksen in 1625 koning CHRISTIAAN IV van Denemarken aan hun hoofd. Maar aan den anderen kant vond de keizer een' veel krachtiger steun in Albrecht van Waldstein, gewoonlijk Wallenstein geheeten. Deze buitengewone en in zichzelven gekeerde man wierf uit eigen middelen, ten dienste van Ferdinand, een groot leger en onderhield het op kosten van 't ongelukkig land, waar hij zijn legerplaats opsloeg. In 1626 bracht Tilly, een ander veldheer des keizers, aan Christiaan bij Lutter (in Brunswijk, ten z.o. van Hildesheim) een nederlaag toe, en Wallenstein drong hem naar zijn land terug. Hierop veroverde Wallenstein *Mecklenburg*, waarmede de keizer hem, ten koste der beide hertogen, die zich met Denemarken hadden verbonden, beleende, en drong in Holstein door, waarop Denemarken in 1629 vrede sloot. Terwijl de zegevierende veldheer op deze wijze al de kustlanden aan de Oostzee onderwierp, weerstond alleen *Straalsond* (in 't n.w.

van Voor-Pommeren), dat hij, in weerwil van een langdurig beleg in 1628, niet kon innemen. De dankbare keizer overhoopte hem met belooningen: hij werd tot *hertog van Friedland* (in 't n. van Bohemen, nabij Reichenberg) verheven en tot *generaal* en *admiraal der Oostzee* benoemd. Maar tegelijk gingen er van alle zijden luide klachten op over de afpersingen, waaraan zijn leger zich schier overal schuldig maakte. Daarom noodzaakten Maximiliaan van Beieren en de overige vorsten, die van den trotschen Friedland een hevigen afkeer hadden, Ferdinand op den *rijksdag te Regensburg* (aan den Donau, in Beieren) in 1630, Wallenstein af te zetten.

§ 61.

De dertigjarige oorlog, van den rijksdag te Regensburg tot den Westphaalschen vrede, van 1630 *tot* 1648. — *Wallenstein afgezet en vermoord in* 1634.

Onder deze hachelijke omstandigheden daagde eindelijk van verschillende kanten krachtige hulp voor de protestanten op. Ten einde het Habsburgsch huis tegen te werken, beloofde de kardinaal Richelieu, minister van Frankrijk, aanzienlijke geldsommen aan GUSTAAF II ADOLF, koning van Zweden, indien hij het protestantisme in Duitschland wilde staande houden. Gustaaf Adolf landde nu in 1630 in Pommeren en verdreef de keizerlijken snel uit dit land en uit Mecklenburg. Daar echter de keurvorst van Saksen, Johan George, en die van Brandenburg een vereeniging met den vreemden vorst van de hand wezen, kon Gustaaf Adolf alleen het niet verhinderen, dat Tilly in 1631 het met Zweden verbonden *Maagdenburg* (aan de Elbe in Pruisisch Saksen) overrompelde, dat door een geduchten brand bijna geheel werd verwoest. Doch toen Tilly Saksen vervolgens kwam brandschatten, riep men den Zweedschen koning te hulp. Den 17den Sept. 1631 behaalde Gustaaf Adolf bij Breitenfeld (ten n. van Leipzig) een zoo schitterende zege op Tilly, dat daardoor de zaken een geheel andere wending namen. Terwijl de Saksen nu Bohemen bemachtigden, trok Gustaaf Adolf naar den Rijn, nam er een aantal steden in en bezette een deel van Beieren.

Intusschen stierf Tilly, hetgeen den keizer drong zich wederom tot Wallenstein te wenden, die sedert zijn ontslag als een vorst op zijn goederen in Bohemen leefde. Maar eerst na herhaalde malen daartoe te zijn aangezocht, en onder voorwaarden, die de

rechten des keizers en van 't rijk zeer beperkten, aanvaardde de gekrenkte man het onbeperkt opperbevel over een door hem te werven leger. Wallenstein verdreef eerst de Saksen uit Bohemen en trok hierop door Beieren naar Saksen. Daarheen volgde hem Gustaaf Adolf, en bij Lützen (ten z.w. van Leipzig) kwam het den 16den Nov. 1632 tot een hevigen slag, waarin de protestanten het veld behielden. En toch leden zij verreweg het grootst verlies, want Gustaaf Adolf, door een vijandelijken kogel getroffen, eindigde hier zijn heldenloopbaan. Wallenstein trok naar Bohemen terug, maar bleef er steeds werkeloos en onderhandelde met Frankrijk, Zweden en Saksen, om òf de vijanden, òf den keizer te bedriegen en te verraden. Het laatste is thans zoo goed als bewezen. Zijn jaloersche tegenstanders verklaarden dit dubbelzinnig gedrag voor verraad, waarop de argwanende keizer door verschillende middelen Wallensteins troepen van hem afkeerig maakte en hij den 25sten Februari 1634 te *Eger* (in 't n.w. van Bohemen) door sluipmoord om 't leven kwam.

Kort daarna verloren de protestanten den slag bij Nördlingen (in 't w. van Beieren), en de keurvorst van Saksen sloot in 1635 vrede met den keizer. Maar nu trad Frankrijk openlijk tot bijstand der Zweden en der Duitsche protestanten op. Richelieu verklaarde Spanje en Oostenrijk den oorlog en zond geld en legers. Een rij overwinningen herstelde weldra de zaak van 't protestantendom; maar gansch Duitschland was bijna verwilderd door den langdurigen kampstrijd, die eerst in 1648 eindigde. De *vrede* werd den 24sten October 1648 te *Osnabrück* en te *Munster* (in Westphalen) onderteekend. De Augsburgsche godsdienstvrede werd bekrachtigd en tot de gereformeerden uitgestrekt. De keurvorst van Beieren behield de hem in 1620 geschonken Boven-Palts; maar de Beneden--Palts werd, als *achste keurvorstendom*, aan Frederiks zoon toegewezen. Frankrijk verkreeg het grootst deel van den Elzas, Zweden Voor-Pommeren met Stettin en het eiland Rügen.

§ 62.

De Nederlanden onder Karel V en Philips II tot het stadhouderschap van Maurits. — Van 1506 *tot* 1590.

Bij 't aanvaarden van 't bewind over een deel der Nederlanden streefde KAREL V (zie blz. 100 en 125) terstond naar de heerschappij over Friesland, Utrecht, Overijsel, Groningen, Drente

en Gelderland. Hierin slaagde hij naar wensch. Hoewel alle gewesten nu door één' heer werden geregeerd, stonden zij toch ieder op zichzelf, daar elk zijn bijzondere statenvergadering had. In 1548 bedong Karel bij het *verdrag van Augsburg*, dat alle Nederlandsche gewesten geheel onafhankelijk van Duitschland zouden zijn, maar onder de hoede van dit rijk staan, mits zij een zeker aandeel in de rijkslasten droegen. In 1555 droeg Karel (zie blz. 129) aan zijn' zoon PHILIPS, in de Nederlanden III (1550—1581), (II in Spanje, zie blz. 100) het bestuur der Nederlanden over. Philips vertrok in 1559 naar Spanje en benoemde zijn bastaardzuster Margarēta, hertogin van Parma, tot landvoogdes. Een van Margarēta's invloedrijkste raadslieden was de bisschop van Atrecht (in Artois) Antonius Perenot, later kardinaal Granvelle, een ijverig katholiek. De voornaamste tegenstanders van Granvelle waren: WILLEM, prins van Oranje, graaf van Nassau, een schrander, standvastig en buitengemeen bekwaam staatsman, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht; Lamoraal, graaf van Egmond (zie blz. 98), stadhouder van Vlaanderen en Artois, en de Montmorency, graaf van Hoorne (tusschen de grenzen van Noordbrabant en de Maas, ten w. van Roermond). Philips verscherpte nog de plakkaten, door zijn' vader tegen de hervormden uitgevaardigd, en gaf daarenboven, zoowel door het instellen van achttien bisschopszetels in plaats van drie, als anderszins, aanleiding tot menige grieve. De drie bovengenoemde handhavers van 's lands vrijheden geraakten ten laatste in een zoo verregaande vijandschap met Granvelle, dat hij in 1564, op bevel van Philips, naar Italië moest vertrekken. Desniettegenstaande verbonden zich in 1565 vele misnoegde edelen en burgers, bij het zoogenoemd *compromissum* (gemeenschappelijke belofte), om de invoering der inquisitie op elke wijze tegen te gaan. Den 5den April 1566 kwamen zij, aangevoerd door Hendrik van Brederode en Willems broeder Lodewijk van Nassau, ten gehoore bij de landvoogdes te Brussel en boden haar een verzoekschrift aan ter matiging van de plakkaten, bij welke gelegenheid zij den naam *geuzen* (*gueux*, bedelaars) kregen. Intusschen vernielde het volk de beelden in de kerken, en toen Philips hierop tijding van dien *beeldenstorm* (1566) kreeg, zond hij in 1567 Alvārez de Tolēdo, hertog van Alva (d. i. Alva de Tormes, in 't n.w. van Spanje, ten z.o. van Salamanca), weldra in plaats van Margarēta zijn' landvoogd, af, om den opstand met geweld te bedwingen. Willem, zijn ontslag als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht hebbende genomen, ging naar Duitschland en werd door velen gevolgd. De graaf van Boussu werd bij voorraad als stadhouder over Holland aangesteld. Ook de landvoogdes nam haar ontslag en vertrok nog in 'tzelfde jaar naar Italië.

Thans namen de wreedheden een begin: een *raad van beroerte* werd opgericht; al aanstonds werden Egmond en Hoorne op een vonnis van dien bloedraad ter dood gebracht. Willem wapende zich, en de slagen bij Heiligerlee (ten w. van Winschoten, in Groningen), waar Lodewijk zegevierde, maar zijn broeder Adolf sneuvelde, en bij Jemmingen (nabij Leer, in Oost-Friesland), dien Alva won, werden in 1568 geleverd. Eenigen tijd daarna schreef Alva, om de grafelijke bede door vaste, algemeene belastingen te vervangen, drie belastingen uit: 1. een heffing voor eens van het honderdste der waarde of 1 p.c. van alle roerende en onroerende eigendommen. en verder, bij verkoop, 2. een heffing van tien ten honderd van de roerende (den *tienden penning)*, en 3. van vijf ten honderd (den *twintigsten penning*) van de onroerende goederen. Maar het volvoeren van zijn voornemen werd hem weldra onmogelijk gemaakt. Ook de unie wilde later algemeene belastingen; maar zij zijn provinciaal gebleven tot 1805, hoewel de *amalgame* of ineensmelting der schulden in 1798 plaats greep en de gelden sinds dat jaar in een algemeene kas kwamen. Eerst de raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck voerde in 1805 een algemeen stelsel voor 't geheel land in.

Terwijl Alva bezig was middelen te beramen om met geweld de invordering der nieuwe belastingen tegen de weerstrevende burgerijen door te zetten, namen de *Watergeuzen* den 1sten April 1572 *den Briel* (op 't eiland Voorne, in Zuid-Holland) in. De verrassing dezer stad was niet de vrucht van een vooraf beraamd plan, maar 't gevolg van het omloopen van den wind, die verhinderd had, dat men te Texel binnenliep. Dit belette niet, dat de uitgewekenen ze in bezit hielden, dat de inneming van den Briel de grondslag werd van de vestiging van de onafhankelijkheid der *Vereenigde Nederlanden* en dat Blois van Treslong, de Rijk en de overige deelgenooten van den tocht als de medegrondleggers van den staat in de dankbare herinnering hunner landgenooten voortleven.

Zoo werd den Briel den 1sten April ingenomen en de eerste steen gelegd van 's lands onafhankelijkheid. Uit eigen beweging stond vijf dagen later Vlissingen tegen de Spaansche benden op en sloot de versterking, die Alva in der ijl had afgezonden, buiten haar wallen. Ook Veere werd voor de vrijheid gewonnen; Enkhuizen en andere plaatsen volgden. Nog in den zomer van 'tzelfde jaar, den 18den Juli, hielden de staten van Holland, met terzijdestelling van Alva's gezag, hun eerste vergadering, in welke Willem, prins van Oranje, als *'s konings* wettige *stadhouder* van Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht werd erkend. De teerling was geworpen, en de oorlog begon, waarvan de slag bij Heiligerlee het voorspel was geweest. Wel werden

Zutfen, Naarden en Haarlem door de Spanjaarden verschrikkelijk geteisterd; maar Alkmaar en Leiden hielden zich staande. In 1573 had Alva voor Don Louis de Requēsens plaats gemaakt, die, bij zijn' dood in 1576, voor even korten tijd door Don Jan van Oostenrijk, Philips' bastaardbroeder, werd opgevolgd. In plaats van Don Jan zond Philips in 1578 den hertog van Parma, Alexander Farnēse, Margarēta's zoon, als landvoogd. In de Zuidelijke Nederlanden streed Parma met geluk en nam, na een lang beleg, den 17den Aug. 1585 Antwerpen in. Het verdrag van overgave verleende den hervormden geen vrijheid van godsdienst, maar nog een ongestoord verblijf van vier jaren. Duizenden maakten in dat tijdsverloop hun vastigheden te gelde en weken naar ons land, vooral naar Amsterdam. Van nu af verliet voor de twee volgende eeuwen de zeehandel de haven van Antwerpen en keerden de Zuidelijke gewesten onder de gehoorzaamheid van Spanje's koning terug.

Vier hoofdgebeurtenissen in onze binnenlandsche geschiedenis waren de scheiding van 't Zuiden en Noorden voorafgegaan: de unie van Utrecht in 1579, de afzwering van Philips II in 1581, de onderhandelingen over 't aannemen van Willem I tot grondwettig vorst en heer, zijn vermoording in 1584.

Reeds in 1570 hadden de Zuidelijke en de voornaamste Noordelijke provinciën een overeenkomst aangegaan, bekend onder den naam van *pacificatie* of bevrediging *van Gent*, om de Spanjaarden den lande uit te drijven en zich op het stuk van godsdienst onderling te verstaan. Er volgde geen onderling verstaan. In tegendeel, grooter en grooter werd de klove, en de ontbinding der pacificatie scheen nabij: toen werd de *unie van Utrecht* den 23sten Jan. 1579 tusschen Holland, Zeeland, Utrecht, de Ommelanden en een deel van Gelderland gesloten, waarbij de overige Noordelijke provinciën en andere naburige steden zich vervolgens voegden. De unie moest de pacificatie niet vervangen, maar versterken; ook haar doel was de Spanjaarden te verdrijven. Tot dit doel vereenigden zich de bondgenooten, alsof zij maar één provincie waren, hoewel de onafhankelijkheid, de rechten en de vrijheden van iederen bondstaat ongeschonden bleven.

Deze overeenkomst, met een tijdelijk doel gesloten, is vervolgens als de grondwet van het statenverbond der Vereenigde Nederlanden gevolgd, hoewel niet zonder afwijking en onuitgevoerde bepalingen. In het onbepaalde en gebrekkige dier grondwet ligt de sleutel ter verklaring der gewichtigste gebeurtenissen onzer binnenlandsche geschiedenis. Of de eindbeschikking bij de unie was, vertegenwoordigd door de *Staten-Generaal*, of bij de *staten der bijzondere provinciën*, dit beslist, of Oldenbarnevelt terecht of ten onrechte voor een rechtbank der unie is geroepen, of Willem II al of niet Amsterdam met geweld kon dwingen met de

meerderheid te stemmen. Beide opvattingen hebben, in 't eerste tijdperk onzer onafhankelijkheid, haar voorstanders gehad, enkelen dit hun begrip van staatsrecht met gevangenis en dood geboet.

Lang was de strijd gevoerd niet tegen den koning van Spanje, maar tegen de Spaansche legerbenden en haar hoofden; maar Philips nam dit onderscheid niet aan, noch erkende in Willem I zijn' stedehouder. Integendeel, hij kondigde in 1580 den ban tegen hem af en verklaarde hem vogelvrij. De wederwerking volgde. Den 26sten Juli 1581 verklaarden de Algemeene Staten der Vereenigde Nederlanden Philips vervallen van het oppergezag en zwoeren hem af, dewijl hij zich als landsheer niet aan de bezworen voorwaarden had gehouden. Intusschen onderhandelde Holland voortdurend om Willem I tot grondwettig vorst aan te nemen onder den naam van »graaf van Holland en Zeeland." Nog toefden Gouda en Zeeland met hun toestemming, toen de »vader des vaderlands" den 10den Juli 1584 door den sluipmoordenaar Balthăzar Gerards met een pistool doodelijk werd gewond en den geest gaf, uitroepend: »Mon Dieu, mon Dieu, ayez pitié de moi et de ton pauvre peuple." (Mijn God, mijn God, erbarm u over mij en uw arm volk.)

Friesland benoemde Willem Lodewijk, een' zoon van Willems broeder Jan van Nassau, tot stadhouder; doch uit hoofde van den ongunstigen toestand der zaken en van de jeugd van Maurits, 's prinsen tweeden zoon, droegen de Staten-Generaal de oppermacht over deze landen aan Hendrik III, koning van Frankrijk, op. Zoowel Hendrik echter als ook Elizăbeth, koningin van Engeland, wezen dit aanbod van de hand; maar deze zond in 1585, tegen zekere onderpanden, hulptroepen onder bevel van Robert Dudley, graaf van Leicester (in 't midden van Engeland), wien de Staten-Generaal terstond met de algemeene landvoogdij bekleedden. Terzelfder tijd was Maurits tot stadhouder van Holland en Zeeland aangesteld, terwijl Johan van Oldenbarnevelt, in de betrekking van *advokaat van den lande* van Holland, later *raadpensionaris* geheeten, de ziel was van den opkomenden staat. Nog was Leicester niet in 't land, of reeds waren de staten van Holland en Oldenbarnevelt er op bedacht om zijn gezag paal en perk te stellen, terwijl hij van zijn' kant zich aan alle afhankelijkheid zocht te onttrekken. Dus verliep zijn tweejarig verblijf hier te lande onder voortdurende geschillen over de oppermacht en keerde hij in 1587 naar Engeland terug. In 1588 zeilde de Spaansche *Armāda* of *onverwinnelijke vloot* onder 't opperbevel van den hertog Medīna-Sidonĭa uit, ten einde met één' slag Engeland te veroveren en Nederland weder onder 't juk te brengen. Maar de nadeelen, haar toegebracht door de vloot der Engelschen, ondersteund door die der Nederlanders, en een felle storm vernielden haar bijna geheel.

§ 63.

De Nederlanders van 't stadhouderschap van Maurits tot den vrede van Westminster. — Van 1590 *tot* 1654.

Thans helde de fortuin meer tot de zijde der unie over: MAURITS (1590—1625), nu ook stadhouder van Gelderland, Utrecht en Overijsel, verwierf dooor schitterende wapenfeiten den naam van den eersten veldheer zijner eeuw. Het verachteren zijner zaken in de Zuidelijke Nederlanden bracht Philips inmiddels op 't denkbeeld, om de Nederlanden als bruidschat aan zijn oudste dochter Isabella te schenken, die met Albert, aartshertog van Oostenrijk, in 't huwelijk trad. Tegen hen, doorgaans de *aartshertogen* geheeten, leverde Maurits in 1600 den vermaarden slag bij Nieuwpoort (aan zee in West-Vlaanderen), waarin hij een schitterende zege behaalde. Onmiddellijk daarna, in 1602, werd de *Oost-Indische compagnie* opgericht, en in 1609 voerde de bij de beide partijen aanwezige geneigdheid tot vrede tot het *twaalfjarig bestand.* Gedurende dezen tijd ontstonden in de nauwelijks gevestigde Republiek hevige kerkgeschillen, die welhaast staatsgeschillen werden. Zij liepen vooral over het leerstuk der *praedestinatie* of voorbeschikking. Gomārus, hoogleeraar te Leiden, beweerde een volstrekte voorbeschikking van 's menschen lot; zijn ambtgenoot Arminius ontkende ze. De staten van Holland verlangden, dat de oneenigheden door onderlinge toegevendheid uit den weg zouden worden geruimd. De Arminianen, ook *Remonstranten* geheeten naar een door hen aan die staten ingediende *remonstrantie* of vertoog ter verklaring van hun gevoelen, waren 't gehoorzaamst aan 't gezag der staten en werden zoo ongevoelig hun gunstelingen. Diezelfde staten van Holland, het rijkst en 't meestbetalend gewest van 't verbond, helden tot de algeheele oppermacht van iedere provincie tegenover de unie over. Dus werd remonstrant gelijkbeteekenend met Hollandsch of voorstander der volle provinciale souvereiniteit en *Contra-remonstrant* gelijk prinsgezind of voorstander van de overstemming in de unie en van de *stadhouderlijke partij.* Toen het bleek, dat men langs minnelijken weg het niet eens zou worden over het houden of achterwege laten eener algemeene synode, gingen de Staten-Generaal, door Maurits' vaste houding gesteund, tot geweldige maatregelen over. Oldenbarnevelt en de geleerde Hugo de

G r o o t, de hoofden der *staatsgezinde partij*, werden in 1618 in hechtenis genomen. De om zijn veelvuldige diensten hoogst achtenswaardige Oldenbarnevelt, door een rechtbank van vier-en-twintig rechters, door de Staten-Generaal benoemd, wegens hoogverraad ter dood veroordeeld, werd in 1619 onthoofd en H. de Groot in het slot Loevenstein (bij de samenvloeiing van Maas en Waal, in 't z.w. van Gelderland) gevangen gezet, waaruit hij evenwel spoedig ontsnapte. Ondertusschen werd een *algemeene synode te Dordrecht* (Nov. 1618—Mei 1619) gehouden. De gevoelens der Remonstranten werden veroordeeld en in den zin van Gomarus' stelsel een algemeene geloofsbelijdenis van de Nederlandsche hervormde kerk vastgesteld.

Bij 't overlijden van Willem Lodewijk in 1620 volgde hem zijn broeder E r n s t K a s ĭ m i r in Friesland, M a u r i t s in Groningen en Drente op. In plaats van Maurits werd zijn broeder FREDERIK HENDRIK (1625—1647) in de meeste provinciën tot stadhouder verkozen, doch niet in Groningen en Drente, waar men den stadhouder van Friesland nam. Frederik Hendrik muntte inzonderheid in de belegeringskunst uit, getuige de verovering van 's Hertogenbosch in 1629. Sedert 1635, toen Frankrijk (zie blz. 132) met de Nederlanden een *aanvallend en verdedigend verbond* tegen Spanje sloot, smolt de tachtigjarige oorlog met den dertigjarigen ineen. Onder de schitterende overwinningen, zoo te land als ter zee op de Spanjaarden behaald, waarin onze geschiedenis van dit tijdperk zoo rijk is, bekleedt de zege in den zeeslag bij D u i n s (een reede nabij Dover, in 't z.o. van Engeland), in 1639 door den uitstekenden admiraal M a a r t e n H a r p e r t s z o o n T r o m p bevochten, een eerste plaats.

Één jaar nadat WILLEM II (1647—1650) zijn' vader Frederik Hendrik in diens waardigheden, mede in het stadhouderschap van Groningen en Drente, was opgevolgd, werd ook de oorlog hier te lande door den *Westphaalschen vrede* (zie blz. 132) geëindigd. De koning van Spanje erkende de Vereenigde Nederlanden als een vrijen en onafhankelijken staat en moest zich het sluiten der Schelde laten welgevallen. Nogmaals werd het tijdperk van vrede naar buiten door binnenlandsche geschillen verontrust, die thans over het getal der af te danken troepen liepen. Holland, dat alleen meer dan de zes andere provinciën tezamen in de algemeene lasten droeg, wilde meer volk afdanken en stond pal tegenover de overigen. De Staten-Generaal en de stadhouder, steunend op het regt der unie en van de meerderheid, hielden van hun zijde hunne streng vast. Zes afgevaardigden ter dagvaart van Holland, hoofden van de staatsgezinde partij, die van nu af ook de *Loevesteinsche factie* heet, liet de stadhouder in 1650 op Loevestein (zie blz. 138) gevangen zetten; hij zond troepen af, om Amsterdam te bezetten: alles, zooals het heette, op last der bondgenooten.

Amsterdam, Holland gaf toe; maar 't verschil tusschen de voorstanders van 't hooggezag der Staten-Generaal met den stadhouder en die van de onverkorte souvereiniteit van elke provincie, door Holland vertegenwoordigd, had een wonde geslagen, die nooit is geheeld. Na 's prinsen dood werd in 1651 een *groote vergadering* van afgevaardigden van alle gewesten gehouden en besloten, geen' kapitein-generaal aan te stellen, terwijl de meeste provinciën eveneens geen' stadhouder benoemden. Nog bracht men aan de staten der gewesten het hooggezag in zaken van godsdienst, terwijl de oppermacht in 't stuk der militie of krijgszaken wel aan de Staten-Generaal verbleef, maar te dien aanzien aan de provinciale staten meer macht werd toegekend, dan voorheen. Deze regeling omtrent het beschikken over de troepen van den staat toonde den diepen indruk, dien de aanslag op Amsterdam op allen had gemaakt. De twintig volgende jaren, waarin Holland en de meeste provinciën geen' stadhouder hadden, is het *eerste stadhouderloos tijdperk* onzer geschiedenis. Gedurende dit tijdperk was JOHAN DE WITT de eerste staatsdienaar of minister der provincie Holland, onder den naam van raadpensionaris. Maurits had het Nederlandsch leger tot het eerste van Europa gemaakt; de Witt verhief den staat tot een zeemogendheid, die Engeland en Frankrijk met roem het hoofd bood.

Alleen Groningen en Drente namen inmiddels in 1650 den Frieschen stadhouder Willem Frederik, den tweeden opvolger van Ernst Kasimir, ook tot den hunnen. Weldra ontstond de *eerste zeeoorlog* met Engeland, 1652—1654. Michiel Adriaanszoon de Ruiter, de vermaardste onzer vlootvoogden, sloeg de Engelschen in 1652 bij Plymouth (in 't z.w. van Engeland), en Tromp handhaafde in 1653 de eer onzer vlag zoowel elders als in den onbeslisten slag bij ter Heijde (ten z. van Scheveningen), waarin hijzelf sneuvelde. De *vrede* kwam in 1654 te *Westminster*, een deel van Londen, tot stand, onder voorwaarde dat Holland verklaarde, den jongsten prins van Oranje, Willem Hendrik, den zoon van Willem II, nimmer tot stadhouder te zullen kiezen, noch, zooveel zijn stem aanging, te zullen toelaten, dat hij ooit als kapitein-generaal der unie werd aangesteld, hetgeen dit gewest bij een geheim artikel, de *acte van seclusie* (uitsluiting), beloofde.

§ 64.

Spanje onder de koningen uit het Habsburgsch huis Philips II, III en IV, van 1556 tot 1665. — Portugal een gewest van Spanje, van 1580 tot 1640. — Portugal onder de regeering van het huis Braganza, sedert 1640.

Nadat Karel V (zie blz. 129 en 133) afstand van de regeering had gedaan, volgde hem zijn zoon PHILIPS II (1556—1598) in Spanje op, een somber en streng katholiek, maar werkzaam vorst, wiens bewind werd gekenmerkt door een hevigen strijd tegen de *Morisco's*, de nakomelingen der sedert Ferdinand en Isabella met geweld tot het Christendom bekeerde Mooren. Hun gelastte de koning afstand te doen van hun taal en gebruiken. Toen tegenwerpingen niet baatten, grepen de Morisco's naar de wapens, maar na een tweejarigen kamp, 1568—1570, dempte Don Jan van Oostenrijk (zie blz. 135) den opstand. Het overschot van dit ongelukkig volk werd naar andere streken van 't rijk verplaatst. In den ook onder Philips' bestuur voortdurenden (zie blz. 125) kamp tegen de Turken en de Noord-Afrikaansche zeeroovers behaalde Don Jan, aan 't hoofd der Spaansche vloot, waarbij zich ook Venetiaansche en pauselijke schepen bevonden, in 1571 op de Turken een schitterende zege bij Lepanto (in de golf van dien naam, ten n. van Moréa). Op een onverwachte wijze werden Philips uitzichten geopend op 't bezit van Portugal. Toen koning SEBASTIAAN, een kleinzoon van Emanuel (zie blz. 123), in 1578 in den slag bij Alkassar (in 't n.w. van Afrika) tegen de Mooren van Marokko was verdwenen en in 1580 de onechte Bourgondische linie (zie blz. 95) uitgestorven, nam Philips II, als zoon der oudste dochter van Emanuel, Portugal in bezit. Naar hen, die even wettige aanspraak op den troon meenden te hebben, luisterde hij in 't geheel niet.

Aan Philips' oudsten zoon Don Carlos heeft de zucht naar tegenstelling vele deugden geleend, om het karakter zijns vaders te donkerder te doen uitkomen, deugden, die, bij het voortgaand onderzoek der geschiedenis, meer en meer verflauwen. Daar hij wegens majesteitsschennis was in hechtenis genomen en reeds in 1568, waarschijnlijk aan de gevolgen eener ziekte, in de gevangenis overleden, ging de kroon op 's konings tweeden zoon PHILIPS III (1598—1621) over. In 't gevoel zijner zwakheid liet deze nietsbeteekenende koning het geheel bestuur aan den hertog van Lerma over, onder wien 't verval des rijks steeds verergerde, vooral toen de Morisco's, ongeveer 800,000 vlijtige landbouwers en handwerkslieden, op aanhitsing der geestelijkheid, uit Spanje werden verdreven. Ook onder PHILIPS IV, een' zoon

en opvolger van Philips III (1621—1665), nam dit verval toe, hetwelk hoofdzakelijk uit de verkwisting van 't hof, stremming van handel en nijverheid, een slecht beheer en zware kosten voor vloot en leger voortsproot. Deze kosten toch waren aanzienlijk zoowel uit hoofde van den dertig- en den tachtigjarigen oorlog, als om dien tegen Frankrijk (zie blz. 132, 144), welke zelfs met den Westphaalschen vrede niet werd gestaakt. Nog veel meer groeiden de moeielijkheden der regeering aan, toen verscheiden gewesten der Spaansche kroon, Catalonië, Portugal en Napels, wegens geweldige afpersingen van staatswege, tot openlijk verzet tegen den koning oversloegen. De opstand in Catalonië werd in 1652, die in Napels, waar Masaniello (Tomaszo Aniello) de oproermakers aanvoerde, een gebeurtenis, die in onze eeuw door de opera *la Muette de Portici* in meer dan één land de gemoederen in beweging bracht, in 1648 gedempt. Maar Portugal onttrok zich in 1640 aan 't gezag van Spanje, en JOHAN IV (1640—1656), uit het *huis Braganza* (in 't n.o. van Portugal), werd tot *koning* uitgeroepen. Spanje moest hierin eindelijk toegeven, en Portugal herkreeg onder Johans opvolger Brazilië, dat de Nederlanders niet krachtig genoeg hadden verdedigd en hun in 1661 tegen *f* 8,000,000 overlieten.

§ 65.

Frankrijk onder de laatste koningen uit het huis Valois, van 1547 *tot* 1589, *en onder de eerste koningen uit het geslacht Bourbon, van* 1589 *tot* 1660. — *Johan Calvijn.* — *De godsdienstoorlogen.* — *Het beheer van Richelieu en Mazarin.*

Reeds onder de regeering van Frans I (zie blz. 125) maakte de hervormde eeredienst vorderingen in Frankrijk, maar meer nog onder die van zijn' zoon en opvolger HENDRIK II (1547—1559). De leer, die men bovenal volgde, was die van JEAN CHAUVIN of JOHAN CALVIJN, die eerst pastoor was, daarna in de rechten studeerde, doch zich sedert omtrent 1530 als hervormer deed kennen. Zich van dit tijdstip af bij uitsluiting aan die roeping wijdend, werd hij gedwongen, in 1543 zijn woonplaats Parijs te ontvlieden, vanwaar hij zich toen naar Bazel (in 't n.w. van Zwitserland) begaf. Hier schreef hij zijn beroemd werk, *Institutio Christianae religionis* (onderricht in den Christelijken godsdienst) getiteld. Het overige van zijn leven bracht hij, als prediker en leeraar der godgeleerdheid, grootendeels te Genève door

en streed, op dit punt nog geheel in den geest der Roomsche hierarchie (priesterheerschappij), zoo hij al niet den staat geheel onder de kerk bracht, ten minste onafgebroken voor haar voogdij. Zonder aanzien des persoons handhaafde hij onafgebroken zijn zeer strenge stellingen van zedelijkheid, naar welker maatstaf hij kerkelijke wetten had vervaardigd. Één daad is hem zwaar toegerekend en doet zien, hoe licht in geloofszaken vervolgden en vervolgers van rol verwisselen: het aandeel, dat hij had aan het ter dood brengen in 1553 van Servēde, een' Spaansch geneesheer, die, hoewel een aanhanger der hervorming, in 't leerstuk der drieëenheid geheelenal afweek zoowel van de katholieke als van de protestantsche kerk. Deze man, eens door Genève reizend, werd door toedoen van Calvijn gevangen genomen en door den raad dier stad tot den brandstapel verwezen.

Ook in Frankrijk verwekte de hervorming langdurige woelingen onder het bewind van Hendriks zonen, die achtereenvolgens den troon beklommen. Twee aanzienlijke huizen streefden naar den hoofdinvloed op den gang der zaken: dat der katholieke *Guises*, welke in dien tijd door Frans en Karel werden vertegenwoordigd, en dat der *Bourbons*, destijds het eenigst met den koning in mannelijke linie verwant geslacht. Leden van dat huis waren destijds de twee broeders Antoine, een zwak man, die nu eens tot de sekte der protestanten, dan weer tot de katholieke kerk overhelde, door zijn echtgenoot *koning van Navarre*, en Lodewijk, prins van Condé (vroeger in Henegouwen, thans in Frankrijk (ten n.o. van Douai) en protestant. Op voorslag van den beroemden protestantschen admiraal Coligny stelden zij zich aan 't hoofd der hervormden, hier *hugenooten* geheeten. Sedert 1560, toen FRANS II, Hendriks oudste zoon, overleed, nam de heerschzuchtige en sluwe Katharīna de Medĭci het regentschap waar voor haren jeugdigen zoon KAREL IX (1560—1574). In 1562 barstte, na langdurige spanning, een wreede burgeroorlog (1562—1598) met de onmenschelijkste verwoedheid los. Van toen af nam Katharīna, die zich tot dusver min of meer in 't midden tusschen de twee kampende partijen had gehouden, een eerste plaats in onder de heftigste vijanden en vervolgers der protestanten. Eenige jaren na den dood van Antoine, welke reeds bij de eerste vijandelijkheden omkwam, stelde zich zijn zoon Hendrik van Béarn (in 't z.w. van Frankrijk), sinds 1572 koning van Navarre, aan 't hoofd der hugenooten. Dikwerf werd de strijd door een kortstondigen vrede afgebroken, waarbij men den hugenooten een beperkte godsdienstvrijheid en zekere voorrechten toestond; maar telkens schond de regeering de ingewilligde voorrechten weder.

Reeds vóór 1572 liet het hof een zoo gunstige gezindheid jegens de hugenooten blijken, dat er in dit jaar een huwelijk tot stand kwam tusschen Margarēta, een dochter van Katharīna, en Hendrik van Béarn. Maar slechts zes dagen na de voltrekking

van dat huwelijk greep de beruchte gebeurtenis plaats, bekend onder den naam *Bartholomaeusnacht* of *Parijsche bloedbruiloft* (23—24 Aug.). Nadat een sluipmoordenaar, door Katharīna en Hendrik van Anjou, 's konings broeder, jaloersch op Coligny's invloed, gehuurd om den admiraal van kant te maken, hem slechts had gewond, besloten zij, in overleg met een paar andere hoofden der katholieken, alle aanzienlijke hugenooten te vermoorden. Van den naar lichaam en geest zwakken koning werd de toestemming tot die euveldaad verworven: toen men hem door 't leugenachtig bericht eener samenzwering der hugenooten in erge mate had verontrust. Zóó begon dit afschuwelijk tooneel in den vroegen morgen te Parijs en breidde zich vandaar over de meeste gewesten van Frankrijk uit. Behalve de hoofden der hugenooten, wien men den dood had gezworen, vielen er duizenden, want nu men eens den vrijen teugel liet vieren aan de woede der katholieken, bedaarde zij niet spoedig. Het doorluchtigst der slachtoffers, welker aantal zeer uiteenloopend wordt opgegeven, 12,000, 30,000 of 70,000, was voorzeker Coligny, die door een bende moordenaars, onder aanvoering van Hendrik de Guise, een' zoon van Frans, in zijn eigen woning om 't leven werd gebracht. Hendrik van Navarre nam gedwongen de katholieke geloofsbelijdenis aan, die hij echter een paar jaren later weer afzwoer. Na den Bartholomaeusnacht ontstond zulk een erge tweedracht onder de katholieken zelven, dat HENDRIK III, de broeder en opvolger van Karel IX (1544—1589), zijn' tegenstander Hendrik de Guise, ten tijde van de vergadering der *rijksstenden* te *Blois* (ten n.o. van Tours aan de Loire), in 1588 dáár ter stede door sluipmoord uit den weg liet ruimen en hijzelf in 't volgend jaar door een' Dominikanermonnik, Jakob Clément, om 't leven werd gebracht.

Even vóór zijn overlijden had hij Hendrik van Navarre, die bovendien de naaste aanspraak op den troon had (zie blz. 142), tot opvolger benoemd. Zoo kwam nu, met HENDRIK IV (1589—1610), in de plaats van het huis Valois de tweede zijtak der Capetingiërs, het *geslacht Bourbon*. Hendrik zag ras in, dat hij, om algemeen te worden erkend, òf het gansche rijk voet voor voet op de katholieken moest veroveren, òf zelf tot dit geloof overgaan. Dit noopte hem tot het aannemen van den katholieken godsdienst, waarop het geheel land hem spoedig erkende. Aan zijn vroegere geloofsgenooten verzekerde hij bij het beroemd *edict van Nantes* (niet ver van den mond der Loire) in 1598 zoo goed als geheele vrijheid van godsdienstoefening en toegang tot alle ambten. Ook mochten de hugenooten de hun vroeger toegestane veiligheidsplaatsen voorloopig behouden. Hendrik IV regelde 's rijks geldmiddelen en beurde landbouw en fabrieken in zijn door den langen burgeroorlog verarmde staten op, maar te midden zijner ijverige bemoeiingen werd hij in 1610 door Ravaillac, een' dweepziek katholiek, vermoord. Voor zijn' zoon LODEWIJK XIII

(1610—1643), die hem opvolgde, traden, eerst wegens zijn jeugd, later om zijn ongeschiktheid voor 't bestuur, verschillende regenten op, totdat Armand Jean du Plessis, heer van RICHELIEU (ten z.w. van Tours bij de Vienne), in 1624 aan de spits van 't bestuur kwam. Deze kloeke en met een krachtigen geest begaafde minister bevestigde de eenheid van 't rijk en daardoor de onbeperkte macht van 't koningschap. Welke rol hij in de buitenlandsche politiek vervulde, is boven gebleken (zie blz. 132 en 138). In Frankrijk zelf verbrak hij geheelenal de macht der grooten en ontwapende de hugenooten, wier bestaan als een staat in een staat met eigen legers en vestingen hem in strijd scheen met de eenheid en de veiligheid van het rijk, door een' oorlog 1627—29, waarin la Rochelle (ten n. van de Charente aan zee) eerst na een zeer langdurig beleg haar poorten voor hem opende. Voor 't overige bleef Richelieu het edict van Nantes handhaven. In 1642 stierf de scherpzinnige staatsman, en weinig tijds later volgde de koning hem in het graf.

Op Lodewijk XIII volgde zijn vijfjarige zoon LODEWIJK XIV (1643—1715). Als plaatsvervanger voor zichzelven had Richelieu den kardinaal MAZARIN aanbevolen. Hoewel niet den titel »eerste minister" voerend, stond hij metterdaad aan 't hoofd van 't bewind en ging op den weg, door Richelieu ingeslagen, voort. Zijn middelen waren echter veelal niet, gelijk die van zijn' voorganger, krachtige maatregelen, maar hij bezigde list en sluw overleg. Hevige klachten over telkens hernieuwde belastingen, welker druk in weerwil van den voor Frankrijk gunstigen Westphaalschen vrede niet afnam, verwekten woelingen, die het land sinds 1648 tien jaren lang in onrust hielden. Tegenover de partij van 't hof of van Mazarin stond die der *frondeurs* (slingeraars, vitters op de regeering), gelijk zij door de aanhangers van den minister werden genoemd. Deze burgeroorlog was vol wisselingen, maar Mazarin zegevierde: de adel en het *parlement* van Parijs, een lichaam, dat met de hoogste rechterlijke macht was bekleed, waren bedwongen; hijzelf regeerde in naam van den meerderjarig verklaarden koning. Met het oog op het overwicht, dat Frankrijk en Spanje vereenigd in Europa konden uitoefenen, ontwierp Mazarin een huwelijk tusschen Lodewijk XIV en Marīa Theresĭa, een dochter van Philips IV van Spanje. Er werden onderhandelingen aangeknoopt met dit rijk, waarmede men na den Westphaalschen vrede nog in oorlog was gebleven (zie blz. 132), die in 1659 tot den *vrede der Pyrenaeën* voerden, waarbij Lodewijk Artois, op twee steden na, en vele gewichtige streken en vestingen in Vlaanderen, Henegouwen en Luxemburg, alsmede een paar landschappen ten n. van de Pyrenaeën verwierf. De infante deed bij voorraad bij acte plechtig afstand van de opvolging in de landen der Spaansche kroon, welke acte Lodewijk tevens bekrachtigde, terwijl hun huwelijk kort daarna, in 1660, werd voltrokken.

Die afstand zou echter dan alleen van kracht zijn, wanneer de koning van Spanje vóór 't einde van het jaar 1661 den bruidschat zijner dochter aan den koning van Frankrijk had betaald. In 't zelfde jaar stierf Mazarin.

§ 66.

Engeland onder het huis Tudor en het huis Stuart tot de omwenteling en den dood van Karel I. — Elizabeth en Maria Stuart van Schotland. — Engeland als Republiek onder den protector Cromwell tot de restauratie. — Van 1509 *tot* 1660.

Onder de regeering van den zoon van Hendrik VII, HENDRIK VIII (1509—1547), ontkiemde in Engeland de *hervorming*, die eerst na hem tot volle ontwikkeling kwam. De koning, met paus Clēmens VII in twist geraakt, scheidde zich met zijn rijk van Rome af, verklaarde zichzelven voor 't hoofd der Engelsche kerk en liet alle geestelijken den eed van trouw aan 's konings *suprematie* (oppermacht) afleggen. Uit de hevige vervolging der protestanten bleek het echter, dat hiermede geen instemming met de leer der hervormers werd bedoeld. Dat hij van de zes vrouwen, die hij achtereenvolgens nam, telkens de eene verliet, ten einde een andere te huwen, dit heeft zijn zedelijk karakter in een hoogst ongunstig licht geplaatst. Zoo werd Katharīna van Arrăgon, een dochter van Ferdinand den katholieke, van hem gescheiden, en Anna Boleyn ter dood gebracht.

Snel volgden Hendriks kinderen hem de een na den ander op, allereerst EDUARD VI (1547—1553), gedurende wiens zesjarig bewind de hervorming allengs in de katholieke kerk werd ingevoerd, die zich, bij overeenstemming in de leer, daardoor van de Duitsche onderscheidt, dat de bisschoppen en een deel der kerkgebruiken bleven bestaan. Daar ook de koning een aanhanger was der protestantsche leer, liet hij, opdat niet zijn ijverig-katholieke zuster, Marīa, hem zou opvolgen, de kroon na aan Johanna Gray, een kleindochter der jongste zuster van Hendrik VIII, die den protestantschen godsdienst beleed. En toch geschiedde wat hij had gevreesd: de meerderheid van 't volk verklaarde zich voor MARĪA (1553—1558), een dochter van Katharīna van Arrăgon en echtgenoot van Philips II (zie blz 140). Marīa's eerste

werk was het herstellen van den katholieken eeredienst en der verbintenis met den stoel van St. Petrus. De vervolging der hervormden was 't onmiddellijk gevolg. Ook Johanna Gray moest in 1554 het kortstondig koningschap met het leven boeten.

Op de grondslagen, door Eduard gelegd, begon het gebouw der hervorming te verrijzen, toen ELIZĂBETH (1558—1603), een dochter van Hendrik en Anna Boleyn, den troon had bestegen. Zelve in 't protestantsch geloof opgevoed, liet deze met een krachtig karakter begaafde vorstin door 't parlement de supremătie der kroon over de kerk erkennen en een nieuwe geloofsbelijdenis opstellen. Zóó ontstond de *anglicaansche* of *episcopale* (bisschoppelijke) *staatskerk*, nevens welke echter *dissenters* optraden, tot welke de *puriteinen* en de *presbyterianen* behoorden. Hoewel deze sekten, even als de katholieken, de woede der vervolging ondervonden, breidden zij zich inzonderheid in Schotland uit, terwijl bijna de geheele bevolking van Ierland katholiek bleef.

Zeer moedigde Elizăbeth de neiging harer onderdanen voor handel, scheepvaart en nijverheid aan en droeg daardoor veel bij tot ontwikkeling der kiem van den lateren bloei van Engeland. Drake deed 1577—1580 de *tweede reis om de wereld* en bracht op een volgenden tocht uit Amerika de *aardappelen* naar Europa mede; in 1600 richtte men een *Oost-Indische handelscompagnie* op. Wat de oorlogsvloot vermocht, ondervond zoowel de armāda (zie blz. 136) als Cadix (in 't z.w. van Spanje aan zee), dat de Engelschen en de Nederlanders in 1596 veroverden.

Elizăbeth, als vrouw verre van onberispelijk, als koningin meestal groot, staat in de geschiedenis 't ongunstigst geteekend om haar handelwijze tegen Schotlands koningin MARĪA STUART (zie blz. 92), weduwe van Frans II (zie blz. 142). Elizăbeths haat tegen deze vorstin ontsproot hoofdzakelijk hieruit, dat Marīa, met de Engelsche katholieken, de echtheid van 't huwelijk van Elizăbeths ouders ontkende en daarom ook zelve den titel »koningin van Engeland" aannam. Toen Frans II was overleden en Marīa in 1561 de regeering van Schotland had aanvaard, geraakte de lichtzinnige en ijverig katholieke vorstin weldra in geschil met haar onderdanen, die in 1568 zelfs tegen haar opstonden en haar gevangen namen. Uit de gevangenis ontsnapt, vlood Marīa, bij gebrek aan een ander toevluchtsoord, naar Elizabeth, die, in plaats van haar bloedverwant gastvrij te ontvangen, haar in hechtenis hield. Na een negentienjarige gevangenschap werd Marīa eindelijk aangeklaagd van deelgenootschap aan een der vele samenzweringen, die de katholieken tegen Elizăbeth smeedden, en daarom in 1587 onthoofd.

Na den dood van Elizăbeth beklom het *huis Stuart* in 1603 met JAKOB I, reeds koning van Schotland, den troon van Engeland, en Engeland met Schotland vereend werd nu *Groot-Britannië*. Op Jakob volgde zijn zoon KAREL I (1625—1649), die door

zijn overhellen tot het catholicisme en zijn vasthouden aan de stelling, dat de onbeperkte macht hem door God was verleend, in gevaarlijke tegenspraak kwam met den geest van 't Engelsch volk, en wel vooral met de republikeinsch-gezinde puriteinen. Daar Karel de gelden, die hij bij herhaling van 't parlement vroeg, niet konde verwerven, ontbond hij het een paar maal en regeerde elf jaren lang (1629—1640) zonder parlement. Doch toen de Schotten, wegens 't invoeren eener met den katholieken eeredienst overeenstemmende *liturgie* of regeling der kerkgebruiken, in 1640 Engeland binnenrukten, moest Karel, door geldgebrek gedrongen, het parlement op nieuw bijeenroepen. Dit was het zoogenoemd *lang parlement*, 1640—1649, in welks overdreven eischen Karel niet wilde instemmen. Daarom verliet hij Londen in 1642 en verzamelde een leger. Maar na tweemaal door Fairfax en Cromwell te zijn verslagen, vlood hij tot de Schotten, die hem voor een zware geldsom aan zijn vijanden uitleverden.

In 't parlement kregen de *independenten*, lieden, die niet alleen een volstrekte onafhankelijkheid van geloof voorstonden, maar ze ook tot het staatkundige uitstrekten, weldra de overhand. Aan 't hoofd dezer sekte zoowel als van de troepen kwam weldra OLIVIER CROMWELL, die zich eensdeels als veldheer en staatsman door dapperheid en groote bekwaamheden onderscheidde, anderdeels door dweepzucht en gewelddadigheden. Op zijn bevel werden alle puriteinsche leden door soldaten uit het parlement geweerd. Nu bracht het lagerhuis een aanklacht van hoogverraad tegen den koning in en benoemde een gerechtshof, waarin ook Cromwell zitting nam. Dit veroordeelde Karel I ter dood, en den 30sten Januari 1649 werd dit vonnis te Londen voltrokken. Ten einde de omwenteling te voltooien, werd het hoogerhuis afgeschaft en de *republiek* afgekondigd. Hierop herstelde Cromwell binnen kort de rust in de drie koninkrijken. Naar buiten betoonde hij zich niet minder krachtig door tegen de Nederlanden een gelukkigen oorlog te voeren (zie blz. 139), die bovenal ontsproot uit de weigering der Nederlanden om zich met de Engelsche Republiek tot een gemeenschappelijken staat te verbinden. Door de *acte van navigatie*, in Oct. 1651 uitgevaardigd, bracht hij nog vóór den oorlog een zwaren slag aan de vrachtvaart en den tusschenhandel der Nederlanders toe, wier koopvaardijvloot toen talrijker was dan de schepen van alle overige volken van Europa tezamen. Deze acte bepaalde, dat de schepen van vreemde natiën geen andere voortbrengsels dan die van hun eigen land in de Britsche havens mochten invoeren. In 1653 droeg men Cromwell met den titel »*protector*" de hoogste macht op. Intusschen beletteden Cromwells verdiensten niet, dat er onophoudelijk samenzweringen tegen hem werden gesmeed, die hij ten koste van vele menschenlevens onderdrukte. In 1658 maakte de dood een einde aan zijn woelig leven. Zijn zoon Richard, dien men insgelijks

tot *protector* benoemde, legde die waardigheid reeds in 1659 neer. Nu bood een in 1660 bijeengeroepen parlement, door generaal Monk daartoe aangespoord, Karel II, een' zoon van Karel I, de kroon aan, en de *restauratie*, de herstelling van 't koningschap, was tot stand gebracht.

§ 67.

Het Noorden en Oosten van Europa. — Gustaaf Wasa en zijn geslacht in Zweden tot 1654. — *De oorlog van Karel X Gustaaf van Zweden tegen Polen, Denemarken en hun bondgenooten tot den vrede van Olīva en dien van Koppenhagen. — Van* 1520 *tot* 1660.

Al vroeger (zie blz. 103) zagen wij, hoe zwak de band was, die Denemarken, Noorwegen en Zweden moest samenhouden. Toch dwong CHRISTIAAN II, koning der drie rijken, de Zweden, die reeds vroeger de wapens tegen hem hadden opgevat, in 1520 hem als koning te erkennen. Tegen zijn belofte liet hij in 't zelfde jaar vele der Zweedsche geestelijken, edelen en burgers te Stockholm ter dood brengen, welke gruweldaad het *Stockholmsch bloedbad* heet, en het moorden op 't platteland voortzetten. Maar GUSTAAF I ERICHSON, met den bijnaam WASA (in 't o. van Zweden in Upland), uit een aanzienlijk geslacht gesproten en reeds vroeger als gijzelaar uit Denemarken ontvloden, kwam, na langdurige omzwerving en te midden van vele gevaren, ten laatste in *Dalekarlië* (ongeveer in 't midden van Zweden gelegen). De moedige bewoners dier dalen riep hij tot den strijd voor de vrijheid op, en in korten tijd was de oorlog, dien Wasa, ondersteund door de stad Lubeck, tegen Denemarken begon, ten zijnen gunste beslist. Zoo was de unie van Kalmar ontbonden, en in 1523 verkozen de Zweden den bevrijder van hun vaderland tot *koning*. Hij voerde nu de Luthersche leer, die hij te Lubeck had leeren kennen, in zijn rijk in, met behoud evenwel der bisschoppelijke inrichting, en bevorderde krachtig de welvaart zijner onderdanen. Intusschen zetteden ook de Denen Christiaan II in 1523 af en droegen de kroon op aan zijn' oom FREDERIK I, hertog van *Sleeswijk-Holstein*, die insgelijks de invoering der hervorming in zijn staten toeliet.

In Zweden volgden op Gustaaf Wasa zijn nakomelingen, van welke zijn kleinzoon GUSTAAF II ADOLF (1611—1632) de ver-

maardste is. Zijn gebied uit Esthland en Finland langs de kusten der Oostzee uitbreidend, verwierf hij van Rusland *Karelië* (ten o. van Finland) en *Ingermanland* (ten z. vandaar), van Polen schier geheel *Lijfland.* Zoo werd Zweden de eerste der Noordsche mogendheden. Welk een belangrijke rol Gustaaf Adolf in den dertigjarigen oorlog vervulde, hebben wij blz. 131, 132 gezien. Hij werd opgevolgd door zijn dochter CHRISTĪNA, een vrouw van wispelturigen aard, maar van veel geleerdheid en smaak. Wars van de regeering, stond zij in 1654 de kroon aan haren neef KAREL X GUSTAAF van *Palts-Tweebruggen* (het westelijkst gedeelte van de Palts, 1654—1660) af. Deze roemzuchtige koning oorloogde gedurende zijn gansche bewind tegen Polen en Denemarken, die zoowel door andere staten als inzonderheid door de Nederlanders werden bijgestaan. Wassenaar van Obdam bracht de Zweden ter zee een nederlaag toe, terwijl de Ruiter op het eiland Funen landde en Nijborg veroverde. In 1660 eindigde de oorlog door den *vrede van Olīva* (nabij Dantzig), dien Zweden met Polen sloot, en door *dien van Koppenhagen*, waarbij Denemarken verscheiden zijner gewesten moest afstaan. Een eerste rol in dezen oorlog speelde Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen, met den bijnaam de groote keurvorst (1640—1688), gesproten uit het *huis Hohenzollern.* Behendig trok hij partij van de oneenigheid tusschen de beide hoofdpersonen van den oorlog, om zich het souverein bezit van Pruisen, dat tot dusver leenroerig was aan Polen, te verschaffen. In aanzien geklommen door 's vorsten huwelijk met Louise Henriette, de oudste dochter van Frederik Hendrik, trad Pruisen eerst onder hem op onder de invloedrijke staten van Europa, maar altijd met die voorzichtige en berekenende staatkunde, waaraan het niet minder dan aan Frederiks II geestkracht en veroveringen zijn' rang onder de tegenwoordige groote mogendheden heeft te danken.

TWEEDE TIJDVAK.

Van den Westphaalschen vrede in 1648 en die van Koppenhagen en van Oliva in 1660 tot de erkenning der onafhankelijkheid van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika bij den vrede van Versailles in 1783 en den aanvang der eerste Fransche omwenteling in 1789.

§ 68.

De oorlog van Lodewijk XIV tegen Karel II van Spanje tot den vrede van Aken in 1668.— *Die van Lodewijk, verbonden met Karel II van Engeland en met Zweden, tegen de Nederlanden en hun bondgenooten tot den vrede van Nijmegen, van* 1672 *tot* 1678.

Toen LODEWIJK XIV (zie blz. 145), na den dood van Mazarin, zelf het bewind aanvaardde, was Frankrijk een zeer machtige staat. Bovendien had Lodewijk het geluk, ten minste gedurende de eerste helft van zijn lange regeering, schier in alle takken van beheer de uitstekendste mannen rondom zich te hebben. Colbert regelde het financiewezen, bevorderde krachtig handel en nijverheid en was de stichter der Fransche koloniën in Oost- en West-Indië. De minister van oorlog Louvois, die menige verbetering in 't krijgswezen bracht, schiep talrijke en wel geoefende legers, die door de voortreffelijkste veldheeren werden aangevoerd. Trotsch op dit alles, wilde Lodewijk XIV Frankrijk den eersten rang onder de rijken van Europa doen innemen en den Rijn tot de oostelijke grens van zijn rijk maken.

De eerste van Lodewijks oorlogen werd gevoerd tegen zijn' zwager, den zwakken en jeugdigen koning van Spanje, KAREL II (1665—1700), een' zoon van Philips IV (zie blz. 141, 144). Hem wilde Lodewijk de Spaansche Nederlanden, als een erfenis zijner gemalin (zie blz. 144, 145), ontrukken, in strijd met den vrede der Pyrenaeën. Snel veroverden zijn legers onder Turenne en Condé een groot deel der Spaansche Nederlanden. Maar plotseling werd, uit hoofde van de vrees van Johan de Witt (zie blz. 139) en zijn landgenooten voor de onmiddellijke nabuurschap van Frankrijk, gevoegd bij die van de beide overige mogendheden voor 't evenwicht van Europa, door de bemoeiingen van den Engelschen gezant William Temple en van den raadpensionaris in 1668 de *triple alliantie* (het drievoudig verbond) te 's Gravenhage tusschen Engeland, Zweden en de Nederlanden gesloten. Nu dwong de alliantie Lodewijk XIV bij den *vrede van Aken* (zie blz. 125, den 2den Mei 1668) zich te vergenoegen met twaalf steden, grootendeels in die streek van Zuid-Nederland gelegen, welke later Fransch-Vlaanderen is genoemd.

Niet lang rustten de wapens. Lodewijk wilde zich, wegens het sluiten der alliantie, aanstonds op de Nederlanden wreken. Eerst wist hij Engeland aan 't verbond te onttrekken: de loszinnige Karel II verbond zich tegen ruime beloften met hem. Ook Zweden viel van 't verbond af en schaarde zich aan den kant van Frankrijk, terwijl verder met weinig moeite de keurvorst van Keulen en de bisschop van Munster Bernhard van Galen als bondgenooten werden gewonnen. Al wat de Vereenigde Nederlanden aan Frankrijks ontzaglijke strijdkrachten konden tegenstellen was een leger van slechts 21,000 man, de garnizoenen der vestingen, een krachtige vloot en hun bondgenootschap met Frederik Willem van Brandenburg (zie blz. 149). Na onder nietige voorwendsels den oorlog te hebben verklaard, trok Lodewijk zelf in 1672 met de door Condé en Turenne aangevoerde legermacht, omstreeks 120,000 man sterk, op de Nederlanden aan. Een aantal sterkten, bij Nederlands grenzen gelegen, werd voetstoots ingenomen, Maastricht voorbijgetrokken, en bij het tolhuis te Lobith (in 't z.o. van Gelderland op de grenzen) trok de koning zoo goed als onverhinderd over den Rijn. WILLEM III werd wel op staanden voet tot opperbevelhebber der Nederlandsche troepen aangesteld; maar op 't eind van Juni waren Gelderland, Utrecht en eenige steden van Holland reeds in 's vijands macht. Tegelijk werden Overijsel en Drente door den bisschop van Munster overweldigd, Groningen door hem belegerd.

In weerwil der drukkende overmacht bezweek de Republiek niet. Eerst doorstak men de dijken der rivieren en beveiligde daardoor Holland. Dan werd de moed door Rabenhaupts kloekmoedige verdediging van Groningen aangewakkerd, die in Aug. 1672 van Galen noodzaakte met de Keulsch-Munstersche legermacht af te trekken, terwijl in Dec. Koevorden bij verrassing werd herwonnen. Hierbij kwam, dat de voorgenomen medewerking der Engelschen, die een landing op de kust van Holland zouden doen, achterwege bleef. De natuur zelve belette dit in Juli 1672 door een zeer hevigen storm uit het z.w. In 1673 behaalde de eenige de Ruiter, na andere overwinningen, bij Kijkduin (nabij de Helder) een beslissende zege op de Engelsche en de Fransche vloot onder de admiraals prins Robbert en d'Estrées. In 't zelfde jaar sloten Leopold I, koning van Duitschland (1658—1705), en Spanje, gelijk weldra het Duitsch rijk, zich bij de Nederlanden aan en noodzaakte Willem door een koene onderneming, de verovering van Bonn (aan den Rijn, ten z.o. van Keulen), Condé ons land te ontruimen. Alleen Maastricht, dat mede in 1673 voor de overmacht had moeten zwichten, bleef in handen der Franschen. In 1674 moest de koning van Engeland, door de bedreigingen van 't parlement verschrikt, vrede sluiten, terwijl Munster en Keulen dit voorbeeld volgden. In de Spaansche Nederlanden, waarheen de Franschen aanstonds na de ontruiming van ons land weken,

streed Willem III met het vereenigd leger der Nederlanders, Spanjaarden en Duitschers in 1674 bij Senef (in 't n.o. van Henegouwen) tegen Condé zonder beslissenden uitslag. Tevens verloren de Spanjaarden alle Zuid-Nederlandsche vestingen, op een vijftal na. Ook werd de oorlog nog naar de Middellandsche Zee overgebracht, want Messīna (in 't n.o. van Sicilië), tegen Spanje in opstand, werd door Lodewijk XIV krachtdadig bijgestaan. Hierom zeilde de Ruiter in 1676 met de Nederlansch-Spaansche vloot naar die wateren. Driemalen leverde men slag tegen den Franschen admiraal du Quesne: in de tweede ontmoeting, bij den Etna, zegepraalden de onzen, maar verloren den eersten vlootvoogd zijner eeuw.

Den 10den Aug. 1678 sloten Frankrijk en de Nederlanden, zonder zich om hun bondgenooten te bekommeren, te *Nijmegen* den door de hoofdpartijen verlangden *vrede*. De Republiek, welker ondergang in 't begin van den oorlog onvermijdelijk scheen, trad uit den strijd, zonder één enkel dorp te verliezen. Kort daarna moest Spanje, dat Franche-Comté en veertien steden in de Spaansche Nederlanden aan Lodewijk afstond, alsmede de overige bondgenooten insgelijks vrede sluiten.

§ 69.

De negenjarige oorlog van Lodewijk XIV tegen het Weener-verbond tot den vrede van Rijswijk, van 1688 *tot* 1697. — *De Spaansche erfopvolgingsoorlog tot den vrede van Utrecht en dien van Rastadt, van* 1700 *tot* 1714.

Slechts één jaar na den oorlog veroorloofde Lodewijk zich op nieuw een geweldige inbreuk op het volkenrecht. Hij richtte n. l. *reunionskamers* op, die hem verschillende steden in den Elzas, b. v. Straatsburg en andere, zooals Luxemburg, toewezen, welke hij dan snel met geweld in bezit nam. Toen hij verder in 1685 op aansporing van de Maintenon, eerst zijn minnares en sedert dit jaar in 't geheim zijn gemalin, het *edict van Nantes* hierriep en de protestanten door de wreedste middelen trachtte te dwingen tot de Roomsch-katholieke kerk over te gaan, verlieten, naar de geloofwaardigste der uiteenloopende opgaven, 4 of 500,000 grootendeels bemiddelde en nijvere menschen Frankrijk en vestigden zich in de Nederlanden, Engeland, Brandenburg en elders. Nu vreesde al wat protestant was voor het overwicht van den vervolger hunner geloofsgenooten en bracht de rustelooze tegenstander

van den heerschzuchtigen vorst, Willem III, in 1686 te *Augsburg een verbond* tot stand, te Weenen bekrachtigd, tusschen den keizer, het grootst gedeelte van 't Duitsch rijk en Spanje. Bij hen kwamen nog de Nederlanden, en in 1688 Engeland, waar Willem III (zie blz. 157) koning werd. Zoo brak in 1688 de *negenjarige oorlog* los. Met afschuwelijke wreedheid verwoestten de Franschen de Palts en de overige Rijnstreken: Worms, Spiers en vele andere bloeiende steden en dorpen werden als vernietigd. Louvois toch had besloten, ter beveiliging der Fransche grenzen aan dien kant, het Rijndal in een woestijn te veranderen.

De kamp zelf greep echter hoofdzakelijk in Italië en in de Zuidelijke Nederlanden plaats. Hier bracht Luxemburg aan Willem III, den aanvoerder van de troepen der bondgenooten, in 1692 bij Steenkerken (in 't n. van het tegenwoordig Henegouwen, ten n.w. van Senef) en in 1693 tusschen Landen en Neerwinden (in 't n.w. van het tegenwoordig Luik) een nederlaag toe, maar moest hem, hoewel geslagen, toch ontzien. Tevens werden Mons (Bergen), Namen en andere vestingen door den vijand ingenomen. Hoewel Lodewijk overal, behalve ter zee, met evenveel geluk streed, deden echter de uitputting zijns lands en nieuwe ontwerpen bij hem begeerte naar rust ontstaan. Daar ook de verbonden mogendheden niet veel kans hadden den overmachtigen vorst te bedwingen, werd in 1697 de *vrede te Rijswijk* (tusschen den Haag en Delft) gesloten. Lodewijk erkende Willem III als koning van Engeland, gaf den keizer alles, buiten den Elzas, en aan Spanje alle veroveringen, behalve twee-en-tachtig plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden, terug.

Lodewijk had zich gehaast, den negenjarigen oorlog ten einde te brengen, toen hij de kans gunstig begon te zien door 't bezit van Spanje zijn' invloed in Europa te vermeerderen. Karel II (zie blz. 150), de laatste der koningen van Spanje uit het huis Habsburg, afgeleefd vóór zijn' tijd, scheen zijn einde nabij te zijn en was kinderloos. Behalve Lodewijk, die aan het grondwettig recht der dochters op de Spaansche kroon vasthield, ook omdat de koning van dit rijk de voorwaarden nopens de geldsom (zie blz. 144, 145) niet had vervuld, maakte ook keizer Leopold aanspraak op den Spaanschen troon. Bij den dood van Karel II, in 1700, vond men een testament, dat hertog Philips van Anjou (een landschap, ten z.o. van Bretagne), den tweeden zoon van den dauphin, tot eenigen erfgenaam der geheele Spaansche heerschappij verklaarde. Keizer Leopold greep dadelijk naar de wapens en vond weldra steun bij het *groot* of *Haagsch verbond* van 1701, met Engeland en de Nederlanden gesloten, bij hetwelk zich ook Pruisen (zie blz. 158), het Duitsch rijk, Portugal en de hertog van Savoye voegden. Tevens had Leopold het geluk, den beroemden Eugenius van Savoye, wiens diensten Lodewijk

voorheen had versmaad, aan 't hoofd zijner legers te kunnen stellen. De oorlog was nog nauwelijks begonnen, of de bondgenooten leden een zwaar verlies door 't overlijden van Willem III, den 19den Maart 1702.

De oorlog, die in Italië, Duitschland, de Zuidelijke Nederlanden en Spanje werd gevoerd, stortte Lodewijk van zijn hoogte neder. Terwijl het getal zijner uitstekende veldheeren was afgenomen, stond aan den kant der bondgenooten een rij groote mannen: John Churchill, graaf en daarna hertog van Marlborough (in Devonshire, in 't z. van Engeland); de beroemde raadpensionaris van Holland Antonie Heinsius en Eugenïus van Savoye. Deze mannen noemt men, wegens hun gemeenschappelijke leiding der zaken, het *driemanschap* in dezen oorlog. Van 't begin af leden de Franschen de eene nederlaag na de andere, o. a. in 1704 bij Höchstädt (aan den Donau, in 't w. van Beieren), waar Marlborough en Eugenïus Marsin en Tallard beslissend sloegen. In Spanje stond het daarentegen slecht met de zaken van Leopolds tweeden zoon, aartshertog Karel, wien zijn vader Spanje toedacht. In den beginne maakte hij eenige vorderingen, maar Madrid, eerst door hem genomen, ging weldra weer verloren, en niet vóór 1710 herkreeg hij het. Marlborough leverde in 1706 tegen Villeroi een' slag bij Ramillies (in 't z.o. van Zuid-Brabant) en behaalde er een zoo volledige zegepraal, dat Brabant, Vlaanderen en een deel van Henegouwen hem toevielen. Eugenïus vernietigde in 'tzelfde jaar bij Turin een groot leger der vijanden, dat door la Feuillade en Marsin werd aangevoerd. Gezamenlijk versloegen de beide groote veldheeren Vendôme in 1708 bij Oudenaarde (in Oost-Vlaanderen aan de Schelde) en Villars in 1709 bij Malplaquet (niet ver van Mons, in Henegouwen). Hierop werden de Spaansche Nederlanden allengs geheel veroverd.

Inmiddels wendde zich Lodewijk XIV bij herhaling met aandrang tot Heinsius, ten einde, op hoe nadeelige voorwaarden ook, den vrede te verwerven. Doch daar de overwinnaars hun eischen al hooger stelden en, op hun beurt overmoedig, zoo ver gingen, dat zij eischten, dat de grijze koning zelf zijn' kleinzoon uit Spanje zou verdrijven, werden de onderhandelingen afgebroken. Toen alzoo de gezichteinder voor Lodewijk met steeds dreigender wolken betrok, brachten twee onverwachte gebeurtenissen hem redding aan. De een was de vroegtijdige dood van Leopolds opvolger en oudsten zoon JOZEF I (1705—1711), wien zijn eenigste broeder KAREL VI (1711—1740) als keizer opvolgde. Nu drongen de zeemogendheden, Engeland en de Nederlanden, er niet langer op aan, dat men den beheerscher van zooveel landen nog de Spaansche monarchie zou toegeven. De ander was de terugroeping van Marlborough en de val van het whig-ministerie (zie blz. 157), waarvan hij de ziel was.

Dus nam de oorlog een einde en behield PHILIPS V (1701—1746) bij den *vrede te Utrecht* (11 April 1713) *Spanje* en deszelfs bezittingen buiten Europa. De Nederlanden verwierven een voordeelig handelsverdrag en de *barrière* (deze sinds 1715), die hun het recht gaf, om in Namen, Doornik en vijf andere vestingen, alsmede voor de helft in een achtste, bezetting te leggen. Frankrijk stond aan Engeland eenige landstreken in Noord-Amerika, Spanje Gibraltar af. Karel VI en het Duitsch rijk zetteden den oorlog nog een korte wijl voort, maar moesten dien in 1714 insgelijks eindigen, toen de *vrede van Rastadt* (in Baden, ten z.w. van Carlsruhe) den keizer de Zuidelijke Nederlanden, Napels, Milaan en 't eiland Sardinë, als zijn deel der Spaansche nalatenschap, toekende. Door deze kostbare oorlogen en de aan 't hof heerschende weelde was de bloei van Frankrijk verdwenen en het land met schulden overladen. Bovendien daalden zoowel 's konings zoon, de dauphin, die hem moest zijn opgevolgd, als diens zoon, de hertog van Bourgondië, en tevens de oudste zoon van dezen, de hertog van Bretagne, alle nog vóór den grijzen monarch ten grave, en de Maintenon (zie blz. 152) had op alles, wat hij deed, grooten invloed. Zoo was Lodewijks ouderdom treurig en eenzaam. Hij stierf, na een lange regeering, den 1sten September 1715.

§ 70.

Engeland onder de koningen uit het huis Stuart Karel II en Jakob II, alsmede onder Willem III van Oranje-Nassau, Anna uit het huis Stuart en de koningen uit het Hannoversch huis George I en George II. — Van 1660 *tot* 1760.

De regeering van KAREL II (1660—1685) beantwoordde niet aan de verwachting, die men bij zijn herstelling op den troon had opgevat, Nauwelijks had hij de kroon van Engeland eenige jaren gedragen, of de *tweede zeeoorlog* tusschen dit rijk en de Nederlanden, 1665—1667, ontstond. Deze oorlog is een dier merkwaardige zeeoorlogen, welke de zeventiende eeuw boven alle tijdperken der Oude en der Nieuwe geschiedenis onderscheiden. Naijver op den nog altijd grooteren handel en de uitgebreider scheepvaart van Holland en Zeeland maakte hem voor de Engel-

schen tot een nationalen strijd, en hun aanvallen en veroveringen in andere werelddeelen gingen de oorlogsverklaring reeds een jaar vooraf. Ongelukkig was voor ons 't begin: den 13den Juni 1665 leed de Nederlandsche vloot een zware nederlaag in den slag bij Lowesthoff (op de o. kust van Engeland, ten z. van Yarmouth), haar door den hertog van York toegebracht. Kortenaar sneuvelde; de opperbevelhebber, de luitenant-admiraal Wassenaar van Obdam (zie blz. 149), vloog met zijn schip in de lucht; vele schepen werden genomen; lafhartigen namen de vlucht, en met moeite dekte men den terugtocht. In weinig weken — zoodanig was de veerkracht dier tijden — was de vloot hersteld en weder in zee. Eerst in 't volgend jaar echter herstelde een schitterende overwinning den gekrenkten roem onzer zeemacht. Een geduchte vloot van meer dan 100 zeilen, met over de 21,000 koppen bemand, onder de Ruiters opperbevel, liep in 't begin van Juni uit. Den 11den raakte zij bij Foreland (ten n.o. van Dover) slaags met de Engelschen onder Monk (zie blz. 148), door Karel II tot hertog van Albemarle (in Normandië, ten z.w. van Amiëns) verheven; den 12den des morgens begon de strijd op nieuw; den 13den werd hij hervat en eerst op den 14den Juni 1666 beslist, toen de Engelschen de wijk namen. Zwaar gehavend, maar met 3000 gevangenen, onder welke de vice-admiraal Ayscue, en met zes veroverde schepen, keerde de Nederlandsche vloot naar onze havens terug. Deze *vierdaagsche zeeslag* is ook in de later geschiedenis eenig gebleven, gelijk hij het in de vroegere was.

Minder gelukkig liep een volgend zeegevecht af, in Aug. van 't zelfde jaar nabij Duinkerken (ten o. van Calais) geleverd. Hier moest de Ruiter wijken, maar door vriend en vijand bewonderd. Ongelukkig voor den staat gaf dit den Engelschen gelegenheid, 100 á 150 koopvaardijschepen in het Vlie (tusschen Vlieland en Terschelling) in brand te steken en een gedeelte van Terschelling te verwoesten. Dan de wraak toefde niet. In Juni 1657, toen de onderhandelingen reeds waren begonnen, drong de Hollandsche vloot onder de Ruiter, vergezeld door Cornelis de Witt, een' broeder van Johan en gemachtigde der Staten-Generaal, de Theems binnen. De Engelsche vloot werd veroverd of verbrand, Engelands hoofdstad met schrik en angst vervuld. Deze vermaarde *tocht naar Chattam* bespoedigde den *vrede*, die den 31sten Juli 1667 te *Breda* werd gesloten en aan elk liet, wat hij op 't oogenblik van het sluiten des vredes in bezit had. Zoo kwam toen Nieuw-Nederland (in 't n.o. van Noord-Amerika), sinds New-York, aan Engeland, Suriname aan Nederland. In 1671 trad in Engeland het berucht ministerie op, dat doorgaans naar de eerste letters der namen van zijn vijf leden *cabalministerie* wordt genoemd. Met den koning streefde dit kabinet bovenal naar de vestiging der onbeperkte koninklijke macht en naar de vernietiging

van 't wettig gezag van 't parlement. De oude verdeeldheid, op deze wijze op nieuw aangewakkerd, schiep nu de namen *torys* en *whigs*, waarvan de eerste de aanhangers van 't hof, de tweede de partij van 't parlement aanduidt. Nadat Karels laatste levensjaren door tegenstand van 't parlement, dat bij herhaling werd ontbonden, alsmede door samenzweringen en opstanden zeer waren verbitterd, stierf hij in 1685 als belijder van den katholieken godsdienst, dien hij gedurende zijn geheele regeering toegedaan was geweest, maar eerst in zijn laatste oogenblikken uitdrukkelijk beleed.

Niettegenstaande den afkeer, dien 't parlement reeds vroeger van Karels broeder, den katholieken hertog van York, aan den dag had gelegd, verzette het zich niet, nu hij onder den titel JAKOB II (1685—1688) den troon besteeg. Maar luide gaf zich een algemeene ontevredenheid te kennen, toen hij in vele opzichten zijn bevoegdheid te buiten ging. Zoodra nu in 1688 de tijding kwam, dat er een *prins van Wales* (titel van den oudsten zoon des konings, als erfgenaam der Engelsche kroon,) was geboren, wanhoopte elk aan een beter toekomst, indien Jakob en zijn huis bleef regeeren. Terstond verbreidde zich tevens een ongegrond gerucht, dat het kind was ondergeschoven. Nu landde Willem III, echtgenoot van de oudste dochter van Jakob II, Marīa, daartoe aangezet door vele aanzienlijke Engelschen, in Engeland en trok onmiddellijk naar Londen. Soldaten, officieren, burgers en edelen ontstuwden hem, terwijl de van elk verlaten koning naar Frankrijk vlood.

In Februari 1689 kreeg de *roemrijke omwenteling*, gelijk de Engelschen haar noemen, haar beslag en werden WILLEM III (1689—1702) en MARĪA als koning en koningin van Engeland uitgeroepen. Tevens werd bepaald, dat, zoo beiden kinderloos mochten overlijden, Marīa's zuster Anna de kroon zoude erven, hetgeen in 1702 plaats greep. Vruchteloos bleven de pogingen van Jakob II en zijn nakomelingen, de *pretendenten*, om de kroon te herwinnen. Het bestuur van ANNA (1702—1714) was voor Engeland gewichtig door de vereeniging van dit rijk met Schotland, die metterdaad reeds sedert lang (zie blz. 146) had bestaan, maar in 1700 door 't instellen van één parlement voor de beide deelen van *Groot-Britannië* geheel in werking kwam. Na Anna's dood kwam de kroon aan George Lodewijk, keurvorst van Hannover en achterkleinzoon van Jakob I, als koning GEORGE I (1714—1727) genoemd. Zijn voornaamste minister, die alles leidde, was Walpole, een man, die bovénal den vrede in Europa handhaafde, en ook onder het bewind van 's konings zoon en opvolger GEORGE II (1727—1760) aan 't roer bleef.

§ 71.

Duitschland onder den Habsburgschen keizer Leopold I, *van* 1658 *tot* 1705, *benevens de oorlogen tegen de Turken*, *van* 1663 *tot den vrede van Karlŏwitz in* 1699. — *Pruisen wordt in* 1700 *een koninkrijk onder het huis Hohenzollern.* — *De Nederlanden en de verheffing van Willem III, van* 1660 *tot* 1702.

Gedeeltelijk hebben wij boven (zie blz. 153) gezien, hoe zeer het Westen van Duitschland door den oorlog leed, terwijl LEOPOLD I (1658—1705), die reeds vroeger als koning van Bohemen en Hongarije was gekroond, den rijkszetel bekleedde, en niet beter ging het in 't Oosten. Hier toch ontstond in 1663 weder een langdurige oorlog met de Turken, die met een groot leger in Hongarije vielen. Na een zware nederlaag sloten zij in 1664 *vrede.* Doch daar de Hongaren, tegen den keizer opgestaan, hun hulp inriepen, brak de oorlog in 1683 ten tweeden male los. De grootvizier Kara Moestăpha begon dien met het aantasten van Weenen, dat hij twee maanden lang belegerde. Na de geduchte nederlaag bij die hoofdstad, hem in 1683 toegebracht door Karel V, hertog van Lotharingen, als bevelhebber van 't keizerlijk leger, en Johan III Sobieski, koning van Polen, moest hij het beleg opbreken. Voortdurend kampte 's keizers leger met geluk tegen de Turken, en Eugenĭus van Savoye (zie blz. 153) behaalde in 1697 de laatste, maar niet de minst schitterende zege bij Zenta (aan de Theiss, ten o. van Mohacz). De Porte, geheel uitgeput, sloot in 1699 den *vrede van Karlŏwitz* (aan den Donau, ten n.w. van Belgrādo), waarbij Leopold I zijn aanzienlijke veroveringen behield. — In 1692 verhief Leopold *Hannover* tot een *keurvorstendom*, waardoor het getal keurvorsten tot negen aangroeide.

De opvolger van Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen (zie blz. 149), was sinds 1688 zijn zoon Frederik III, die keizer Leopold I overreedde, hem bij een *verdrag* van den 16den Nov. 1700, onder den titel FREDERIK I (1700—1713), als *koning van Pruisen* te erkennen. Daarvoor nam hij de verplichting op zich, in den Spaanschen erfopvolgingskrijg 10,000 man voor het rijksleger te leveren.

De geschiedenis der Nederlanden is grootendeels reeds in het bovenstaande opgenomen, zoodat zij hier nog slechts met enkele bijzonderheden behoeft te worden aangevuld. Nederland speelde, onder het raadpensionarisschap van de Witt, eenige jaren lang een der eerste rollen in de staatkunde van Europa. Toen en nog lang daarna was 's Gravenhage het middelpunt van de onderhan-

delingen en overeenkomsten der staten van Europa. Onvermoeid was de Witt werkzaam voor de verheffing van den staat, van zijn zeemacht en handel, maar, in weerspraak met een groot deel der ingezetenen, even onverzettelijk in zijn' afkeer van 't huis van Oranje en van de bevordering van den jongen prins tot de waardigheden zijns vaders. Met de komst van Karel II tot den troon was de acte van seclusie (zie blz. 139) in 1660 vervallen verklaard. Het duurde slechts eenige jaren na de vernietiging van dat stuk door de staten van Holland, of dezelfde staten bezwoeren in 1667 een overeenkomst, bekend onder den naam *eeuwig edict*, waarbij het stadhouderschap in Holland werd afgeschaft en in de overige gewesten met het kapitein-generaalschap der unie onvereenigbaar verklaard. Maar dit geschrift was niet bestand tegen den aandrang der aanhangers van Oranje, toen Lodewijk XIV zich tot den oorlog tegen de Republiek toerustte. Nog eer de vijandelijkheden aanvingen, werd Willem Hendrik, de zoon van Willem II (zie blz. 138), tot kapitein-generaal der unie voor den op handen zijnden veldtocht aangesteld. Bij den snellen voortgang van den vijand wist de geestdrift van 't volk de vernietiging van het eeuwig edict te bewerken, terwijl WILLEM III (1672—1702) terzelfder tijd tot stadhouder eerst van Zeeland, toen van Holland werd benoemd.

In 1674 volgden Utrecht en Overijsel, in 1675 Gelderland dit voorbeeld. Friesland, Groningen en Drente hadden Hendrik Kasimir II (1664—1696) als stadhouder. Geenszins tevreden met de behaalde zege, rustten de tegenstanders der de Witten niet, eer deze beide mannen ten val waren gebracht. Tevergeefs legde de raadpensionaris den 4den Aug. 1672 zijn ambt neder: de haat der verblinde volksmenigte kende geen grenzen. Een aanklacht van een lagen booswicht, Tichelaar, bracht Cornelis de Witt in de gevangenis. En toen J. de Witt zijn standvastigen broeder dáár een bezoek bracht, had de zoo befaamde moord der beide broeders den 20sten Aug. plaats.

§ 72.

Rusland onder de alleenheerschappij van Peter den groote uit het huis der Romanows. — Van 1689 *tot* 1725.

In Rusland (zie blz. 103), welks vorst in 1547 den titel *czaar* aannam, besteeg in 1613 een nieuw huis, dat der *Romanows*, den troon. De beroemdste van de vorsten uit dit huis is PETER I DE GROOTE, die door zijn' halfbroeder IWAN als mederegent werd aangenomen en sedert 1682 gezamenlijk met hem onder het regentschap van Iwans zuster Sophia regeerde. Peter groeide

in het dorp Preobraschenskoi (nabij Moskau) op te midden van een menigte jonge Russen uit de eerste familiën des lands, zonen van *bojaren*, en van een aantal vreemde gelukzoekers. Uit een paar honderd van hen stelde hij, ten einde aan zijn zucht voor wapenoefeningen te kunnen voldoen, een kleine compagnie samen, waarbij hij zichzelf tevens inlijfde en die later de kern van 't leger werd. De steun dezer compagnie kwam Peter uitnemend te stade, toen de slechte verstandhouding, waarin hij steeds met Sophia had geleefd, in 1689 in volslagen vijandschap oversloeg en hij meende, dat Sophia het voornemen koesterde, alleen het bewind te voeren. Oogenblikkelijk nam hij zijn maatregelen. Sophīa's regentschap werd opgeheven, zijzelve naar een nonnenklooster verwezen. Bij deze omwenteling van 1689 was onder de officieren, die hun' degen ter beschikking van Peter stelden, een der eersten Lefort, iemand, die, van Genéve afkomstig, een tijdlang in Nederlandschen en Spaanschen krijgsdienst was geweest en later officier werd bij het Russisch leger. Weldra won hij in ruime mate de gunst van Peter, hoofdzakelijk omdat hij aan diens drinkgelagen en ruwe uitspanningen ijverig deel nam en den czaar steeds getrouw bleef. Hoewel Peter (1689—1725) thans de alleenheerschappij aanvaardde, voerde zijn broeder Iwan echter nog tot zijn' dood in 1696 den titel van czaar.

Peters eerste zorg was, zijn krijgsmacht op den voet der Europeesche legers te brengen, waartoe nog slechts de grond was gelegd. Dan moest de vorming eener zeemacht volgen. Hij zag wel in, dat het zonder 't bezit van kustlanden onmogelijk zou zijn, beschaving, handel en nijverheid in Rusland te bevorderen. Vermits de kust der Witte Zee de eenigste was, die hem behoorde, richtte hij natuurlijk zijn' blik naar de Oostzee en de Zwarte Zee. Daarom veroverde hij in 1696 de vesting Azow (in 't n.o. aan de zee van dien naam gelegen) op de Turken. Alzoo in 't bezit van dezen sleutel der Zwarte Zee, was hij in 1697 op 't punt, de beschaafde staten van Europa met eigen oogen te gaan aanschouwen, toen een samenzwering dit plan voorshands deel uitstellen. Deze samenzwering, door de lijfwacht der *strelitzen* uit bezorgheid voor groote veranderingen zoowel in 't krijgswezen als anderszins gesmeed, had ten doel, den czaar te vermoorden en zijn' zoon Alexēi, in alle opzichten het tegenbeeld zijns vaders, onder voogdij van Sophīa op den troon te plaatsen. Zij werd evenwel ontdekt en gestraft. Zelf nam Peter de samengezworenen in 't huis van den staatsraad Sokownin gevangen. Nog in 't zelfde jaar verliet hij zijn rijk en bezocht, zich onder 't gevolg van een groot gezantschap zooveel mogelijk onbekend houdend, Holland en Engeland. Overal nam hij, die onze taal reeds vroeg in den omvang met vele Nederlanders had geleerd, de werkplaatsen der kunstenaars en handwerkslieden nauwkeurig op en beoefende zelfs als scheepstimmerman den scheepsbouw een

korten tijd te Zaandam, maar veel langer te Amsterdam, waar hij een fregat geheel hielp aftimmeren. Uit Holland stak hij naar Engeland over, doch keerde, op de tijding van een nieuwen opstand der strelitzen, naar Rusland terug. Hoewel deze reeds vóór zijn aankomst in 1698 was bedwongen, doodde Peter, zelfs eigenhandig, de schuldigen met groote wreedheid en ontbond de geheele lijfwacht.

Thans zette de czaar zijn hervormingen voort, die, alle aan het buitenland ontleend, grootendeels op het stoffelijke waren gericht en met geweld werden ingevoerd. Na het tot stand brengen van een regelmatig leger volgde weldra het bouwen van oorlogschepen. Met geweld voerde Peter een nieuwe kleederdracht, die 't meest op de Hongaarsche geleek, en het scheren van den baard in, van welke maatregelen alleen de geestelijken, de boeren en de Aziaten werden uitgezonderd. Het fabriekwezen, den berg- en landbouw bevorderde hij ijverig; enkele volksscholen werden opgericht, en vreemdelingen, in eenig vak ervaren, aangespoord om hun talenten aan Ruslands belangen te wijden. In 1722 nam Peter den titel *keizer* aan, terwijl de senaat, het hoogste regeeringscollegie in Rusland, hem in 't zelfde jaar met den titel »vader des vaderlands" vereerde. In een hoogst onaangename betrekking stond Peter voortdurend tot zijn' zoon Alexēi, wien de priesters aanhoudend tegen Peter opzetteden. Na een nieuwen ernstigen twist moest Alexēi eindelijk in 1718 plechtig afstand doen van de Russische kroon en werd door een buitengewoon gerechtshof, wegens verzet tegen zijn' vader, ter dood veroordeeld, niet tegen den zin van Peter, die met zijn nieuwe inrichtingen meer was ingenomen, dan hij zijn' zoon beminde. Twee dagen, nadat het vonnis was geveld, bezweek Alexēi in de gevangenis aan de gevolgen der martelingen van de pijnbank, die hij een paar malen had verduurd.

§ 73.

Zweden onder Karel XII, koning uit het huis Palts-Tweebruggen, en de Noordsche oorlog tot den vrede van Nijstädt, van 1697 *tot* 1721.

Gelijk Peter de groote in Rusland, zoo was in Zweden zijn tijdgenoot KAREL XII (1697—1718), een kleinzoon van Karel X Gustaaf, een man van zeer merkwaardige eigenschappen. Hoogst eenvoudig in kleeding en levenswijze, buitengewoon dapper en tegen alle ontbering en inspanning bestand, wist hij te overwin-

nen; maar partij te trekken van de behaalde zege was zijn sterkste zijde niet. Door zijn eigenzinnigheid verloor Zweden den eersten rang onder de staten van 't Noorden, en Rusland nam dien welhaast in. Nauwelijks had Karel den troon van Zweden beklommen, dat (zie blz. 149) de meeste kustlanden der Oostzee beheerschte, of Peter, begeerig naar 't bezit dier kusten, verbond zich tegen hem met FREDERIK IV van Denemarken en Frederik Augustus I, keurvorst van Saksen en als Augustus II koning van Polen. Zoo ontstond de *Noordsche oorlog*, 1700—1721. Aanstonds deed Karel een landing op Seeland en noodzaakte den koning van Denemarken in 1700, zich aan het verbond te onttrekken. Toen bracht hij in 'tzelfde jaar met een veel kleiner leger den overmachtigen Russen bij Narwa (in 't n.o. van Esthland) een beslissende nederlaag toe. Zich vervolgens tegen zijn derden vijand wendend, verdreef hij Augustus uit Polen en dwong den Poolschen rijksdag in 1704, Stanislaus Leszinsky, *woywōde* (d. i. eigenlijk aanvoerder in den oorlog, hier stedehouder) van Posen, tot *koning* te verkiezen. Dan Karel rukte nu Saksen binnen, en Augustus bleef niets anders over, dan het aannemen van een nadeeligen vrede in 1706, waarbij hij Stanislaus erkende.

Gedurende dezen tijd had Peter Ingermannland, benevens een deel van Lijfland en Esthland veroverd. In weerwil van de groote bezwaren der moerassige streek stichtte hij in 1703, aan den mond der Newa, het later zeer vergroot en verfraaid *Petersburg*. Na op 't Russisch grondgebied te zijn getrokken, wendde Karel zich naar de Ukraine [een landstreek aan den Midden-Dnieper, thans een deel van Klein-Rusland, dat onder de gouvernementen Pultāwa, Kiew en Tschernigow (ten n. van Kiew) is verdeeld], waar een buitengewoon strenge winter en groot gebrek de arme soldaten vreeselijk teisterden. Eindelijk vernietigde Peter in 1709 het Zweedsch leger geheelenal bij Pultāwa (ten z.o. van Kiew). De koning van Zweden vluchtte overhaast naar Turkije, terwijl zijn vroegere vijanden hun verbond vernieuwden. Augustus heroverde Polen en verdreef Stanislaus, Peter voegde in 1710 zelfs Finland bij het vroeger in bezit genomene.

Door Karel opgehitst, stelde zich de sultan der Turken, ACHMET III, in 1711 in beweging en sloot Peter bij de Pruth (een' bijstroom van den Donau, thans ten deele de grensrivier van Bessarabië en Moldavië) zoo in, dat hem alleen de keuze overbleef tusschen verhongeren of zich overgeven, Maar Katharīna, Peters gemalin, kocht den hebzuchtigen grootvizier om en bewerkte aldus een onverwachten *vrede*, waarbij Azow aan de Turken werd overgegeven. Tevergeefs zocht Karel de Turken tot vernieuwing van den strijd aan te sporen en verliet hun land eerst in 1714. Na zijn terugkomst in Zweden bevond hij, dat het getal zijner vijanden nog was vermeerderd, en zijn krijgsondernemingen werden met geen gunstigen uitslag meer bekroond. Hijzelf ging *Frede-*

rikshald (in 't z.o. van Noorwegen aan zee) belegeren, maar werd in 1718, niet door sluipmoord, maar door een' kogel uit de vesting in een loopgraaf voor die stad dood geschoten. In den radeloozen toestand, waarin Zweden thans verkeerde, sloot het achtereenvolgens zeer nadeelige vredesverdragen met al zijn vijanden. Zóó behield Rusland bij den *vrede van Nijstädt* (in 't z.w. van Finland aan zee) in Sept. 1721, voor de geringe som van *f* 3,600,600, de schoone gewesten Lijfland, Esthland, Ingermannland, alsmede een deel van Karelië.

§ 74.

Frankrijk onder Lodewijk XV, koning uit het huis Bourbon, van 1715 *tot* 1774. — *Pruisen onder de koningen uit het huis Hohenzollern Frederik Willem I en Frederik II, van* 1713 *tot* 1786. — *De eerste Silezische oorlog, van* 1740 *tot* 1742. — *De oorzaken en het begin van den Oostenrijkschen erfopvolgingsooorlog, van* 1741 *tot* 1748.

Op Lodewijk XIV volgde zijn achterkleinzoon LODEWIJK XV (1715—1774), voor wien Philips, hertog van Orléans, een zoon van een' broeder van Lodewijk XIV, tot 1723 als regent optrad. Nadat de koning zelf, meer in naam dan inderdaad, de regeering had aanvaard en de regent was overleden, verkreeg Fleury, weldra door den paus nog tot kardinaal benoemd, spoedig den meesten invloed. Sedert 1726 was hij metterdaad eerste minister, hoewel niet in naam, daar Lodewijk op zijn' raad dien titel had afgeschaft, en tot zijn' dood in 1743 trachtte hij Frankrijks welvaart te bevorderen en den vrede in Europa tot stand te houden. Door Walpole (zie blz. 157) bijgestaan, slaagde hij hierin naar wensch, hoewel het niet ontbrak aan aanleidende oorzaken tot geschillen.

In Pruisen volgde op Frederik I (zie blz. 158) zijn zoon FREDERIK WILLEM I (1713—1740), die, in weerwil van zijn eigenheden, b. v. zijn jacht maken op groote menschen voor het leger, en van zijn somtijds te groote strengheid, toch een voortreffelijk regent was en zijn gebied vergrootte. In geen zaak stelde hij zooveel belang als in zijn troepen, zoodat hij zijn' zoon, behalve een goed voorziene schatkist, ook een talrijk, wel geoefend leger naliet. Deze zoon is de beroemde FREDERIK II (1740—1786), een vorst van zeldzame talenten, wetenschappelijk gevormd en rusteloos werkzaam. Hij stelde zich tot levenstaak, Pruisen in

de rij der mogendheden van den eersten rang te doen opnemen. Ook hij had in zijn jeugd de hardheid zijns vaders ondervonden, want toen de vader zijn ingenomenheid met het leger niet op den zoon kon doen overgaan, wien de studie der geschiedenis en het lezen van gedichten meer behaagden, behandelde hij hem hoogst gestreng. Toen Frederik Willem zijn' zoon vervolgens zelfs van de troonsopvolging dacht uit te sluiten, vatte deze het voornemen op, naar zijn' oom Georgė II van Engeland (zie blz. 157) te vluchten. De koning ontdekte evenwel dit plan en liet van de beide in 't geheim betrokken officieren den eenen, luitenant von Katte, te Küstrin (aan de Oder, ten n. van Frankfort) voor 't venster van het gebouw, waar de prins gevangen zat, onthoofden. Frederik zelf werd door een' krijgsraad ter dood veroordeeld; maar toen hij een tijdlang op de vesting had gezeten en verschillende invloedrijke personen zich zijner aantrokken, bedaarde de toorn zijns vaders en werd hij in vrijheid gesteld. Van toen af vervulde Frederik zijn dienstplichten nauwgezet en legde veel welgevallen in 't exerceeren en andere krijgsmansoefeningen aan den dag. Tot belooning schonk zijn vader hem het slot *Rhijnsberg* (ten n.w. van Berlijn), waar hij zich met onderscheiden mannen van verdienste aan de beoefening van kunsten en wetenschappen wijdde. Na zijn troonsbeklimming betoonde hij zich groot door een wijs bestuur en 't bevorderen van handel, nijverheid, fabriekwezen, kunsten en wetenschappen, waardoor hij, ondanks zijn blinde ingenomenheid met Frankrijks taal en gewoonten, de genegenheid zijns volks en de bewondering van Europa verwierf.

In 1740 overleed Karel VI (zie blz. 154), zonder zonen na te laten. Vóór zijn' dood had hij in de *pragmatieke sanctie* (letterlijk: daadwerkelijke bekrachtiging, hier: staatsverdrag), die hij zoowel den rijksstenden als aan buitenlandsche mogendheden ter onderteekening voorlegde, zich een' waarborg zoeken te verschaffen voor de opvolging zijner dochter MARĪA THERESĬA, de gemalin van Frans Stephănus, hertog van Toskane, in de gezamenlijke Oostenrijksche erflanden. Nauwelijks was hij overleden, of Frederik II liet Marīa Theresĭa (1740—1780) vragen, of zij zijn aanspraken op vier Silezische vorstendommen, die Oostenrijk reeds vóór geruimen tijd aan zich had getrokken, wilde erkennen, in welk geval hij beloofde de pragmatieke sanctie te handhaven, die zijn vader had onderteekend. Tegelijk rukte hij het onvoorbereid Silezië binnen en noodzaakte Marīa Theresĭa tot het afstaan van bijna geheel Opper- en Neder-Silezië, waarmede de *eerste Silezische oorlog*, 1740—1742, eindigde. Hiertoe werd zij gedwongen, doordien er inmiddels tegen haar een andere oorlog was ontstaan, de *Oostenrijksche erfopvolgingsoorlog*, 1741—1748. In strijd toch met de bepalingen der pragmatieke sanctie weigerde een deel der mogendheden van Europa, onder welke zich ook

onderteekenaars dezer oorkonde bevonden, de aartshertogin Marīa Theresĭa als erfgename der Oostenrijksche monarchie te erkennen. De voornaamste dezer vijanden waren Karel Albrecht, keurvorst van Beieren, Philips V van Spanje en Lodewijk XV van Frankrijk. Alleen op de uitnemende trouw en geestdrift der Hongaren, alsmede op de ondersteuning van Engeland en de Nederlanden kon Marīa Theresĭa rekenen.

§ 75.

Het vervolg van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog, van 1741 *tot den vrede van Aken in* 1748. — *De tweede Silezische oorlog tot den vrede van Dresden, van* 1744 *tot* 1745. — *De zeeoorlog tusschen Engeland en Spanje, van* 1739 *tot* 1748. — *De zevenjarige oorlog tot den vrede van Hubertsburg, van* 1756 *tot* 1763.

Weldra veroverde Karel Albrecht Praag en liet zich hier in 1741 als *koning van Bohemen* en 1742 te Frankfort aan de Main als *keizer* KAREL VII (1742—1745) kronen. Marīa Theresĭa daarentegen veroverde geheel Beieren en oorloogde voor 't overige niet ongelukkig. Dit maakte Frederik II bezorgd voor zijn onlangs verworven Silezië en deed den *tweeden Silezischen oorlog*, 1744—1745, uitbarsten, waarin Frederik meer dan een roemrijke zegepraal behaalde. Zoo sloeg hij in 1745 den Oostenrijkschen bevelhebber Karel van Lotharingen, een' broeder van Frans Stephănus, bij Hohenfriedberg (ten z.w. van Breslau). Nog in 'tzelfde jaar, waarin ook Karel VII overleed, eindigde de tweede Silezische oorlog met den *vrede van Dresden*, waarbij Frederik II Silezië behield en den inmiddels tot *keizer* verkozen echtgenoot van Marīa Theresīa, FRANS I (1745—1765), in deze waardigheid erkende.

De Oostenrijksche erfopvolgingsoorlog bepaalde zich gedurende de laatste jaren grootendeels tot de Zuidelijke Nederlanden. Hier verloor het *pragmatiek* leger, uit Oootenrijkers, Engelschen en Nederlanders samengesteld, onder den hertog van Cumberland (het noordwestelijkst graafschap van Engeland) in 1745 den slag van Fontenai (in Henegouwen, bij de Schelde) tegen de Franschen, die door Maurits van Saksen werden aangevoerd en daarop schier de gansche Oostenrijksche Nederlanden veroverden. Gelijktijdig met dien over de erfopvolging werd een andere oorlog, en wel ter zee, gevoerd tusschen Engeland en Spanje, 1739—1748, waaraan ook de wederzijdsche bondgenooten

deel namen, Maar in 1748 maakte de *vrede van Aken*, den 18den Oct. onderteekend, een einde aan de beide oorlogen, waarbij Marīa Theresīa bijna haar geheele erfenis behield.

Marīa Theresīa evenwel kon het haar met geweld ontrukt Silezië niet vergeteu en berokkende Pruisen, dat wegens zijn' aanwas, aan veelvuldigen nijd blootstond, een' oorlog met Oostenrijk, Frankrijk, AUGUSTUS III, koning van Polen en als Frederik Augustus II keurvorst van Saksen, ELIZABETH, Peters dochter en keizerin van Rnsland (1741—1762), Zweden en het Duitsch rijk. Den moedigen Frederik II stond schier alleen George II van Engeland ter zijde. Bijna elk jaar van dezen kampstrijd werd door geduchte veldslagen gekenmerkt. In 1757 opende Frederik den veldtocht met den slag bij Praag, waar hij de Oostenrijkers onder Karel van Lotharingen en Browne versloeg; doch hijzelf werd kort daarop bij Kollin (ten o. van Praag aan de Elbe) door den Oostenrijker Daun overwonnen. Intusschen werd Saksen bedreigd door een Fransch leger onder den prins de Soubise, vereenigd met de troepen van het Duitsch rijk onder den prins van Saksen-Hildburghausen (in Saksen-Meiningen-Hildburghausen, ten n. van Beieren). Deze legers trok Frederik snel tegemoet, en door een meesterlijke beweging, gevoegd bij de onstuimige dapperheid van Seydlitz, een' generaal der ruiterij, behaalde hij in een' veldslag van een paar uren bij Roszbach (ten z.w. van Merseburg) een schitterende zege op den driemaal sterker vijand. Welhaast verdreef hij de Oostenrijkers uit Silezië door den hoogst merkwaardigen veldslag bij Leuthen (ten w. van Breslau), waarin hij Karel van Lotharingen en Daun versloeg.

In 1759 wendde zich Frederik tegen de Russen, die Pruisen waren binnengerukt en het als een wingewest behandelden. Bij Kunersdorf (ten z. van Küstrin) raakte hij slaags met den Russischen veldheer Soltikow, met wien de Oostenrijker Laudon zich had vereenigd, en zegepraalde, ondanks het ongunstig terrein, over den linkervleugel der Russen. Nu zette hij echter, in weerwil van den raad van vele zijner generaals, met zijn door den marsch vermoeide soldaten den slag voort; maar door deze hardnekkigheid verkeerde de kans. Den koning werden twee paarden onder het lijf doodgeschoten, het Pruisisch leger, gelijk nooit tevoren, geheelenal verslagen en tot een ongeregelde vlucht genoodzaakt. In 't begin van 1761 was Frederiks toestand bijna hopeloos, terwijl Oostenrijk vasten voet had in Silezië en in Saksen. Zijn eigen legers waren grootendeels ongeoefend en zijn kas uitgeput, terwijl Engeland geen onderstandsgelden meer betaalde. Zoo scheen het, dat één veldtocht Pruisen ten slotte den doodelijken slag zou toebrengen, maar onverwachts kwam er uitredding, even als dit in den Spaanschen erfopvolgingsoorlog met Lodewijk XIV had plaats gegrepen (zie blz.

154). Elizabeth van Rusland overleed in 1762, en haar opvolger, PETER III, was een vurig bewonderaar van Frederik den groote. Op 't onbaatzuchtigst sloot hij aanstonds vrede en gaf aan Pruisen alle veroveringen terug; Zweden volgde dit voorbeeld. Daar ook de overige mogendheden alle evenzeer naar het einde van den oorlog haakten, werd in Febr. 1763 te *Hubertsburg* (een jachtslot, ten z.o. van Leipzig) de *vrede* geteekend, waardoor ieder wederkreeg hetgeen hij voor den zevenjarigen oorlog had gehad.

§ 76.

De zeeoorlog tusschen Frankrijk en Engeland, geëindigd met den vrede van Parijs, van 1756 *tot* 1763. — *Portugal onder de verdere koningen uit het huis Braganza en het bestuur van Pombal, van* 1750 *tot* 1777. — *Jozef II, koning van Duitschland uit het huis Lotharingen of Habsburg-Lotharingen, en zijn hervormingen, van* 1780 *tot* 1790.

Gelijktijdig met den zevenjarigen oorlog ontstond er tusschen Frankrijk en Engeland een *zeeoorlog*, 1756—1763, waarin Frankrijk door Spanje, Engeland door Portugal werd bijgestaan. Deze oorlog, die grootendeels ten nadeele van Frankrijk werd gevoerd, eindigde in 1763 met den *vrede van Parijs*, waarbij Frankrijk en Spanje vele van hun buitenlandsche bezittingen verloren.

In weerwil der vele betrekkingen, waarin Portugal stond tot de Engelschen, een verlicht en nijver volk, bleef het in onkunde en traagheid kwijnen en kwam onder de koningen uit het *huis Braganza* (zie blz. 141) niet weder tot zijn vorigen bloei. Koning JOZEF EMANUËL (1750—1777) liet het bewind geheel over aan zijn' minister Sebastiaan Jozef van Carvalho, meest bekend onder den titel van markies Pombal (ten z. van Coimbra). Hij bezat den wil en de kracht om de noodzakelijke hervormingen in het land in te voeren; doch gelijk krachtige karakters meestal, was hij driftig en voortvarend, en daardoor niet altijd gematigd en rechtvaardig. In eens wilde hij misbruiken afschaffen, en daar hij hun van oudsher bestaande voorrechten aantastte, kwetste hij zoowel den adel als de geestelijken, vooral de Jezuïten. Toen deze nu de aardbeving, die in Nov. 1755 bijna geheel Lissabon verwoestte, als een gevolg van Gods toorn over den minister voorstelden, zette zich bij Pombal een diepe afkeer van deze orde. Nadat hij eerst hun' invloed aanmerkelijk had beperkt, bracht hij hun eindelijk den laatsten slag toe door de orde in 1759 in geheel Portugal op te heffen. Dit voorbeeld werd weldra door Frankrijk, Spanje en andere landen gevolgd, en in 1778 hief paus Clēmens

XIV (vroeger Ganganelli genoemd) de orde der Jezuîten eindelijk plechtstatig op.

Door den dood van Frans I (zie blz. 165) werd zijn zoon JOZEF II (1765—1790) keizer en in de Oostenrijksche erflanden mederegent van Marīa Theresĭa, hoewel hij desniettemin in dezelfde ondergeschikte betrekking tot zijn moeder bleef, als waarin zijn vader had gestaan. Marīa Theresĭa overleed in 1780, en Jozef II werd alleenheerscher. Met hem kreeg het *huis Lotharingen* of *Habsburg-Lotharingen* de regeering over de Oostenrijksche landen in handen. IJverig en wijsgeerig legde hij zich zeer op de verbetering van de binnenlandsche aangelegenheden zijner staten toe, maar te ongeduldig wilde hij alles, wat hij ontwierp, ook terstond verwezenlijkt zien. Aan elke sekte kende hij vrijheid van godsdienstoefening en gelijkheid in 't burgerlijke toe; een menigte kloosters hief hij op en schafte de lijfeigenschap af. Daar ook de handel alleszins een voorwerp zijner zorgen was, wenschte hij de Schelde ten behoeve der Oostenrijksche Nederlanden te openen. Toen de Republiek der Nederlanden zich, krachtens de bepalingen van den Westphaalschen vrede, hiertegen verzette, beproefden een paar Oostenrijksche schepen het, om, zonder tol te betalen, de Schelde af te varen. Hoewel deze poging mislukte, moest de Republiek, weerloos gelijk zij was, 't behoud van haar recht met *f* 9,500,000 betalen. De minste goedkeuring vonden 's keizers maatregelen in de Zuidelijke Nederlanden. Hier deden zijn hervormingen in 1788 een gevaarlijk oproer ontstaan, dat zijn opvolger eerst stilde door aan de eischen der opstandelingen toe te geven,

§ 77.

De oorlog voor de onafhankelijkheid van de vereenigde Staten van Noord-Amerika, geëindigd met den vrede van Versailles, van 1775 *tot* 1783. — *George Washington en Benjamin Franklin.* — *De Republiek der dertien Vereenigde Staten.*

Na den vrede van Parijs (zie blz. 167), toen Engelands staatsschulden tot een ontzettend groot bedrag waren aangegroeid, besloot het Engelsch ministerie onder GEORGE III (1760—1820, zie blz. 157) de inkomsten van den staat te vermeerderen door Amerika mede in de belastingen te doen deelen en ging des te eerder tot dien maatregel over, omdat de zeeoorlog, ten deele in Kanăda gevoerd, zooals het beweerde, in 't belang van Noord-Amerika was ondernomen. In dit werelddeel waren onder Elizăbeth en Jakob I menigvuldige koloniën aangelegd, die door 't vervolgen der niet-episcopalen in 't moederland later aanmerkelijk

waren toegenomen. Zoo stichtte de vrome kwaker William Penn in 1681 den staat Pennsylvanië, met de hoofdstad Philadelphia. Toen nu het ministerie in 1764 in Amerika eenige handelsartikels met inkomende rechten begon te belasten, openbaarde zich hier een algemeene ontevredenheid, daar de vrijheidlievende Amerikanen gewoon waren zelven zich belastingen op te leggen en wetten te geven. Inzonderheid betwistten deze volkplanters het Engelsch parlement, waarin geen Amerikaan zitting had en dat zij dus niet als hun vertegenwoordiging erkenden, het recht om hen te belasten. Desniettemin werden thee, glas, papier en verfstoffen belast, wanneer men deze waren uit Groot-Britannië in Amerika invoerde. Het hevig misnoegen hierover, gevoegd bij de schade, die Engelands handel er door leed, bewoog den minister al deze belastingen weer in te trekken, uitgezonderd die op de thee. Toen vervolgens een aantal Engelsche schepen met thee in 1773 de haven van Boston (in Massachusetts) waren binnengeloopen, bestegen eenige gewapenden, als Indianen verkleed, de vaartuigen en wierpen de geheele lading, groot 342 kisten, over boord. 't Sluiten van de haven van Boston was de straf.

Het vuur was ontstoken: de afgevaardigden der Amerikaansche provinciën kwamen den 4den Sept. 1774 te *Philadelphia* bijeen, en *'t congres* werd geopend. De eerste schrede dezer vergadering was het volledig staken van alle handelsverkeer met Engeland; spoedig daarop volgde de toerusting tot den oorlog, 1775—1783. In 1776 verklaarden zich de dertien *staten onafhankelijk.* Gelukkig bezat Amerika destijds twee groote en edele mannen, GEORGE WASHINGTON en BENJAMIN FRANKLIN. Washington was eerst afgevaardigde bij het congres en werd nu tot opperbevelhebber van 't Amerikaansch leger benoemd. Hij aanvaardde dien post en kwam met beradenheid de velerlei bezwaren teboven, daar hij uitnemend partij wist te trekken van Amerika's grondgesteldheid. Franklin, een man uit den nijveren burgerstand, tot boekdrukker opgeleid, en jaren lang als drukker en schrijver werkzaam, bekleedde later allengs de aanzienlijkste ambten, werd alom bekend door 't uitvinden van den *bliksemafleider* en vuurde met mond en pen zijn landgenooten aan, om hun zelfstandigheid te handhaven. Als afgevaardigde van 't congres te Parijs bewerkte hij in 1778 een verbond met Frankrijk, welke natie reeds door de hulp van la Fayette, die tegen den zin van 't hof in stilte naar de kampplaats vertrok, en van anderen groote belangstelling in Amerika had betoond. In 1780 groeide het getal van Engelands vijanden, waartoe ook Spanje behoorde, met nog een', n.l. de Nederlanden, aan, maar die vermeerdering strekte Engeland zeer tot voordeel. Het eiland St. Eustatius, een Nederlandsche bezitting (een van de eilanden boven den wind in de Caraïbische zee), was vooral de stapelplaats voor den toevoer aan het opgestaan Amerika. Om deze en andere redenen verklaarde

Engeland ook aan de Republiek den oorlog. Verscheiden koloniën der Republiek in West-Indië vielen den Engelschen nu in handen, maar de zeeslag bij Doggersbank (in de Noordzee, ten o. van Engeland) in 1781 tusschen Parker en Zoutman bleef onbeslist. De *vrede* werd in Jan. 1783 te *Versailles* (ten z.w. van Parijs) gesloten, en Groot-Britannië erkende de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten van Noord-Amerika. De Nederlanden moesten in 1784 aan Engeland Negapatnam (op de kust van Madras, tegenover Ceylon) afstaan, waarvoor zij de overige verloren gegane bezittingen terug erlangden.

De stichter van de onafhankelijkheid der dertien Vereenigde Staten van Noord-Amerika werd ook haar bevestiger: van 1789 tot 1797 bekleedde hij als *president* van 't congres de hoogste waardigheid des lands, waarop hij, na 't genieten eener korte rust, in 1799 overleed. Engeland vond voor 't verlies zijner volkplantingen in Amerika vergoeding in Oost-Indië, waar het op de puinhoopen van de heerschappij der Mongolen en Franschen een uitgebreid gebied had gevestigd en dit meer en meer vergrootte.

§ 78.

Rusland onder Peter III en Katharīna II, van 1762 *tot* 1796. — *Stanislaus Poniatowski, koning van Polen, van* 1764 *tot* 1795. — *De eerste, de tweede en de derde deeling van Polen in* 1773, 1793 *en* 1795. — *Russisch-Turksche oorlogen, van* 1769 *tot* 1774 *en van* 1787 *tot den vrede van Jassy in* 1792.

PETER III verloor de pas verworven kroon (zie blz. 167): nog in 't zelfde jaar, waarin zijn regeering begon, liet zijn gemalin Katharīna hem gevangen nemen, en kort daarna werd hij vermoord. Hoezeer deze gewelddadige handelwijze aller afkeuring verdient, valt het niet te ontkennen, dat KATHARĪNA II (1762—1796) Rusland tot een der hoofdmogendheden van Europa verhief, gelijk Peter I het in de rij der Europeesche staten had geplaatst. Door Frederik II ondersteund, dwong zij, door middel van een groot aantal troepen, den Poolschen rijksdag, STANISLAUS PONIATOWSKI, een' harer vroegere gunstelingen, tot *koning* (1764—1795) te kiezen. Sedert dit tijdstip was eigenlijk de Russische gezant te Warschau koning. Vele Polen, over zulk eenen smaad vergramd, sloten in 1768 onderling een verbintenis *(confoederatie)* en vatteden de wapens op tegen de Russische legers, die in Polen stonden. Turkije verleende hun krachtigen bijstand en verklaarde Rusland den *oorlog*, 1769—1774, welke hoogst rampspoedig voor de Porte afliep. Gedurende dien oorlog had in 1773

de *eerste deeling van Polen* plaats, waarbij Rusland, Pruisen en Oostenrijk zich elk een groot deel van dien staat toekenden en hem met geweld in bezit namen.

Nogmaals verklaarde de Porte, de vele smadelijke verliezen betreurend, aan Rusland, dat door Jozef II als bondgenoot werd bijgestaan, den *oorlog*, 1787—1792. Aan 't hoofd der Russische troepen stond Gregorius Potemkin, wegens zijn buitengewoon geluk merkwaardig, van gewoon ruiter tot oppermachtig minister en gebieder zijner keizerin opgeklommen en met den eerenaam de Tauriër vereerd, dewijl hij het opperbestuur bekwam over de in 1783 door Turkije afgestane Krim of Taurië. Niet minder noodlottig dan de vorige was ook deze oorlog voor de Turken, die in 1792 bij den *vrede van Jassy* (in Moldavië nabij de Pruth) Ruslands gebied aan de Zwarte Zee met dat van Oczakow (aan de Zwarte Zee, ten w. van den mond der Dniester) tot de Dniester moesten zien vergrooten.

Intusschen had de partij der vrijheidlievende Polen niet stilgezeten, maar het Russisch leger in 1790 gedwongen hun grondgebied te ontruimen. Doch haar legers, grootendeels aangevoerd door THADDAEUS KOSCIUSZKO, een' der edelste Polen, die voorheen onder Washington had gediend, waren op verre na niet bestand tegen de Russen en de met hen verbonden Pruisen. Daarom volgde in 1793 een besluit van Rusland en Pruisen, waarbij een *tweede deeling van Polen* noodzakelijk werd verklaard, zoodat de beide genoemde staten elk wederom een deel van Polen in bezit namen. Nu verhieven zich de kampvechters voor de onafhankeijkheid huns lands nog eenmaal met de kracht der wanhoop uit het stof der verdrukking. In de lente van 1794 stak men de vaan der onafhankelijkheid op, en een kleine zege van Kosciusko ontvlamde aller gemoederen zoozeer, dat men de Russische troepen snel uit Warschau verjoeg, hetwelk zij bezet hielden. Maar dit blijde begin wisselde spoedig af met een treurig einde. Pruisen, Rusland en Oostenrijk zonden talrijke troepen. Kosciusko werd den 10den Oct. 1794 door den Rus Fersen bij Maciejowice (ten z.o. van Warschau aan de Weichsel) geslagen en gevangen genomen. Vervolgens werd het geheel land onderworpen, en Stanislaus kreeg in 1795 van zijn beschermster bevel de kroon neer te leggen. Van nu af bestond er geen Polen meer: de drie mogendheden gingen in 't zelfde jaar tot de *derde deeling* over. Kort hierna stierf de voornaamste bewerkster van Polens ondergang, Katharina II, door heerscherstalenten uitstekend, doch in haar bijzonder leven berispelijk. Haar zoon, PAUL I (1796—1801), volgde haar op.

§ 79.

De Nederlanden sedert den dood van Willem III tot de komst der Pruisen. — Willem IV, de gouvernante en Willem V. — Van 1702 tot 1787.

Na den dood van Willem III (zie blz. 154, 157 en 159) in 1702 begon in de Nederlanden voor de meeste provinciën het *tweede stadhouderloos tijdperk.* In Friesland en Groningen had men echter sedert 1696 Johan Willem Friso als stadhouder, die in 1711 aan den Moerdijk (tusschen Willemstad en Geertruidenberg) verdronk. Hij werd opgevolgd door zijn' zoon Willem Karel Hendrik Friso, eerst in Friesland alleen, in 1718 ook in Groningen, in 1722 in Gelderland en Drente. Sedert den dood van den raadpensionaris Heinsius (zie blz. 154) in 1720 was het hoofdstreven der Republiek, zich veilig wanend achter haar barrière, zooveel mogelijk het deelnemen aan oorlogen en alle botsing te vermijden. Uit zucht naar rust spruit werkeloosheid, werkeloosheid baart minachting. Welhaast onderhandelden de Europeesche mogendheden, geheel anders dan vroeger, zonder ons, ja zelfs niet zelden tegen onze belangen. Toen ons land in den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog Maria Theresia's partij koos, deed Lodewijk XV in 1745 een' inval op 't grondgebied der Republiek en veroverden de Franschen in 1747 Bergen-op-Zoom (in Noord-Brabant). Intusschen had dit nijpend gevaar de stadhouderlijke partij ten prikkel verstrekt om Willem Karel Hendrik Friso, van nu af gewoonlijk WILLEM IV (1747—1751) geheeten, nog tot *stadhouder* van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijsel, alsmede tot *kapitein-generaal-admiraal der unie* te doen verheffen. Hij was wel niet de nakomeling van Willem III, maar toch diens erfgenaam, vermits deze vorst zijn rechten aan den vader van Willem IV had vermaakt. Weldra verklaarde men alle waardigheden, waarmede de nieuwe stadhouder was bekleed, *erfelijk* in diens nakomelingschap, ook in de vrouwelijke linie. Dit gebeurde mede met het *opperdirecteur-gouverneurschap* van O. en W. Indië, dat den prins door de beide compagniën werd opgedragen.

Willems bedieningen gingen over op zijn nog jongen zoon WILLEM V, voor wien de weduwe van Willem IV, ANNA, als *gouvernante* het regentschap bekleedde. Zij werd in deze moeielijke taak bijgestaan door hertog Lodewijk van Brunswijk-Wolfenbuttel, die den prins als kapitein-generaal vertegenwoordigde. Onder haar bestuur en onder dat van Wolfenbuttel, die sedert Anna's dood, in 1759, alleen de voogdij waarnam, werd de sinds lang bestaande klove tusschen de staatsgezinden,

welke zich thans bovendien als Franschgezinde partij deden gelden, en de andere, nu Engelschgezinde, partij steeds wijder.

In 1766 aanvaardde WILLEM V (1766—1795, overleden 1806) de waardigheden van zijn' vader. Sinds den oorlog, voor de onafhankelijkheid der Vereenigde Staten van Noord-Amerika gevoerd (zie blz. 168), vernieuwde zich onder onze voorvaderen de oude verdeeldheid onder nieuwe namen. De oorlog met Engeland was van onze zijde roemloos gevoerd: de slag bij de Doggersbank (zie blz. 170) was genoegzaam het eenig feit van beteekenis geweest. Honderden koopvaarders waren den vijand in handen gevallen. Den stadhouder, als kapitein-generaal-admiraal, beschouwde men als de oorzaak van de werkeloosheid onzer zeemacht. En meer en meer herleefden de oude partijschappen, die van de staatsgezinden of Loevensteinsche factie, nu *patriotten*, of met verachting *keezen*, en die van de voorstanders van den stadhouder, nu gewoonlijk *prinslui*, of in platte taal *Oranjeklanten*, *Oranjekraaiers* genoemd. De onaangename bejegening, die Willem V voortdurend van den kant der staten van Holland ondervond, noopte hem zich voorloopig naar Gelderland te begeven. Weldra vertoonden zich nu de voorboden van een' burgeroorlog, daar men zich in alle steden vlijtig in den wapenhandel oefende en er in Holland een paar *vliegende legertjes*, uit patriotten bestaande, werden opgericht. Reeds had zelfs hier en daar bloed gestroomd, toen in 1787 Willems gemalin op de grenzen van Holland bij de *Goejanverwellesluis* (ten o. van Gouda) door de commissie van defensie werd verzocht haar reis naar Holland te staken en haar broeder FREDERIK WILLEM II, koning van Pruisen en opvolger van Frederik II, hierin een gewenschte aanleiding vindend, dit als een' hoon opnam en voldoening vorderde. Kort daarna zond hij een leger onder Karel Ferdinand, regeerend hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, naar deze gewesten, hetwelk den stadhouder in zijn gezag herstelde en vele patriotten uit den lande deed wijken, terwijl ook een vrij groot getal later werd verbannen. Een vreemde mogendheid, Pruisen, had de stadhoudersgezinden doen zegevieren en deze zegepraal de verbanning der patriotten ten gevolge gehad. De wederwerking bleef niet achter. Acht jaren later keerden de verbannen patriotten weder, op hun beurt door een vreemde mogendheid, door Frankrijk, geleid, en door haren ondergang bezegelde de Republiek de oude spreuk: eendracht maakt macht, tweedracht verstrooit.

DERDE TIJDVAK.

Van het begin der eerste Fransche onwenteling tot den aanvang der Nieuwste Geschiedenis. — Van 1789 tot 1815.

§ 80.

Frankrijk sedert het begin der eerste omwenteling of de opening der constitueerende nationale vergadering tot de eerste zitting der wetgevende vergadering. — Van 1789 *tot* 1791, 1 *Oct.*

Hoogst ellendig was in Frankrijk de toestand der financiën, waartoe Lodewijk XIV door zijn zucht tot pracht en zijn vele oorlogen den grond had gelegd, en die later door de spilzucht en de zedeloosheid van 't hof van Lodewijk XV, gelijk mede door een slecht beheer, buitengemeen was verergerd. De zware schuldenlast was voor den burgerstand des te drukkenden, daar de bevoorrechte standen, adel en geestelijkheid, bijna niets tot de behoeften van den staat bijdroegen. Op Lodewijk XV (zie blz. 163) volgde zijn kleinzoon LODEWIJK XVI (1774—1792), hoogst achtenswaardig als mensch, maar als regent wankelmoedig en in buitengewone tijden te zwak, gehuwd met een dochter van Maria Theresia, Maria Antoinette, welke na 1789 bij het meerendeel der Franschen gehaat was. Wel begon hij zijn regeering met menige heilrijke hervorming; maar de ontzaglijke schuldenlast groeide nog steeds aan, en alom openbaarden zich verwarring en oneenigheid. Zoo zag zich Lodewijk XVI gedrongen, in 1788 den door 't volk beminden Necker als controleur-generaal het beheer der financiën op te dragen en op diens raad de algemeene staten bijeen te roepen. De koning opende de *vergadering*, die uit 300 adellijken, 300 geestelijken en 600 leden van den derden of burgerstand bestond en te *Versailles* bijeenkwam. Ten gevolge van oneenigheden, die weldra ontstonden, verklaarde de derde stand zich den 17den Juni 1789 tot *constitueerende nationale vergadering* en legde een paar dagen later in een kaatsbaan te Versailles den eed af, niet te zullen uiteengaan, voordat Frankrijk een nieuwe staatsregeling had bekomen. Welhaast kwam het tot gewelddadige tooneelen. Door het samentrekken van een leger in de omstreken van Parijs en het ontslag vsn Necker, gevolgd door zijn verbanning, was de gisting onder 't volk tot een gevaarlijke hoogte geklommen. Daarom werd er een *nationale garde* of burgermilitie opgericht, waarover la Fayette (zie blz. 169) weldra het bevel kreeg. Den 14den Juli 1789, eer nog die krijgsmacht goed was geregeld, bestormde en sloopte een opgewonden volkshoop, die zich met geweld van geweren had voor-

zien, de *bastille*, een kasteel te Parijs, berucht als een staatsgevangenis, dikwijls ter beschikking van de grilligste willekeur.

Nu weken velen van 't hof en van den adel uit, o. a. de jongste broeder des konings, de graaf van Artois, terwijl de nationale vergadering, waarin de graaf de Mirabeau door zijn welsprekendheid en andere talenten zich onderscheidde, haar hervormingswerk begon en zich binnen kort naar Parijs verplaatste. Zij hief alle voorrechten des adels op, voerde gelijkheid van belastingen voor alle standen in en verklaarde alle burgers evenzeer gerechtigd om staatsambten te bekleeden. Vervolgens ontnam zij de geestelijkheid de *tienden* en trok zoowel haar goederen als die des konings, benevens de kloosters, in. Op deze bezittingen, thans een eigendom des volks, gaf men *assignaten*, aanwijzingen op den staat, af, die door hun overgroot getal spoedig alle waarde verloren. Dit papieren geld heette assignaten, omdat deze stukken inderdaad aanwijzingen waren op de waarde dier ingetrokken onroerende goederen en, zooals men zich voorstelde, later bij den verkoop die goederen als baar geld zouden worden aangenomen. Om de eenheid van Frankrijk te vestigen en zooveel mogelijk de sporen van 't provincialisme uit te wisschen, werd ten laatste Frankrijk in 83 (tot 1871 : 89) *departementen* verdeeld. Meer en meer ontaardden de edele beginselen der eerste omwenteling en verviel de zaak der natie in de willekeur van een teugelloos grauw. In de nieuwe vergaderzaal, nabij de Tuileriën gelegen, namen de afgevaardigden der volkspartij plaats ter *linkerzijde* van het gestoelte van den president, hun tegenstanders daarentegen ter *rechterzijde*. De hevigsten der linkerzijde namen de hoogste banken in en werden deswege de *bergpartij* genoemd. Op de hoogste plaats van den berg zat Robespierre, afgevaardigde van Atrecht (zie blz. 133). Op de galerijen bevond zich het gepeupel, dat niet zelden door een oorverdoovend gedruisch en geschreeuw een gebiedenden invloed op de vergadering uitoefende. Dit grauw zelf werd bestuurd door den klub der *Jakobijnen*, een staatkundige vereeniging van heftige volksmannen, tot welke zelfs Lodewijk Philips, hertog van Orléans, een achterkleinzoon van den regent (zie blz. 163), behoorde, die weldra uit eigen beweging den naam »Égalité (gelijkheid) aannam. Te midden van den stroom der omwenteling speelde de koning, wien men niet eens de uitoefening zijner uitermate besnoeide rechten toestand, een beklagenswaardige rol. Daarom ontvlood hij in 1791 met zijn familie de hoofdstad, in de richting van Luxemburg; maar te Varennes (ten o. van Rheims) werd hij aangehouden en met de overigen als gevangene naar Parijs teruggebracht. Wel behield hij zijn waardigheid; maar al zijn gezag was verlamd. In Sept. was eindelijk de nieuwe of *eerste staatsreregeling* voltooid en de nationale vergadering ging uiteen.

§ 81.

Frankrijk sinds de opening der wetgevende vergadering. — De nationale conventie. — De oorlog van Oostenrijk en Pruisen tegen de Fransche Republiek in 1792. *— Voortgang der omwenteling, terdoodbrenging van Lodewijk XVI en het schrikbewind. — Van den 1sten Oct* 1791 *tot in* 1794.

De *vergadering*, die den 1sten Oct. 1791 haar eerste zitting hield, heette de *wetgevende* en bevatte, behalve gematigden en Jakobijnen, de partij der *Girondisten*, die, meestaf afkomstig uit het departement Gironde (d. i. van de Garonne, vereenigd met de Dordogne), met de Jakobijnen naar 't omverwerpen der monarchie en 't oprichten eener Republiek streefden, maar hierbij met eenige matiging te werk gingen, terwijl de eigenlijke Jakobijnen de buitensporigste eischen deden en zich op de laagste wijze deden gelden. Intusschen stroomden steeds nieuwe scharen *emigranten*, uitgewekenen, over de grenzen, inzonderheid naar Coblents, die begeerig waren naar een' kamp met het Jakobinisme, en ook bij buitenlandsche hoven gehoor vonden, daar Frederik Willem II (zie blz. 173) en FRANS II, keizer van Duitschland (1792—1806, overleden 1835), in 1792 een *verdedigingverbond* sloten. In Frankrijk, waar de hoofden der partijen zelven den oorlog wenschten, moest Lodewijk XVI, zichzelven geweld aandoend, Frans II den oorlog verklaren.

Ten einde hun doel, de afzetting des konings, met den meesten spoed te bereiken, bewerkten de Jakobijnen den 10den Aug. een' aanval van 't grauw op 't paleis, nadat 's koning standvastigheid, bij een vroegere bezending van 't laagste gepeupel, de booze bedoelingen der aanhitsers van de heffe des volks had verijdeld. Thans zocht de koning met zijn familie steun bij de wetgevende vergadering. Maar in plaats van hem dien te verleenen, hield men hem gevangen, ontnam hem zijn waardigheid en zette hem en de zijnen gevangen in den *tempeltoren*, een gebouw der voormalige tempeliers. Bij de Tuileriën boetten velen der Zwitsersche lijfwacht met hun leven voor hun trouw. Zoo geraakte 't gezag al meer en meer in handen der verwoedste partijhoofden. De *guillotine* of valbijl, zoo genoemd naar den arts Guillotin, die het eerst de aanwending van een dergelijk onthoofdingswerktuig had aangeraden, werd opgericht, en in de *Septemberdagen*, 2—7 Sept. 1792, vermoordde het losbandig gepeupel vele weerlooze gevangenen in de kerkers. In plaats van de wetgevende vergadering

koos het volk nu leden voor de *nationale conventie* (*de tweede staatsregeling*), die den 21sten Sept. 1792 voor 't eerst bijeenkwam.

Gedurende dienzelfden tijd waren de Pruisische en de Oostenrijksche troepen de grenzen van Frankrijk overgetrokken, maar, door ziekten en gebrek verzwakt, weldra teruggeweken. Daarop veroverde de Fransche generaal Dumouriez bijna geheel België op de Oostenrijkers. Intusschen had de nationale conventie het koningschap voor vervallen en Frankrijk voor een *ondeelbare Republiek* verklaard. Opgewonden door den voorspoed harer wapens, ging zij verder. Welhaast stond Lodewijk XVI terecht voor de conventie, en den 24sten Januari 1793 viel zijn hoofd onder de guillotine. Dit bespoedigde tevens den val der Girondisten, die allengs meer hun voormaligen invloed verloren en in Juni vogelvrij werden verklaard. Inzonderheid vermeerderden de schrikkelijkste tooneelen, toen de conventie den 28sten Aug. bekend maakte, dat de Republiek voorloopig in omwentelingstoestand zou blijven. Nu begon een *schrikbewind* (*terrorisme*), waarbij niemand zeker was van leven en bezittingen, zoo men maar den minsten argwaan omtrent zijn gezindheden koesterde. Als hoofd van het *comité* (raad of afdeeling) *van openbaar welzijn*, dat onlangs was opgericht en met onbeperkte macht bekleed, trad Robespierre, gelijk een dictātor, op. In geheel Frankrijk werden comités opgericht, die de guillotine overvloedig werk gaven. Te Parijs werden de koningin en de gevangen genomen Girondisten onthoofd. Opdat niets meer aan de oude orde van zaken mocht herinneren, kwam wetenschap en al wat met de beschaving in verband staat in den ban, en eindelijk sloeg men ook een roekelooze hand aan den openbaren eeredienst: de Christelijke godsdienst werd afgeschaft en de dienst der rede daarvoor in plaats gesteld. In 1794 stond het schrikbewind op zijn hoogte: het geheel menschengeslacht moest meenen, tot een geweldigen dood te zijn bestemd. Doch ten laatste kwam er verdeeldheid onder de leiders zelven. Den 28sten Juli ondergingen Robespierre en zijn aanhangers den dood.

§ 82.

De oorlog van de eerste coalitie tegen de Fransche Republiek gedurende de jaren 1793 tot 1795. — De burgeroorlog in de Vendée en die in de Zuidelijke departementen van Frankrijk, van 1793 tot 1795. — De derde constitutie of die van het directoire, den 28sten Oct. 1795.

Terwijl Frankrijk aldus zichzelf vaneen reet, toonde het naar

buiten een kracht, die menigeen verbaasde. Op den 1sten Febr. 1793 verklaarde het den oorlog aan Groot-Britannië, alsmede aan den erfstadhouder der Nederlanden (zie blz. 173); kort daarna aan KAREL IV, koning van Spanje, dewijl deze mogendheden zoowel andere buitensporigheden der omwenteling als inzonderheid het ter dood brengen des konings luide hadden afgekeurd. De Engelsche minister Pitt bracht nu de *eerste coalitie* (vereeniging) van de meeste van Europa's staten tegen de conventie tot stand. Het hoofdtooneel van den strijd was in de Oostenrijksche Nederlanden. In 1794 sloeg Jourdan Josīas, prins van Koburg, opperbevelhebber van 't leger der bondgenooten, bij Fleurus (in 't n.o. van Henegouwen) zoo beslissend, dat hier aan geen' weerstand meer viel te denken. Terwijl de minderheid der conventie alleen tegen de Engelsche zeemacht duidelijk bleek, trok de Fransche generaal Pichegru, door een groote schaar patriotten ingeroepen en omstuwd, in 1795 over de bevrozen wateren onze grenzen binnen. Willem V, tegen wien de oorlog eigenlijk was gericht, achtte het dus raadzaam te wijken en scheepte zich met zijn familie naar Engeland in. Tegelijk onttrokken zich Pruisen en Spanje, door 't sluiten van afzonderlijke vredesverdragen, aan den krijg.

Op tweederlei wijze gaf de omwenteling aanleiding tot burgeroorlog in Frankrijk. Vooreerst vatteden de eenvoudige en arbeidzame bewoners der kuststreek van het voormalig Poitou, de *Vendée*, de wapens op. Spoedig bedwongen, stonden zij op nieuw op en breidde zich de strijd mede over Bretagne uit; maar in 1795 werd de Vendée door den moedigen generaal Hoche ten onder gebracht. Ten anderen verhieven zich de zuidelijke departementen, op de tijding van den val der Girondisten (zie blz. 176), tegen de dwingelandij der bergpartij. Marseille, Bourdeaux, Lyon en Toulon waren de voornaamste steden, die door de conventie werden beoorloogd. Toulon riep den zoon van Lodewijk XVI, Lodewijk XVII, als koning uit, een kind, dat in 1795 in een ellendigen toestand naar lichaam en geest in de gevangenis stierf, althans, zoo hij niet, gelijk thans door sommigen wordt beweerd, wist te ontvluchten en diegene was, welke zich onder den naam »Lodewijk XVII" achtereenvolgens in verschillende steden van Europa ophield en in 1845 te Delft overleed. Spoedig bezweken de drie eerstgenoemde steden; maar Toulon, dat met Engelsche hulptroepen werd bezet, bood eerst langen tijd heldhaftigen weerstand, en alleen aan den adelaarsblik van Napoleon Bonaparte, commandant der artillerie, had men het te danken, dat deze stad in Dec. 1793 werd ingenomen.

Intusschen begon zich de openbare meening, ook in 't leger, meer en meer tegen de wreedheden van het bewind te verklaren, zoodat de partij der orde zich ten laatste met haar zegepraal kon geluk wenschen. De nationale conventie maakte nu in Oct. 1795

de *derde constitutie*, die van het *directoire*, bekend, volgens welke de uitvoerende macht aan vijf *directeuren* werd opgedragen. Hoewel de conventie hierop uiteen ging, bracht zij de herkiezing harer leden in 't volgend bewind tot stand door een bloedige zege, die Napoleon Bonaparte met gewapende benden op de burgers van Parijs behaalde.

§ 83.

De oorlog tegen de Fransche Republiek in Zuid-Duitschland en in Italië gedurende 1796 *en* 1797 *tot den vrede van Campo Formio, den* 17*den Oct.* 1797. — *De door Frankrijk opgerichte Republieken.*

Voor het jaar 1796 had de Fransche Republiek een grootsch plan beraamd. Moreau en Jourdan moesten van den Rijn, Bonaparte uit Italië tegen Oostenrijk oprukken. De beide eerste veldheeren drongen diep in Zuid-Duitschland door, maar werden door den dapperen Karel, aarsthertog van Oostenrijk, een' broeder van keizer Frans, tot terugkeer gedwongen. NAPOLEON slaagde beter in het hem opgedragen derde gedeelte der taak. Napoleon Bonaparte of Buonaparte, in 1769 te Ajaccio (in 't z.w. van Korsika) geboren, muntte boven allen uit door een zeldzaam veldheerstalent, grooten voorspoed en een bekwaamheid om over menschen te gebieden, gelijk weinigen die hebben bezeten. Thans, nu hem het bevel over het Italiaansch leger was opgedragen, begon zijn schitterende loopbaan. Na de ontmoedigde Fransche soldaten in onvergelijkelijke krijgslieden te hebben herschapen, noodzaakte hij eerst den koning van Sardinië, voor menige opoffering den vrede te koopen. De onverwachte afval van dezen bondgenoot verplichtte de Oostenrijkers tot een snellen terugtocht over de Po, de Tessīno en eindelijk over de Adda, waar het beroemd gevecht bij de brug van Lodi (ten z.o. van Milaan) werd geleverd. Welhaast onderwierpen zich de thans weerlooze vorsten van Italië: de hertogen van Parma en Modĕna, paus Pius VI en FERDINAND IV, koning van Napels. Allen moesten zware geldsommen opbrengen en kostbare schilderijen en boeken afstaan.

In Juli 1796 sloeg Napoleon het beleg voor Mantŭa, de eenigste plaats, die Oostenrijk nog in Italië had behouden. Viermaal trachtte de vijand het te ontzetten; maar na vele schermutselingen en veldslagen, zooals dien bij Arcole (ten n.o. van Mantŭa), waar Alvinzi een nederlaag onderging, gaf Mantŭa zich in

1797 over. Hierop kwam de stad Venetië den 17den Oct. 1797, bij den *vrede van Campo Formio* (een slot ten n.o. van Venetië), benevens het meerendeel van haar gebied op 't vasteland, aan Oostenrijk: deze oude Republiek hield op te bestaan. De Oostenrijksche Nederlanden vervielen aan Frankrijk. Milaan, Mantŭa en het overig gedeelte van Lombardije stond Oostenrijk aan de *Cisalpijnsche Republiek* af, welke Napoleon, alsof hij niet generaal, maar dictātor was, uit deze en nabijgelegen streken had gevormd. Even tevoren was door hem te Genŭa een dergelijke, de *Ligurische Republiek*, gesticht. En in 1798 werd de Kerkelijke Staat eveneens in een *Romeinsche*, het Zwitsersch eedgenootschap in een *Helvetische Republiek* veranderd.

§ 84.

De tocht van Napoleon naar Egypte in 1798. — *De oorlog der tweede coalitie tegen de Fransche Republiek*, *van* 1798 *tot den vrede van Luneville in* 1801 *en dien van Amiëns in* 1802. — *Het bewind der consuls in Frankrijk.* — *Napoleon wordt keizer der Franschen en koning van Italië.* — *Van* 1798 *tot* 1805.

In 1798 scheepte Napoleon zich in, met het voornemen om Egypte te veroveren en er een Fransche volkplanting te vestigen, ten einde vandaar Engelands bezittingen in Oost-Indië te bedreigen. In Egypte geland, dat in naam aan de Porte behoorde, maar inderdaad door een' bey, als onafhankelijk opperhoofd, werd bestuurd, nam Bonaparte Alexandrië stormenderhand in en onderwierp, na een zege bij de pyramiden (ten w. van Caïro), schier geheel Egypte. Maar de Fransche vloot werd bij Abŭkir (ten o. van Alexandrië) door den beroemden Engelschen admiraal Nelson geslagen en vernield. Ook de belegering van Acre (zie blz. 85), dat door een Turksche bezetting werd verdedigd, mislukte en daarmede de verovering van Syrië. Daar Napoleon echter begreep, dat de gevaarlijke toestand van zijn vaderland en de onvermijdelijke val van het directoire hem juist nu tot het vervullen eener belangrijker rol riepen en dat zijn kans beter stond te Parijs dan in Egypte, droeg hij het opperbevel aan generaal Kleber op en kwam in 1799 in Frankrijk terug.

De gevaren, die de Fransche Republiek bedreigden, ontsproten uit een hernieuwden oorlog van bijna gansch Europa tegen het directoire, daar op Pitt's aansporing in 1798 de *tweede coalitie* tot stand was gekomen tusschen Groot-Britannië, Oostenrijk, Rusland, de Porte, Napels en Toskane. Op 't einde van 1799 hadden de Oostenrijksche generaal Kray en de Russische opper-

bevelhebber Suwārow Italië heroverd, er de pas ontstane Republieken vernietigd en in 1800 een nieuwen paus, Pius VII, doen kiezen. Engeland en Rusland deden in 1799 een poging, om de Bataafsche Republiek insgelijks aan 't oppergezag van Frankrijk te onttrekken. Hun troepen landden in Noord-Holland, nabij den Helder; maar de tegenstand, dien de Franschen en de Nederlanders hun boden, gevoegd bij de weinige deelneming, welke de onderneming hier te lande vond, deed ze mislukken.

Onmiddellijk na zijn terugkomst in Frankrijk wierp Napoleon het inwendig verdeeld, door allen gehaat en veracht directoire omver. De nieuwe of *vierde staatsregeling* werd den 25sten Dec. 1799 afgekondigd: *drie consuls* stelden zich aan 't hoofd van den staat, NAPOLEON met eenhoofdig gezag, de beide anderen als raadslieden. Daar intusschen de tweede coalitie-oorlog nog verre was van geëindigd, ondernam Bonaparte zelf zijn stouten tocht over den grooten St. Bernhard en verscheen onverwachts in Italië. Door den merkwaardigen slag bij Marengo (een dorp ten o. van Alessandrĭa), in 1800, kwam het overwicht in Noord-Italië op eenmaal weer aan Frankrijk. Daar Moreau bovendien de Oostenrijkers bij Hohenlinden (ten n.o. van München) versloeg, was men in Oostenrijk ten einde raad. Daarom werd den 9den Febr. 1801 de *vrede te Luneville* (ten w. van Straatsburg) gesloten, waardoor de linker Rijn-oever aan Frankrijk kwam. Hierop sloot Frankrijk achtereenvolgens *vrede* zoowel met de overige staten als met Rusland, waar ALEXANDER I (1801—1825) na zijn' vader Paul (zie blz. 171), die door samengezworenen was vermoord, den troon had beklommen. Ook met de Porte eindigde Frankrijk den oorlog, door Egypte te ontruimen, en 't laatst met Groot-Britannië bij den *vrede van Amiëns* (in 't n.o. van Frankrijk aan de Somme) in Maart 1802. Engeland gaf de Bataafsche Republiek alle veroveringen, behalve Ceylon, weder. Een betere toekomst scheen zich voor ons land zoowel als voor geheel Europa te openen.

Sedert de invoering van het bewind der consuls neigde in Frankrijk, door het hernieuwen der oude vormen, alles meer en meer tot een eenhoofdig bestuur. Nadat Napoleon in 1802 tot *levenslang consul* van Frankrijk was benoemd, werd hem den 18den Mei 1804 bij de uitgestrekte macht, die hij reeds bezat, nog de hoogste titel toegevoegd, want een senaatsbesluit verhief hem als NAPOLEON I tot *erfelijk keizer der Franschen.* Hij kroonde zich en zijn gemalin JOSÉPHINE zelf, en paus Pius VII zalfde hen, terwijl in 1805 bij de keizerskroon nog de *ijzeren koningskroon van Italië* kwam, waar de kort tevoren opgerichte Italiaansche Republiek voor 't koninkrijk Italië plaats maakte.

§ 85.

De derde coalitie-oorlog. — De vrede van Presburg. — Napoleon schept rijken voor zijn bloedverwanten. — Het Rijnverbond. — Hernieuwde oorlog van Pruisen tegen Frankrijk tot den vrede van Tilsit. — Het continentaalstelsel. — Van 1805 *tot* 1807.

Zóó hoog verhief zich die buitengewone man. Thans stelde hij zich tot taak, Frankrijk tot hoofd van het Europeesch statenstelsel te verheffen. Dit oogmerk kon alleen worden bereikt door 't vernietigen van de onafhankelijkheid der volkeren: hierom zien wij hem van nu af met onvermoeide inspanning kampen, om zich van de heerschappij over geheel Europa meester te maken. Dit belet niet, dat zijn rustelooze werkzaamheid van een anderen kant veel goeds tot stand bracht: de wetgeving regelde hij met wijsheid; orde en rust werden hersteld; de godsdienst kwam weer in het bezit zijner rechten; vele bedrijven vonden, waar zij ze behoefden, ondersteuning. Middelerwijl bracht Pitt in 1805 de *derde coalitie* tusschen Groot-Britannië, Oostenrijk, Rusland en Zweden tot stand. Met verrassende snelheid drong Napoleon in Duitschland door en bezette Weenen. De beslissende veldslag van den 2den Dec. bij Austerlitz (ten z.o. van Brünn, in Moravië), waar de Franschen over de Oostenrijkers en den Russischen generaal Kutūsow zegevierden, dwong keizer Frans, zich van de coalitie los te maken. Hij sloot den 26sten Dec. met Napoleon den *vrede van Presburg* (in Hongarije aan den Donau, ten o. van Weenen), waarbij Oostenrijk verschillende landen afstond aan de vorsten van Beieren en Wurtemberg, Napoleons bondgenooten, wier staten hij, 1 Jan. 1806, tot *koninkrijken* verhief.

Zijn eigen heerschappij meende de keizer der Franschen te bevestigen door landen en kronen aan zijne bloedverwanten en gunstelingen uit te deelen. Zijn oudste broeder Jozef was in 1805 *koning van Napels* geworden in plaats van den *Bourbon* Ferdinand IV (zie blz. 179), die het vasteland van Napels verliet, en in 1806 werd zijn tweede broeder Lodewijk *koning van Holland.* In Duitschland stichtte Napoleon in 1806 onder de zuid- en midden-Duitsche vorsten het *Rijn-verbond*, waarvan hijzelf in naam *protector* (beschermer), metterdaad gebieder werd. Bij dit Rijnverbond sloten zich zoowel andere Noord-Duitsche vorsten aan, als ook FREDERIK AUGUSTUS I van Saksen, die zijn' titel »keurvorst" met dien van *koning* verwisselde. Nu loste zich het Duitsche rijk op; Frans II legde den 6den Aug. 1806 de *Duitsche keizerskroon* neer, nadat hij reeds in 1804, als FRANS I, den titel *erfelijk keizer van Oostenrijk* had aangenomen. In Oct. 1806 verklaarde FREDERIK WILLEM III van Pruisen (1797—1840)

wederom den oorlog aan den geweldigen man, die de rechten van zijn rijk herhaalde malen had geschonden. Deze oorlog liep hoogst rampspoedig voor Pruisen af. In den slag bij Jena (in Saksen, ten o. van Weimar) zegevierde Napoleon den 14den Oct. 1806 over den vorst van Hohenlohe (vroeger een vorstendom in 't n. van Wurtemberg). De meeste vestingen gaven zich met ongehoorde snelheid aan de Franschen over, die reeds in 't laatst van Oct. Berlijn bezetteden. In 1807 werden de met de Pruisische troepen, vereenigde Russen, aangevoerd door Benningsen, bij Friedland (ten z.o. van Königsberg, in Oost-Pruisen) verslagen.

Dit voerde tot den *vrede van Tilsit* (ten n.o. van Königsberg) in 1807, waarbij Pruisen al het land tusschen den Rijn en de Elbe verloor. Hieruit, uit Hessen-Kassel, Brunswijk en een deel van Hannover werd bet *koninkrijk Westphalen* voor Napoleons jongsten broeder Jérôme (Hieronӯmus) gevormd. Ter zee had de keizer der Franschen, bij al dien voorspoed, ongelukkig gestreden. De Engelsche admiraal Nelson vernietigde den 21sten Oct. 1805 bij kaap Trafalgar (ten z. van Cadix) bijna de geheele Fransch-Spaansche zeemacht onder de vlootvoogden Villeneuve en Gravīna, maar vond er ook het einde van zijn heldenloopbaan. Wrevelig over de geleden nederlaag, verordende Napoleon in 1806 het *continentaalstelsel*, d. i. de uitsluiting der Engelschen van het vasteland, waardoor hij allen handel met Groot-Britannië verbood en al wat Engelsch was voor goeden buit verklaarde.

§ 86.

Napoleon neemt Portugal en Spanje in bezit. — Jozef wordt koning van Spanje, Murat koning van Napels. — De oorlog tegen Napoleon in Spanje. — Vernieuwde krijg van Oostenrijk tegen Frankrijk tot den vrede van Weenen of van Schönbrunn. — Napoleons oorlog met Alexander I en zijn tocht naar Rusland. — Van 1807 *tot* 1812.

In 1807 nam Napoleon bezit van Portugal, in 1808 van Spanje, welks kroon hij den *Bourbon*, koning FERDINAND VII, een' zoon van Karel IV (zie blz. 178), ontrukte en ze zijn' broeder JOZEF gaf, die *Napels* aan Napoleons zwager JOACHIM MURAT overliet. Vol haat verhieven zich de Spanjaarden tot een hardnekkigen en heldhaftigen kamp om het vreemd juk af te werpen. Dit was een ware volksstrijd, die het eerst Napoleons macht begon te ondermijnen, inzonderheid sedert George III, koning van En-

geland (zie blz. 168), zich met Spanje verbond en een leger zond onder Arthur Wellesley, sedert 1810 hertog van Wellington (in Somerset). In 1809 verklaarde Oostenrijk Bonaparte op nieuw den oorlog. Aartshertog Karel won wel den slag bij Aspern (ten n.o. van Weenen aan den Donau); maar die bij Wagram (ten n.o. van Aspern) viel daarentegen tot zijn nadeel uit. Hoe moedig ook de in massa opgestane Tyrolers onder Andrēas Hofer en anderen voor Oostenrijks belangen en hun eigen vrijheid streden, dwong toch de loop der gebeurtenissen keizer Frans I tot den nadeeligen *vrede van Weenen* of *van Schönbrunn* (een slot nabij die stad) (Oct. 1809). Kort daarna liet de keizer der Franschen zich van zijn gemalin Joséphine scheiden en huwde de aartshertogin Marīa Louise, een dochter van Frans I, uit welk huwelijk in 1811 een zoon werd geboren, wien Napoleon den titel *koning van Rome* schonk en die in 1832 te Weenen is gestorven.

Daar Napoleon begreep, dat ook Rusland moest worden vernederd, trok hij in Juni 1812 met een ontzaglijk leger van bijna een half millioen manschappen, gedeeltelijk uit hulptroepen der meeste Europeesche staten bestaande, over de Niemen, de westelijke grensrivier van Rusland, dat rijk binnen. Eenige malen versloegen de Franschen de Russen, die niet veel boven de 250,000 man sterk waren en steeds terugtrokken. Een hevig gevecht viel voor bij Smolensk (aan de Dnieper, ten z.o. van Witebsk), maar de bloedigste slag was die bij Borodīno (ten w. van Moskau), ook wel die aan de Moskwa geheeten, welken Kutūsow in Sept. verloor. Den 14den Sept. trok Napoleon het door de inwoners verlaten Moskau binnen, om in deze aloude hoofdstad van Rusland den czaar den vrede voor te schrijven. Onverwachts stond de groote stad in brand en moest Napoleon den 17den Oct. den terugtocht aanvaarden, en wel langs denzelfden weg, waarop hij, alles verwoestend, was binnengedrongen. Doch de vroegtijdig invallende vreeselijke koude, nijpend gebrek en bestendige aanvallen der kozakken en der thans zeer talrijke en door bitteren haat tegen den vijand bezielde Russische legers losten weldra alle tucht en orde bij de Franschen op. Het geheel hoofdleger werd, inzonderheid bij den rampzaligen *overtocht over de Berezīna* (een' bijstroom van de Dnieper naar 't w.), den 26—28sten Oct. vernield, zoodat van de schier ontelbare menigte menschen, die vijf maanden tevoren Rusland was binnengerukt, ten minste 300,000 man in dit land omkwamen. Napoleon zelf verliet kort hierna het leger en kwam op een boerenslede te Warschau aan. Vandaar ijlde hij naar Parijs, om zich op nieuw ter voortzetting van den oorlog toe te rusten.

§ 87.

De oorlog der bondgenooten en de slag bij Leipzig. — Napoleons val en zijn vertrek naar Elba. — Lodewijk XVIII (Bourbon) koning van Frankrijk. — Het Weener congres. — De terugkomst van Napoleon en zijn laatste oorlog tegen de bondgenooten. — Napoleons val en de tweede Parijsche vrede. — Van 1813 *tot* 1815.

Deze onvoorziene rampspoed van den man, die tot hiertoe bijna geheel Europa beheerschte, gaf den volkeren een krachtigen wenk, die bij hen de overtuiging opwekte, dat het uur hunner verlossing had geslagen. Het eerst snelden de Pruisen, opgeroepen door hun' koning Frederik Willem III, met zeldzame geestdrift te wapen. Intusschen had Napoleon nieuwe scharen bijeengebracht, waarbij zich de Saksen aansloten, wier koning, getrouw aan zijn eens gegeven woord, zich niet, gelijk zoovele anderen, van het Rijnverbond losrukte. Nu begonnen de vijandelijkheden van Frankrijk tegen Rusland, Pruisen, Oostenrijk, Engeland en Zweden met hernieuwde krachtsinspanning. Eerst leden Napoleons maarschalken in 1813 de eene nederlaag na de andere: Oudinot werd bij Grosz-beeren (ten z.w. van Berlijn) door Bernadotte, een' gewezen generaal van Napoleon, later kroonprins en koning van Zweden, Macdonald bij de Katzbach (een' bijstroom der Oder, ten n.w. van Breslau) door den Pruisischen generaal Blücher geslagen. Eindelijk trokken de oorlogvoerende partijen haar troepen op de uitgestrekte vlakten van Leipzig bijeen, waar een driedaagsche bloedige *volkenslag* (den 16den, 18den en 19den Oct.) ten nadeele van Napoleon afliep. Nu was Duitschland tot den Rijn bevrijd, en het Rijnverbond verviel. Oud-Nederland stond op, waar Gijsbert Karel van Hogendorp en anderen zich aan 't hoofd stelden en waarheen de erfprins van Oranje, een zoon van Willem V, den 30sten Nov. 1813 uit Engeland terugkeerde. Tot zijn volledige bevrijding werkte de Pruisische generaal Bülow mede. Ook Spanje was reeds, na Wellingtons groote overwinning bij Vittoria (in de provincie Alāva, ten w. van Pamplōna), den 21sten Juni 1813 op koning Jozef en Jourdan behaald, voor Frankrijk verloren gegaan.

In 1814 trokken de bondgenooten onder aanvoering van den Oostenrijkschen opperbevelhebber, den vorst van Schwarzenberg, en onder Blücher over den Rijn, na vooraf Napoleon tevergeefs den vrede te hebben aangeboden, met de voorwaarde dat

de Rijn, de Alpen en de Pyrenaeën Frankrijks grenzen zouden zijn. Zij zetteden hun' marsch voort, bestormden de hoogten van *Montmartre* (ten n. van Parijs) en verplichtten deze hoofdstad tot capitulatie, waar keizer Alexander (zie blz. 181) en Frederik Willem III den 31sten Maart hun plechtigen intocht hielden. De Fransche senaat verklaarde toen Napoleon Bonaparte van den troon vervallen, terwijl hij het eiland *Elba* (ten n.o. van Korsika) met ruime inkomsten voor zich en de zijnen verkreeg. Den 4den Mei, den dag, waarop Napoleon op Elba landde, trok de oudste broeder van Lodewijk XVI, LODEWIJK XVIII (Bourbon) (1814—1824), Parijs binnen en aanvaardde het bestuur.

De beheerschers van het meerendeel van Europa's staten en de gezanten van de overige kwamen vervolgens, van den 1sten Nov. 1814 tot den 10den Juni 1815, op het *congres van Weenen* bijeen, ten einde de verwarde aangelegenheden van dit werelddeel in orde te brengen. Nog beraadslaagde het congres, toen Napoleon den 1sten Maart 1815 bij Cannes (ten z.w. van Nizza) landde. Vele steden openden hem haar poorten, en de troepen, tegen Napoleon afgezonden, schaarden zich aan zijn zijde. Hij trok den 20sten Maart Parijs binnen, waaruit Lodewijk XVIII naar Gent was gevlucht. Maar het congres van Weenen had hem reeds den 13den Maart, als verstoorder van de rust der wereld, in den ban gedaan, en de oorlog begon op nieuw. In de Zuidelijke Nederlanden stonden welhaast twee hoofdlegers der bondgenooten: het een, uit Engelschen en Nederlanders bestaande, onder den hertog van Wellington, en het Pruisische, door den grijzen Blücher aangevoerd. Den 16den Juni werden de Pruisen bij Ligny (ten z.o. van Brussel) geslagen, maar slechts zoo, dat zij hun troepen nog tot een geregelden aftocht bijeentrokken. Middelerwijl was de maarschalk Ney den 16den Juni door den erfprins van Oranje bij Quatre Bras (een klein gehucht bij een' kruisweg) teruggedrongen. Eindelijk had den 18den Juni 1815 de groote veldslag plaats, die naar Waterloo (ten z. van Brussel), naar Belle-Alliance (een pachthoeve in de nabijheid dier stad), ook naar het dorp Mont St. Jean zijn' naam draagt. Reeds waren de Engelschen op 't punt om te wijken, toen de plotselinge verschijning der Pruisen onder Bülow den slag tegen den avond ten nadeele der Franschen besliste.

Deze volledige nederlaag maakte een eind aan de zoogenoemde regeering der *honderd dagen*. Want Napoleon deed den 22sten Juni ten tweeden male afstand van de kroon en gaf zich kort daarna aan de Engelschen over, toen deze hem de voorgenomen vlucht naar Amerika hadden belet. Volgens een besluit der mogendheden bracht men hem nu als gevangene naar *St. Helĕna* (in den Atlantischen Oceaan, ten n.w. van het Kaapland), waar hij door den Engelschen generaal Hudson Lowe werd bewaakt en den 5den Mei 1821 overleed. De *tweede vrede van Parijs*, den 20sten Nov.

1815, bracht Frankrijk, waarover Lodewijk XVIII het bewind weder aanvaardde, binnen de grenzen van 1792 terug. Wat de overwinnaars betreft, nog gedurende hun verblijf te Parijs sloten zij, met name keizer Alexander, keizer Frans I en koning Frederik Willem III, den 26sten Sept. 1815 het *heilig verbond.* Hierbij beloofden zij, zoowel onder elkander als met betrekking tot hun onderdanen, gelijk ware huisvaders, de voorschriften der gerechtigheid, der liefde en des vredes te zullen opvolgen. Aan dit verbond sloten de meeste Europeesche mogendheden zich aan.

§ 88.

De Nederlanden onder Willem V. — De Bataafsche Republiek. — Rutger Jan Schimmelpenninck. — Lodewijk Napoleon koning van Holland. — De Nederlanden als deel van Frankrijk. — De Nederlanden en België als koninkrijk onder Willem I. — Van 1787 *tot* 1815.

't Pruisisch leger (zie blz. 173) en de wil van een groot deel der Nederlandsche natie herstelden WILLEM V in al zijn waardigheden en rechten. Pruisen en Engeland waarborgden in 1788 bij een overeenkomst, met de Republiek gesloten, het erfstadhouderschap. Vele heilzame pogingen werden aangewend, vooral door den raadpensionaris van de Spiegel, om de Republiek op te beuren. Maar de gebreken in 't staatsbestuur waren vele; zij waren verouderd. En bij den omkeer van zaken had men niet vergeten en vergeven: scharen patriotten, van de amnestie uitgesloten, weken naar Frankrijk; velen werden van hunne ambten ontzet, anderen den lande uitgebannen. Tweespalt en partijschap bleven voortwoelen, en het einde van den staat naderde.

Vruchteloos streden Willems zonen, Willem Frederik en Frederik, met moed en beleid aan 't hoofd onzer scharen, die een deel uitmaakten van 't leger der bondgenooten. Weldra kwamen Fransche legioenen, door vroeger uitgeweken patiotten onder Daendels geleid, naar ons land afzakken. Willem V vertrok eerst naar Engeland (zie blz. 178), vervolgens in 1800 naar Brunswijk, waar hij den 9den April 1806 is overleden. Thans bezweek de oude staat om, bij het *Haagsch verdrag* van Mei 1795, plaats te maken voor de *Bataafsche Republiek*, die onzen landgenooten evenwel op zware offers kwam te staan. Beide partijen hadden de spreuk der vaderen: »concordia res parvae crescunt" (eendracht maakt macht) vergeten, en met 100,000,000 gl., het voortdurend onderhouden van 25,000 man Fransche troepen,

den afstand van Maastricht, Venlo en Staats-Vlaanderen en het toelaten van Fransche bezetting in Vlissingen moest het vaderland den schijn van onafhankelijkheid van Frankrijk betalen. Bovendien verklaarde Engeland om deze verandering aan de Rupubliek den oorlog en ontnam haar bijna al haar buitenlandsche bezittingen. Onder het goede, dat uit den druk der tijden werd geboren, was dit, dat bij de nieuwe *staatsregeling*, die eerst na lange en hevige oneenigheden den 1sten Mei 1798 werd afgekondigd, het Gemeenebest één en ondeelbaar werd verklaard, zoodat de zeven souvereine staten of provinciën, benevens de vroegere Generaliteits-landen of veroveringen en het bondgenootschappelijk landschap Drente van nu aan maar één staat vormden. De provinciale naijver en tegenkanting weken nu langzamerhand voor een toenemende nationale eenheid, waarvan de gelukkige gevolgen zich ten minste in algemeene ontwikkeling vertoonden. In 1801 verving een *nieuwe constitutie* die van 1798. In April 1805 maakte, altijd onder Frankrijks invloed, deze weder plaats voor een *derde* meer eenhoofdige *staatsregeling*, waarbij mr. Rutger Jan Schimmelpenninck, onder den naam van *raadpensionaris* (onder den ouden regeeringsvorm de titel van den leidsman der statenvergadering, zoowel in de provincie Holland als in Zeeland) van het Bataafsch Gemeenebest, met een bijna vorstelijk gezag werd bekleed, dat hij, zooveel hij vermocht, eenig ten algemeenen nutte aanwendde, zooals dan ook de daadwerkelijke regeling van het lager onderwijs, het invoeren van algemeene in plaats van de vroegere provinciale belastingen, commissiën van landbouw en andere instellingen gunstig voor zijn bewind getuigen. Maar de machtige en alles beheerschende geest van Napoleon duldde ook deze zwakke schaduw van een onafhankelijke republiek slechts kort. Een *vierde staatsregeling* volgde in Juli 1806, en LODEWIJK NAPOLEON werd *koning van Holland*. Waar Lodewijk als koning zijn' eigen weg kon bewandelen, poogde hij het goede tot stand te brengen; maar de bevelen zijns broeders bonden hem meestal de handen. Een onvoorziene ramp trof daarenboven onder zijn regeering ons land: den 12den Jan. 1807 sprong te Leiden een kruidschip, waarbij 152 menschen het leven verloren. Aan grondgebied werd de staat bij den vrede van Tilsit (zie blz. 183) uitgebreid, doordien Jever (thans in 't n.w. van het groothertogdom Oldenburg) en Oost-Friesland, tegen den vollen afstand van Vlissingen en diens tafel, dat aan Frankrijk kwam, met het koninkrijk Holland werden vereenigd. Een aanvankelijk wèl geslaagde, maar spoedig toch mislukte landing der Engelschen op Walcheren in 1809 deed het den keizer vervolgens raadzaam achten, het koninkrijk Holland, ter beveiliging van Frankrijk, te verkleinen. Geheel Zeeland, Brabant, benevens een gedeelte van Gelderland en een klein deel van Holland kwamen aan Frankrijk, zoodat de Waal onze grens in 't z.o. werd.

Intusschen bespeurde Lodewijk meer en meer, dat de bedoeling zijns broeders eigenlijk hierop neerkwam, om Holland wel in naam als koninkrijk, maar metterdaad als wingewest van Frankrijk te doen bestaan. Daarom legde hij den 1sten Juli 1810 de kroon neer ten behoeve van zijn jeugdigen zoon; maar in plaats van de regeering, ons land door Lodewijk toegedacht, werd het bij het groot keizerrijk ingelijfd. Le Brun kwam als *algemeen stedehouder* in de Nederlanden, de provinciën, vroeger reeds in *departementen* veranderd, werden Fransche departementen met *prefecten* als bestuurders. De renten der staatsschuld werden *getiërceerd*, d. i. tot op een derde verminderd; de conscriptie of gedwongen opschrijving tot den krijgsdienst ingevoerd; de vrijheid der drukpers vernietigd; een argwanende en strenge politie vernieuwde de herinnering aan de inquisitie uit vroeger dagen; het openbaar onderwijs werd naar dat van Frankrijk gewijzigd. Daarenboven viel de laatste onzer koloniën, Java, in handen der Engelschen, terwijl de verordeningen van het continentaalstelsel onzen zeehandel geheel vernietigden en alle verkeer onmogelijk maakten. Taal en letterkunde dreigde een volkomen verval.

Nauwelijks was dan ook de mare van Napoleons nederlagen in Rusland en bij Leipzig tot de Nederlanden doorgedrongen, of (zie blz. 185) men wierp in 't laatst van 1813 het juk der overheersching af en dreef de Franschen het land uit. De graaf van Limburg-Stirum, van der Duyn van Maasdam en van Hogendorp bewerkten voornamelijk deze bevrijding. De beide laatstgenoemden namen met Kemper het bestuur des lands op zich tot de komst van den zoon van den in ballingschap overleden Willem V (zie blz. 187), WILLEM VAN ORANJE, die den 2den Dec. als *souverein vorst* werd uitgeroepen. Hij verwisselde in 1815 deze waardigheid met die van (Willem I) *koning der Nederlanden*, een rijk, dat het Weener-congres deed ontstaan door de Belgische provinciën benevens Luik met den staat der Nederlanden te vereenigen. *Luxemburg*, dat als een van de 39 staten tot het *Duitsch verbond* behoorde, werd als *groothertogdom* aan Willem I toegewezen.

AANHANGSEL.

KORT OVERZICHT DER NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

Van 1815 tot 1871.

§ 89.

Spanje, Portugal en Italië.

Voortdurend streefden de volkeren van Europa, veelal door herhaalde opstanden, naar verbetering van hunnen toestand. Vooral was dit het geval in *Spanje*, waar FERDINAND VII (zie blz. 183) na den val van Napoleon wederom de regeering had aanvaard. Tegen den wensch der natie hief de koning in 1814 de door de *Cortez* (afgevaardigden van 't volk) in 1812 ingevoerde staatsregeling op. Door de toenemende ontevredenheid aangemoedigd, kondigde de luitenant-kolonel Riēgo, bij wien Quirōga zich aansloot, den 1sten Jan. 1820 de oude constitutie weder af, en Ferdinand werd genoodzaakt ze te bezweren. Door toedoen van Metternich, den eersten minister van Oostenrijk, werd in 1822 een *congres* der hoofdmogendheden van het heilig verbond te *Verōna* (aan de Etsch) gehouden, waar men besliste, dat Frankrijk den vroegeren toestand in Spanje zou herstellen. Met behulp van een Fransch leger gelukte het aldus aan Ferdinand VII, de constitutie op nieuw af te schaffen en de onbeperkte heerschappij te herstellen. Duizenden werden nu in den kerker gezet, duizenden ter dood gebracht, o. a. Riēgo. Nogtans duurden de woelingen in Spanje steeds voort, zoodat de welvaart van dezen staat nog meer afnam en de toestand zijner geldmiddelen bijna reddeloos werd.

Daar Ferdinand de salische wet, die het vrouwelijk geslacht van de troonopvolging uitsloot, had opgeheven, volgde hem, na zijn' dood, den 29sten Sept. 1833, zijn onmondige dochter ISABELLA II, onder het regentschap harer moeder Marīa Christīna, een dochter van Frans I (zie blz. 193), op. Hierdoor ontstond in de Baskische gewesten, Navarre, Catalonië, Arrăgon en Castilië een bloedige burgeroorlog van den kant der aanhangers van Ferdinands broeder don Carlos, die den titel »koning van Spanje" aannam. Door den steun der streng katholieke partij en der geestelijkheid, alsmede door de overwinningen van zijn erva-

ren en dapperen generaal Zumala-Carreguy zag Don Carlos zijn partij, de *Carlisten*, weldra toenemen en geraakten Isabella's zaken in een hachelijken toestand. Maar sedert den dood van Zumala-Carreguy, in 1835, en nadat Espartēro als hoofd van Isabella's partij, de *Christīno's*, was opgetreden, daalde de gelukszon van Don Carlos, zoodat hij in 1839 naar Frankrijk vlood. Gedurende dezen burgeroorlog was de regentes door 't volk en de soldaten genoodzaakt, de constitutie van 1812, hoewel eenigszins gewijzigd, weder in te voeren. Espartēro, die bij het einde van den burgeroorlog den bijnaam hertog der overwinning kreeg, werd thans eerste minister en weldra, door den invloed van Groot-Britannië, regent, toen Christīna, die de vrijzinnige zienswijze van Espartēro omtrent belangrijke punten der staatsregeling afkeurde, in 1840 het regentschap nederlegde en naar Frankrijk vertrok.

Intusschen bleef Spanje's toestand treurig: de financiën verkeerden in volslagen wanorde; de soldij van het leger en de bezoldigingen der ambtenaren werden niet uitbetaald, waarvoor zij zich door allerlei afpersingen schadeloos stelden; aan volksonderricht werd schier niet gedacht; rooverbenden doorkruisten het land; de rechterlijke macht was omkoopbaar. Telkens barstten nieuwe oproeren los, en in 1843 moest Espartēro wijken voor Christīna's aanhanger Narvaez, den bevelhebber der tegenpartij en 't hoofd der gematigden. De eerste week naar Engeland. Narvaez werd voorzitter van 't ministerie, en de in 1844 meerderjarig verklaarde Isabella huwde in 1846 haren neef Frans van Assis, terwijl Marīa Christīna in 1844 naar Spanje terugkeerde. Hoewel Spanje onder het ministerie Narvaez, hertog van Valencia, een betere toekomst scheen te gemoet te gaan, ondernam een bejaard priester, Merīno geheeten, in 1852 een' aanslag op het leven der koningin, die echter mislukte. Kort daarna ontstonden nieuwe woelingen van de *partij van vooruitgang*, met Espartēro aan de spits, die sinds 1854 weder aan 't hoofd van 't ministerie werd geplaatst. Nevens hem oefende later O'Donnell, van wien een oproer was uitgegaan, veel invloed, en stond weldra aan 't hoofd der zaken, totdat Narvaez op zijn beurt in 1865 weder aan 't bewind kwam. Thans zijn beiden overleden, terwijl Prim en andere generaals, vroeger door Isabella verbannen, haar in Oct. 1868 de kroon hebben ontrukt en genoodzaakt, naar Frankrijk de wijk te nemen. Na een voorloopig bewind van ruim twee jaar werd prins Amadēus, hertog van Aosta (in 't n.w. van Italië, ten n.w. van Turijn), de tweede zoon van Victor Emanŭel II, bij meerderheid van stemmen door de Cortez tot koning verkozen. Met Januari 1871 aanvaardde hij, onder den titel Amadēus I, het bewind. Even voordat hij zijn intocht te Madrid deed, werd Prim, die de ziel was geweest der voorloopige regeering, in 't laatst van December 1870, bij het verlaten van de vergaderzaal

der Cortez, door eenige schoten van sluipmoordenaars zwaar gewond en stierf kort daarna.

Niet veel beter dan in Spanje ging het met *Portugal.* Koning JOHAN VI bleef in het door hem tot een koninkrijk verheven Brazilië, waarheen hij zich in 1807 (zie blz. 183) had begeven, en in zijnen naam oefende de Engelsche maarschalk Beresford in Portugal een bijna onbeperkt gezag uit. Maar een ook hier bestaande vrijzinnige partij bewerkte een omwenteling, zoodat Beresford zich moest verwijderen en de Spaansche constitutie in 1821 mede in Portugal werd ingevoerd, terwijl Johan VI naar dit land terugkeerde. In 1822 scheurde zich *Brazilië* van Portugal los en vormde sedert 1824 een onafhankelijk *keizerrijk* onder Johans oudsten zoon PETER I. Na den dood van Johan VI in Maart 1826 schonk Peter aan Portugal de vrijzinnige Braziliaansche staatsregeling en deed afstand van de kroon ten behoeve zijner dochter Marīa da gloria, onder voorwaarde dat zij zijnen broeder Miguel huwde, terwijl hijzelf keizer van Brazilië bleef. Maar Miguel, tevens regent gedurende de minderjarigheid van Maria, hief, in weerwil van den door hem afgelegden eed, in 1828 de constitutie op en liet zich door de Cortez tot *onbeperkt koning* van Portugal verklaren.

Terwijl Miguel vreeselijke gewelddadigheden tegen zijn tegenstanders beging, kwamen de *constutioneelen* of voorstanders der constitutie in 1830 op Terceira (een der Azorische eilanden) bijeen, waar zij een regentschap voor koningin Maria instelden. Aan het hoofd hiervan plaatste zich haar vader Peter, toen hij, na de kroon van Brazilië ten behoeve van zijn onmondigen zoon PETER II te hebben nedergelegd, in 1832 naar Europa was teruggekeerd. Oporto opende hem haar poorten, en na eenige beslissende overwinningen op Miguel te hebben behaald, hield hij in 1833 zijn' intocht te Lissabon. Onmiddellijk daarna moest Miguel Portugal verlaten, en nu aanvaardde MARĪA II, na den dood haars vaders, in 1834 de regeering. Zij huwde hierop met den prins van Leuchtenberg, den oudsten zoon van Napoleons stiefzoon Eugenius Beauharnais, en, na diens dood, in 1836 met den prins Ferdinand van Saksen-Koburg. Met behulp van de *gematigd-liberalen* of *chartisten*, d. i. voorstanders der staatsregeling van Peter, slaagde de koningin er in, om in 1842 deze staatsregeling in plaats van die van 1821 te stellen. Da Costa Cabral, het hoofd dier partij, werd nu minister van binnenlandsche zaken. Maar zijn willekeurige maatregelen, gevoegd bij de verkwisting van 's lands inkomsten, gaven aanleiding tot verschillende opstanden, ten gevolge waarvan hij in 1851 uit Portugal moest vluchten. Toen trad de maarschalk Saldanha aan 't hoofd van een nieuw ministerie op en bracht met moeite eenige orde in 't beheer der geldmiddelen. In 1833 overleed koningin Marīa, en nu aanvaardde de koning het regentschap voor zijn' in 1837 geboren zoon PETER V,

die sedert 1855 als koning van Portugal de kroon droeg. Zijn regeering duurde slechts korten tijd. Reeds in 1868 stierf hij. Op hem volgde zijn broeder LODEWIJK I.

Eveneens werden verschillende staten van *Italië* door oproeren geschokt. Een geheim genootschap van de volkspartij, *carbonari* geheeten, dewijl zijn leden zich van de zegswijze der kolenbranders bedienden, trachtte vooral in Napels en Piëmont naar omverwerping der bestaande orde van zaken, die echter in 1821 werd hersteld door de Oostenrijksche troepen, welke op last van 't heilig verbond Italië waren binnengerukt. In *Napels* volgde in 1825 op Ferdinand I (vroeger Ferdinand IV, zie blz. 179) zijn zoon FRANS I, na wiens dood (1830) zijn zoon FERDINAND II den troon beklom. In 't eerst viel dezen koning in ruime mate de liefde des volks ten deel als belooning voor de vele maatregelen, die hij ter bevordering van den bloei des lands nam. Maar weldra wisselde dit blijde begin met stormachtige tijden af: op Sicilië onstonden bij herhaling gevaarlijke oproeren, die eerst in 1849 werden gedempt. Sinds dien tijd als een wingewest behandeld, leed dit eiland, behalve door de vervolging der staatsmisdadigers, veel door aardbevingen en door een uitbarsting van den Aetna in 1852. — Ferdinand II overleed in 1859 en werd opgevolgd door zijn' zoon FRANS II. Zeer kort duurde het bewind van dezen jeugdigen koning. Ternauwernood had hij den troon bestegen, of Garibaldi, aan 't hoofd van een bende in haast bijeengebracht krijgsvolk, landde in zijn rijk en ontrukte het hem. Den 7den Nov. 1860 werd het koninkrijk der beide Siciliën met Sardinië vereenigd. — In *Sardinië* regeerde na KAREL FELIX (1821—1831) KAREL ALBERT, met wien een nieuwe tak van het *huis Savoye*, die van *Carignan* (ten z. van Turijn), op den troon kwam. Gedurende de regeering van dezen vorst was geheel Italië ter prooi aan woelingen, welker oorzaak deels in den afkeer van Oostenrijks opperheerschappij over de Lombardijsch-Venetiaansche staten, deels in de bij een groot deel der bevolking weerklank vindende hevig republikeinsche gezindheid van Mazzini en andere volksleiders is te zoeken. Gelijk echter de Oostenrijksche veldmaarschalk Radetzky alom met krachtige hand de rust herstelde, zoo overwon hij ook, toen er een oorlog was ontstaan tusschen Oostenrijk en Sardinië, in 1849 bij Novāra (in Sardinië, ten w. van Milaan) Karel Albert, die hierop de kroon aan zijn' zoon VICTOR EMANŬEL II afstond en kort daarna overleed. — Paus Pius VII (zie blz. 181), die de orde der Jezuïten in 1814 herstelde, overleed in 1823, en 't bestuur zijner opvolgers, bovenal dat van Gregorius XVI, werd door menige worsteling met hun onderdanen, de bewoners van den *Kerkelijken Staat*, gekenmerkt. In 1846 overleed Gregorius, en Ferretti, die bij 't woeden der cholera in 1836 Napels' reddende engel was geweest, werd als Pius IX paus.

In den beginne nam hij vele vrijzinnige maatregelen; doch sedert Rossi in 1848 aan 't hoofd van zijn ministerie optrad, sloeg men den tegengestelden weg in. Hierop viel Rossi in 't zelfde jaar door sluipmoord; een geweldig oproer barstte los, en de paus vluchtte naar Gaëta (in 't n.w. van Napels aan zee). Eerst in 1850 keerde hij naar Rome terug en aanvaardde de regeering weder, voortdurend ondersteund door een Fransch leger, dat Rome steeds bezet hield, maar in 't laatst van 1866 is vertrokken, hoewel later op nieuw door een ander vervangen.

Gelijk in 't koninkrijk der beide Siciliën, hebben ook in de laatste jaren in Noord-Italië groote veranderingen plaats gegrepen. In Maart 1860 werden Toskane, Parma en Modĕna met Sardinië vereenigd. Nog breidde deze staat zijn grondgebied uit door een' oorlog, dien het, bijgestaan door Frankrijk, tegen Oostenrijk voerde. Bij de *vredespraeliminairen van Villa-Franca* (ten z. van Verōna), bekrachtigd door den *vrede te Zürich*, den 10den Nov. 1859 gesloten, verkreeg Sardinië Lombardije, met uitzondering van een deel der provincie Mantua, waardoor Oostenrijk van zijn Italiaansche alleen het gebied van Mantua en dat van Venetië behield. Eindelijk breidde de reeds zoo aanmerkelijk vergroote staat zijn grenzen nog ten koste van den Kerkelijken Staat uit, welks provinciën in 1860 grootendeels bij Sardinië werden ingelijfd; slechts wat ten w. ligt van de Apennijnen werd den paus gelaten. — In vergelijking met deze belangrijke aanwinsten was het verlies van grondgebied gering te achten, dat Sardinië in Maart 1860 leed door Savoye en Nizza aan Frankrijk af te staan. Te lichter was dit offer, daar ook datgene, wat de vrede van Zürich nog aan Oostenrijk had gelaten, ten gevolge van den korten, maar beslissenden oorlog, in den zomer van 1866 tusschen Oostenrijk en Pruisen gevoerd, aan Sardinië, of liever aan het *koninkrijk Italië*, zooals sedert 1861 het rijk van Victor Emanuel II heette, is gekomen. Van nu af werd *Florence* de hoofdstad van het nieuw rijk tot de laatste maanden van 't jaar 1870, toen hetgeen er nog overig was van den Kerkelijken Staat aan 't geheel rijk Italië werd toegevoegd en *Rome* de plaats van Florence verving.

§ 90.

Duitschland, Zwitserland, Denemarken.

In *Duitschland* heerschten sedert 1815 twee hoofddenkbeelden, waarvoor velen ijverden: *eenheid van 't vaderland* en *regeering bij vertegenwoordiging der enkele staten.* Op 't voorbeeld van het naburig Frankrijk ontstonden in 1830 en volgende jaren in verscheiden staten, zooals in Keur-Hessen, in het groothertogdom

Hessen, in Brunswijk, in het koninkrijk Saksen en in andere, onlusten, die gedeeltelijk door het toegeven aan de eischen der ontevredenen werden gestild, gedeeltelijk met geweld bedwongen. De volgende troonsveranderingen hadden in Duitschland plaats: Oostenrijks kroon ging in 1835, na den dood van Frans I (zie blz. 176 en 182), op zijn oudsten zoon FERDINAND I over, door wien zij in 1848 aan zijn' neef FRANS JOZEF I werd afgestaan. FREDERIK WILLEM IV volgde in 1840 in Pruisen op Frederik Willem III (zie blz. 182). Na zijn' dood besteeg zijn broeder WILLEM I in 1861 den troon, na sinds 1858, gedurende de langdurige ongesteldheid van Frederik Willem IV, als regent het rijk te hebben bestuurd. Koning Frederik Augustus I van Saksen (zie blz. 182) werd in 1827 door zijn' broeder ANTON, deze in 1836 door zijn' neef FREDERIK AUGUSTUS II opgevolgd, die in 1854 is overleden en zijn' broeder JOHAN I tot opvolger had. Beieren kreeg in 1825, na 't overlijden van MAXIMILIAAN I JOZEF, diens zoon LODEWIJK I tot koning, op wien in 1848 zijn zoon MAXIMILIAAN II JOZEF volgde, die in 1864 wederom werd opgevolgd door zijn' zoon LODEWIJK II. In 1816 liet FREDERIK I de kroon van Wurtemberg aan zijn' zoon WILLEM I na, die in 1864 werd opgevolgd door zijn' zoon KAREL I.

In 1848 trachtten Hecker en Struve in Baden een omwenteling te bewerken, waarin zij echter spoedig werden gestuit. Iets dergelijks greep in de meeste andere staten plaats. In Oostenrijk trad in 't zelfde jaar de grijze minister Metternich of, en nu gaf de keizer aan veler verlangen toe, zoodat de staat een grondwet kreeg. Desniettegenstaande moest de keizer wegens een gevaarlijken opstand Weenen weldra verlaten, dat op 't eind van 1848 door Windischgrätz werd ingenomen. Den 2den Dec. legde Ferdinand de kroon neer en kreeg zijn' neef FRANS JOZEF I, een' zoon van den tweeden zoon van Frans I, tot opvolger. Eer hij nog het bewind had aanvaard, brak ook een oproer in Hongarije los, waar Kossuth aan 't hoofd stond en Görgey, Klapka en Bem als generaals de troepen aanvoerden. Vruchteloos bestreed hen Windischgrätz met Jellachich, *ban* (bestuurder) van Kroatië, en andere zijner onderbevelhebbers. Alom zegevierden de Hongaarsche wapenen, en eerst toen de keizer van Oostenrijk door een groot Russisch leger onder Paskewitsch werd ondersteund en hij Haynau aan 't hoofd zijner eigen krijgsbenden plaatste, moest Hongarije zich onderwerpen. Vele edele Hongaren boetten met hun leven voor den mislukten kampstrijd.

Het jaar 1848 zag ook Pruisen door den stroom der omwenteling medegesleept: de hoofdstad Berlijn zelve stond op, en slechts met geweld van wapenen werd zij bedwongen. Te midden van al deze onrust werd 1848—1849 te *Frankfort aan de Main*, onder 't voorzitterschap van von Gagern, een *vergadering* van

afgevaardigden uit geheel Duitschland gehouden, die Johan, aartshertog van Oostenrijk, tot rijksbestuurder verkoos en hierdoor de eenheid van het Duitsch rijk trachtte te herstellen. Maar zij ging uiteen, zonder haar taak te hebben volbracht, en Johan legde zijn waardigheid neder.

Sedert 1830 was ook *Zwitserland* het tooneel van oproerige bewegingen, die hier des te aanhoudender voortduurden, omdat dit land een vrijplaats schonk aan de vluchtelingen, om redenen van staat van elders verdreven, welke er onder de namen »het jong Duitschland," »het jong Italië" en dergelijke hun vereenigingen stichtten. Gelijk die van Bern werden de staatsregelingen der meeste kantons meer in den geest der volksregeering gewijzigd. Een tweede oorzaak van verdeeldheid kwam in Zwitserland uit de Jezuïten voort, die er overal het protestantisme zochten te verdringen. In 1847 ontstond er zelfs een burgeroorlog tusschen de protestantsche en de katholieke kantons, waarin de generaal der eersten, Dufour, de benden der tegenpartij bij herhaling overwon en de Jezuïten dien ten gevolge het land moesten verlaten.

Een buitenlandschen oorlog voerde Duitschland ter ondersteuning van Sleeswijk-Holstein, dat, na den dood van CHRISTIAAN VIII, koning van *Denemarken* (1839—1848), met diens zoon en opvolger FREDERIK VII in strijd was geraakt. Twee veldtochten ondernamen de Duitschers tegen Denemarken, een' in 1848, een' ander in 1849, beide zonder gewichtige gevolgen. Toen vervolgens Pruisen en Oostenrijk geheel met de eischen van Denemarken overeenstemden, bleef er voor Sleeswijk-Holstein niets over, dan zich in 1851 aan Frederik VII te onderwerpen. Maar in 1863 begon de strijd op nieuw. Ternauwernood was Frederik VII overleden en zijn neef CHRISTIAAN IX hem opgevolgd, of Pruisen en Oostenrijk namen er weldra deel aan en werden de hoofdvijanden van Denemarken, dat in 1864 werd gedwongen vrede te sluiten en zoo goed als geheel Sleeswijk-Holstein, benevens Lauenburg aan de overwinnaars af te staan.

Doch nu moest over het toekomstig lot van de afgestane landen worden beslist. Weldra openbaarde zich hierover verschil van zienswijze tusschen Pruisen en Oostenrijk. Dit gaf nieuw voedsel aan de oude verdeeldheid, die nopens de vraag bestond, welke dezer beide mogendheden de eerste in Duitschland zou zijn. Zoo ontbrandde in den zomer van 1866 de oorlog tusschen Oostenrijk, bijgestaan door Beieren, Wurtemberg, Hannover, Saksen en andere Duitsche staten, en Pruisen, hetwelk door het koninkrijk Italië werd ondersteund en verheugd was, een gelegenheid te vinden, om het gehaat Oostenrijk te kunnen aanvallen. In een' oogwenk bezette Pruisen Hannover, Dresden en Hessen-Kassel. Ook Frankfort aan de Main bezweek in 't midden van Juli 1866. Middelerwijl wonnen de Pruisen, aangevoerd door den kroonprins

en door 's konings neef, in Bohemen een reeks van slagen. Eindelijk leverden zij den 4den Juli tusschen Königgrätz en Sadōwa (in 't o. van Bohemen, ten n. van Pardubitz) den hoofdslag, waarin zij den bevelhebber van het Oostenrijksch leger Benedeck een verpletterende nederlaag toebrachten. De man wien Pruisen al die overwinningen is verschuldigd, is de generaal von Moltke, een Deen, die het geheel plan heeft ontworpen. Naast dezen man heeft Pruisen de alom behaalde zege te danken aan het hoofdwapen zijner soldaten, het naaldgeweer, dat met verbazende snelheid de schoten op elkander laat volgen en op verren afstand treft. Het leger van het Duitsch verbond deed niets. Slechts over den anderen vijand, de Italianen, zegevierde Oostenrijk zoowel te land bij Custozza (ten z.w. van Verona), als ter zee bij Lissa (een eiland in 't midden van de Adriatische Zee). Intusschen rukten de Pruisen voort en stonden reeds tot dicht voor de poorten van Weenen, toen de *vrede* tot stand kwam. Hij werd in Augustus *te Praag* gesloten en behelsde de volgende voorwaarden: de vernietiging van het Duitsch verbond; de toestemming van Oostenrijk tot zijn uitsluiting uit Duitschland en tot de oprichting van een Noord-Duitsch verbond, waarvan Pruisen het hoofd is; afstand der rechten van den keizer van Oostenrijk op Sleeswijk en Holstein aan den koning van Pruisen. Weldra sloten nu ook de overige oorlogvoerende mogendheden vrede. Ten behoeve van het koninkrijk Italië (zie blz. 194) zag Oostenrijk van Venetië en Mantua af. Het liet deze steden aan den keizer van Frankrijk over, waarop een volksstemming besliste, dat zij met het koninkrijk Italië zouden worden vereenigd. Reeds in October lijfde von Bismarck Hannover, Hessen-Kassel, Nassau en Frankfort aan de Main bij Pruisen in, terwijl hij Saksen zoo nauw aan Pruisen verbond, dat het zijn zelfstandigheid zoo goed als geheel verloor.

§ 91.

Zweden, Groot-Britannië, Rusland en Turkije. — Grieklands bevrijding. — De oorlog van Rusland tegen Turkije en de verbonden mogendheden.

In *Zweden*, waarmede Noorwegen sedert 1814 is verbonden, besteeg Bernadotte (zie blz. 185) in 1818 onder den titel KAREL XIV JAN den troon, en na hem in 1844 zijn zoon OSKAR I. Den 1sten Januari 1849 werd de regeering over Noorwegen aan een' onderkoning, later kroonprins Karel, opgedragen, die thans sinds den 8sten Juli 1859, het tijdstip van den dood zijns vaders, als KAREL XV de kroon draagt.

Toen George III (zie blz. 168) in 1820 was overleden, volgde hem GEORGE IV als koning van *Groot-Britannië* op. Voortdurend werd in dit rijk aan de verbetering der constitutie gewerkt. Zoo zette Wellington als minister in 1829 de *emancipatie* of gelijkstelling in rechten der katholieken door, welke wet ook op Ierland werd toegepast door de bemoeiingen van O'Connell, een' eenvoudig zaakwaarnemer, die onder de Ieren, voorheen aan traagheid en dronkenschap overgegeven, een aanmerkelijke hervorming teweeg bracht. In 1833 ging de wetsvoordracht van Stanley door, waardoor de slavernij in de Engelsche volkplantingen werd afgeschaft. De nieuwe begrippen van staathuishoudkunde, die zich deden gelden, hadden het *afschaffen der inkomende en uitgaande rechten op het koren* ten gevolge, een' maatregel, waardoor de uitstekende minister Robert Peel zich in 1846 groote verdiensten jegens zijn vaderland verwierf. Inmiddels was George IV in 1830 overleden en door zijn' broeder WILLEM IV opgevolgd. Deze koning liet in 1837 de kroon na aan zijn nicht VICTORIA, die in 1840 met prins Albert van Saksen-Koburg huwde, terwijl sedert Willems dood zijn broeder ERNST AUGUST in Hannover, waar de salische wet omtrent de opvolging gold, regeerde, bij wiens dood in 1851 zijn zoon GEORGE V er het bewind aanvaardde. Onder de beroemdste ministers, die na Peel optraden, behooren Russell en Palmerston te worden genoemd, wier beheer met vele moeielijkheden had te kampen, inzonderheid doordien Ierland zeer was verarmd en door landverhuizing ontvolkt. In 1850 en 1852 verloor Engeland twee zijner grootste staatsmannen, Peel en Wellington, en in 1861 den prins-gemaal Albert. Gedurende Victoria's bewind voerde Engeland buitenlandsche oorlogen tegen Afghanistan en tegen Pendsjab, van welke landen het eerste, hoewel slechts voor kort, werd bedwongen, het tweede in 1849 onderworpen; tegen Sina, dat in 1842 een nadeeligen vrede sloot, en tegen de Kaffers in Z. Afrika, die in 1853 werden bedwongen. Zijn handels- en fabriekgrootheid ontvouwde Engeland op de eerste *wereld-tentoonstelling*, in 1851 in het kristallen paleis te Londen gehouden. In de laatste jaren had Engeland een geduchten opstand te bestrijden in Indië. Sinds echter Delhi (in Bengalen), de hoofdzetel van 't oproer, in Sept. 1857 voor de kracht der Britsche wapens bezweek, gelukte het de regeering, het land allengs weer aan zich te onderwerpen.

In *Rusland* besteeg NIKOLAAS I, na den dood zijns broeders Alexander (zie blz. 181), in 1825 den troon. Den 14den April 1828 verklaarde hij aan MAHMOUD II, sultan van Turkije (1808—1839), den oorlog. De Russische veldheer Wittgenstein bezette Moldavië en Wallachije. Zijn opvolger Diebitsch trok over den Balkan en veroverde Hadrianopel. Bij den *vrede van Hadrianopel*, den 14den Sept. 1829, stond Turkije niet alleen de

eilanden aan den mond van den Donau aan Rusland af, maar gunde ook aan dit rijk een overwegenden invloed op Moldavië en Wallachije. Ook tegen Perzië voerde Rusland een gelukkigen oorlog, die in 1828 eindigde. Zoowel uit den pas gevoerden oorlog als anderszins was het verval van het Turksch rijk zichtbaar. Tevergeefs zocht Mahmoud II den toestand van Turkije te verbeteren door de Janitscharen in 1826 over de kling te jagen en door menige hervorming, die den staat meer in overeenstemming bracht met het overig Europa. Bovenal vertoonde zich de zwakheid der Porte in haar herhaalde oorlogen met Mehemed Ali, sedert 1806 *pascha* of stedehouder van Egypte. Zoo gelukkig streed Mehemed Ali tegen den sultan, dat deze den steun der groote mogendheden van Europa moest inroepen, om Mehemed Ali te noodzaken, in 1841 de opperhoogheid der Porte weer te erkennen en zich met het erfelijk stedehouderschap over Egypte te vergenoegen. Reeds vroeger, in 1839, was Mahmoud II overleden en zijn oudste zoon ABDUL MEDSCHID hem opgevolgd, die tot 1861 regeerde. Na hem aanvaardde Mahmouds zoon ABDUL AZIS het bewind. Gelijk zijn voorgangers heeft ook deze sultan aanhoudend te strijden tegen de zucht naar onafhankelijkheid van den onderkoning van Egypte Ismaël, onder wiens bestuur in 1869 de doorgraving van het *kanaal bij Suez* volgens 't ontwerp van de Lesseps is voltooid.

Een der gewichtigste gebeurtenissen uit den laatsten tijd is de herstelling van het oud *Griekenland* als een zelfstandigen staat. Sedert de Grieken, Christenen zijnde, onder het juk der Turksch-Mohammedaansche heerschappij zuchtten, hadden zij dit herhaalde malen vruchteloos trachten af te werpen. Wederom rustten zij zich sedert 1814, door het vormen van groote vereenigingen, *hetaeriën*, toe, om zich aan de heerschappij der Turken te onttrekken. In 1821 begon de strijd, en in Jan. 1822 kondigde een *congres* der Grieken te *Epidaurus* (in 't n.o. van Morēa) de onafhankelijkheid der Grieksche natie af en voerde een *republikeinsche staatsregeling* in. Voorspoedig streden zij jaren achtereen in eigenlijk Griekenland, waaruit zij onder dappere aanvoerders, als Odysseus en Miaulis, bijna overal de Turken verjoegen. Ter bevestiging der nog wankelende onafhankelijkheid stelde men in 1827 graaf Capo d'Istrias tot *voorzitter van Griekenland* aan. Toen een Egyptisch leger in 1825 onder den hardvochtigen Ibrăhim, den aangenomen zoon van Mehemed Ali, in Morēa landde en de zaak der vrijheid, mede door de oneenigheid der Grieken, op nieuw in groot gevaar werd gebracht, kwamen de groote mogendheden eindelijk het verdrukt volk te hulp. De Engelsche minister Canning overreedde Rusland en Frankrijk, om te dien behoeve in 1827 met Groot-Brittannië het *verdrag van Londen* te sluiten. Den 20sten Oct. 1827 vernietigden nu de vereenigde vloten der drie mogendheden onder bevel van den admiraal Co-

d r i n g t o n de Turksch-Egyptische vloot in de h a v e n v a n N a v a r ī n o (in 't z.w. van Morēa), en een Fransch leger noodzaakte in 't volgend jaar de Egyptenaren dit schiereiland te ontruimen. Kort daarna werd Griekenland door de verbonden mogendheden voor een van de Porte geheel onafhankelijken staat verklaard, waarvoor zij prins L e o p o l d v a n S a k s e n-K o b u r g, een' oom van Albert (zie blz. 198), tot souverein vorst bestemden. Hij sloeg evenwel de hem toegedachte waardigheid af. Nog lang bleef Griekenland echter ter prooi aan verdeeldheden, en zelfs werd Capo d'Istrias in 1831 door zijn tegenstanders uit den weg geruimd. In 't volgend jaar wezen de staten, die de herstelling van Griekenland op zich hadden genomen, den troon van Griekenland aan prins OTTO VAN BEIEREN, uit het *huis Wittelsbach*, toe, die de kroon droeg tot 1862, toen het volk ze hem ontrukte. In 1863 verkoos de nationale vergadering GEORGE I, een' zoon van Christiaan IX, koning van Denemarken, tot koning van Griekenland, met welk land de Ionische eilanden werden vereenigd.

Evenzeer is voorzeker een der hoofdgebeurtenissen van den jongsten tijd de Russisch-Turksche oorlog, die in de tweede helft van 1853 is begonnen. Toen keizer Nikolaas door zijn' gezant M e n t s c h i k o w het *patronaat* of beschermheerschap over alle Grieksche onderdanen der Porte vroeg en andere eischen deed, waaraan de Turken, wilden zij hun zelfstandigheid behouden, meenden niet te kunnen voldoen, barstte de oorlog weldra los. Ruslands troepen rukten Moldavië en Wallachije binnen en gedroegen zich dáár als heeren des lands. Na lange onderhandelingen verklaarden Frankrijk en Engeland den czaar in 1854 den oorlog, en in 't zelfde jaar dwong Oostenrijk de Russische troepen de Donau-vorstendommen te ontruimen. Hierop onttrok Oostenrijk zich aan den oorlog; maar het getal van Ruslands vijanden werd in Jan. 1855 met Sardinië vermeerderd. In den winter 1854—55 hielden gezanten van de oorlogvoerende mogendheden te Weenen een conferentie om den vrede te treffen, maar zonder gewenscht gevolg. Den 14den Sept. 1854 landden de legers der geallieërden in de Krim, en nu begonnen dáár de vijandelijkheden met den slag bij de A l m a (20 Sept.), dien de bondgenooten wonnen, gelijk mede dien bij I n k e r m a n n op den 5den Nov. Inmiddels had men van den 17den Oct. af het beleg geslagen voor de vesting Sebastopol, welker zuidelijk gedeelte na een hoogst moeielijk beleg en tallooze offers van weerszijden, den 8sten Sept. 1855, werd ingenomen. Onder de duizende gevallenen behooren de Fransche maarschalk de S a i n t-A r n a u d, die kort na den slag bij de Alma aan de cholera overleed, en de Engelsche opperbevelhebber R a g l a n te worden genoemd. Na de Saint-Arnaud voerde C a n r o b e r t de Fransche legerbenden aan, in wiens plaats P é l i s s i e r later kwam, die er in slaagde de sterke en door T o t t l e b e n met bewonderenswaardige volharding en be-

leid verdedigde vesting in te nemen. Aan 't hoofd der Engelschen stond na Raglan eerst Simpson, vervolgens Codrington, terwijl de Turken door Omer-Pascha, de Sardiniërs door de la Marmŏra en de Russen door Gortschakoff werden aangevoerd. Te midden van den oorlog overleed keizer Nikolaas I den 2den Maart 1855. Zijn zoon en opvolger ALEXANDER II erfde met het rijk dezen oorlog, die echter den 30sten Maart 1856 bij den *vrede te Parijs* eindigde, waarbij het protectoraat van Rusland over de Donau-vorstendommen werd opgeheven en hun een zelfstandig bestaan gewaarborgd.

§ 92.

Frankrijk en de omwentelingen van 1830 *en* 1848. — *De opstand en de afscheiding van België.* — *De Nederlanden.* — *De oproeren in Polen.*

In *Frankrijk* volgde den 16den Sept. 1824 op Lodewijk XVIII (zie blz. 186) zijn broeder KAREL X (1824—1830, overl. 1836), vroeger graaf van Artois (zie blz. 175) geheeten, wiens zoon, de hertog van Berry (een eeretitel, ontleend aan een landstreek, ten z. van Orléans, welke vroeger dien naam droeg), in 1820 door sluipmoord was gevallen. In strijd met de wenschen van het meerendeel der natie, zochten de Bourbons de oude monarchie en de heerschappij der Jezuïten te herstellen. Tevergeefs boden de weinige betergezinden in en de vele dusdanigen buiten de kamer, na vruchteloos op het verderfelijke van zulk een stelsel te hebben gewezen, een steeds sterkeren wederstand. Desniettegenstaande benoemde Karel X in 1829 een ministerie, dat het stelsel der Bourbons uitsluitend was toegedaan, aan 't hoofd waarvan de prins van Polignac stond en dat door den oudminister Talleyrand »het onmogelijk ministerie" werd genoemd. Tegen dit ministerie verklaarden zich 221 van de 402 leden van de kamer der afgevaardigden in hun antwoord op de troonrede (Maart 1830). De kamer werd hierop ontbonden, een nieuwe verkiezing uitgeschreven. Hoewel intusschen een Fransch leger onder den minister van oorlog Bourmont den 5den Juli Algiers veroverde, welks dey den Franschen consul zwaar had beleedigd, viel toch de keuze van nieuwe afgevaardigden geheel ten nadeele van het ministerie uit. Thans veranderde de regeering, op grond van een artikel der staatsregeling van 1814, hetwelk den koning veroorloofde, de verordeningen uit te vaardigen, die noodig mochten zijn tot de uitvoering der wetten en voor de zekerheid van den staat, eigenmachtig de grondwet. De beruchte *drie ordonnantiën* van den 26sten Juli 1830 verschenen, waardoor de nog niet vergaderde kamer der afgevaardigden werd ontbon-

den, de kieswet gewijzigd, de vrijheid der drukpers opgeheven. Deze ordonnanniën kostten Karel en zijn geslacht de kroon. De bevolking van Parijs begon een driedaagschen strijd, den 27—29sten Juli, tegen de troepen des konings, die deels overliepen, deels de hoofdstad moesten ontruimen. Karel X, die tevergeefs afstand deed van de kroon ten behoeve van den hertog van Bordeaux, een' zoon van den hertog van Berry, begaf zich eerst naar Schotland, later naar Praag, en stierf in 1836 te Görz (aan de Isonzo, in Illyrië).

Reeds den 7den Aug. 1830 benoemden de beide kamers LODEWIJK PHILIPS, een' zoon van Égalité (zie blz. 175), hertog van *Orléans*, een' zijtak der Bourbons, tot koning der Franschen (1830—1848). Lodewijk Philips handhaafde zich lang op den troon in spijt van menigen opstand, zoowel van de aanhangers der Bourbons als van de republikeinsche partij. Bovendien had hij het zeldzaam geluk, aan herhaalde aanslagen op zijn leven, zooals aan dien van Fieschi in 1835, te ontkomen. Tot zijn beroemdste ministers behoorden Casimir Périer, die in 1832 stierf, Thiers en Guizot. Zeer belangrijk werd de Fransche kolonie *Algiers*, die zich door voortdurende veroveringen op de hoofden der Bedoeïenen, inzonderheid op den dapperen, in 1847 als gevangene naar Frankrijk overgebrachten Abd-el-Kader, meer en meer uitbreidde. In den steeds voortdurenden oorlog tegen de Noord-Afrikaansche stammen verwierven Bugeaud, Cavaignac, Changarnier en andere veldheeren grooten roem. Abd-el-Kader bleef in Fransche gevangenschap tot 1852, toen Lodewijk Napoleon hem de vrijheid schonk. In weerwil van den glans dier krijgstochten was de binnenlandsche toestand van Frankrijk hoogst onrustbarend. De zware schuldenlast, die het land drukte, het ongenoegzame van 't volksonderricht, de grove onzedelijkheid en andere ondeugden, waarmede velen, zelfs onder de hoogste standen, waren behebt, — dit waren eenige van de talrijke oorzaken, die veler bekommering wekten. Daarom zag men voortdurend reikhalzend naar hervormingen uit, en toen zij langs minnelijken weg niet schenen te bekomen, brak zich de lang bedwongen ontevredenheid met geweld baan. Den 23sten Febr. 1848 barstte te Parijs een oproer los, waardoor Lodewijk Philips, na van de kroon afstand te hebben gedaan, werd gedwongen naar Engeland te vluchten, waar hij in 1850 is overleden.

Onmiddellijk daarna herschiep men Frankrijk in een republiek, en een voorloopig bestuur werd benoemd. Dit maakte in Mei plaats voor een *nationale vergadering* en een *uitvoerend bewind*. Intusschen was de rust op verre na niet hersteld, en het kostte den tot *dictator* benoemden Cavaignac de grootste moeite, het gevaarlijk Juni-oproer te dempen. Den 10den Dec. 1848 werd Lodewijk Napoleon, de derde zoon van koning Lodewijk (zie blz. 188), door stemming van het geheel volk tot *president*

der Republiek met een beperkte macht verkozen. Maar hij verbrak den 2den Dec. 1851, met behulp van 't hem toegedaan leger, op een trouwelooze wijze de banden, die hem knelden, en wist te bewerken, dat hem den 1sten Dec. 1852 de titel »NAPOLEON III, *erfelijk keizer der Franschen*," werd opgedragen. In Jan. 1853 huwde de keizer Eugénie de Montijo, gravin van Theba, die den 16den Maart 1856 een' zoon ter wereld bracht, Napoleon Eugenius Lodewijk Johan Jozef geheeten. — Naar 't voorbeeld van Londen, in 1853 door New-York opgevolgd, hield men in 1855 een *derde wereldtentoonstelling* te Parijs en in 1867 een andere op zeer groote schaal.

De *Julidagen*, gelijk de Fransche omwenteling van 1830 gewoonlijk heet, oefenden schier alom in het buitenland, het naast op België en op Polen, hun' invloed uit. In *België*, dat volgens besluit van 't Weener-congres (zie blz. 189) in 1815 met Nederland was verbonden, had reeds sedert lang verschil van godsdienst, taal, karakter en belangen een steeds toenemende ontevredenheid over de niet vrijwillige vereeniging met de Nederlanden doen ontstaan. Daar deze geest van tegenstand door de katholieke geestelijkheid en andere ontevredenen nog meer werd aangezet, ontstond er den 25sten Aug. 1830 een driedaagsche geweldige opstand van het volk te Brussel. Nadat de troepen in haar poging om deze stad te hernemen (den 23—27sten Sept.) niet waren geslaagd, nam het geheel land deel aan dit oproer, dat een geheele afscheiding van de Noordelijke Nederlanden bedoelde. De Belgen riepen een *nationaal congres* bijeen, dat het land een vrijzinnige constitutie gaf, en stelden een *provisioneele regeering* in. Reeds had men het huis *Oranje-Nassau* van den troon uitgesloten, en nu werd den 4den Juni 1831 prins LEOPOLD VAN SAKSEN-KOBURG (zie blz. 199) tot *koning van de Belgen* verkozen, die zich met Louise, een dochter van Lodewijk Philips, in den echt verbond. Gedurende zijn gansch bewind, waaronder België steeds in bloei toenam, werd Leopold als het toonbeeld van een' constitutioneel vorst geroemd. Hij overleed in Dec. 1865 en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon, LEOPOLD II.

Intusschen had zich WILLEM I tot de vijf groote Europeesche mogendheden, als leden van 't Weener-congres, gewend, welker gezanten deswege een *conferentie* (bijeenkomst) te *Londen* hielden en door hun dralen koning Willem tot het besluit brachten, om zijn recht met het zwaard te handhaven. Noord-Nederland snelde op 's konings roepstem te wapen. Maar nu rukte een Fransch leger onder maarschalk Gérard België binnen en stuitte den zegevierenden marsch van Willem, erfprins van Oranje, die gedurende den *tiendaagschen veldtocht*, 3—13 Aug. 1831, de Belgen door de slagen bij Hasselt (den 8sten Aug.) en bij Leuven (den 12den Aug.) van hun minderheid had over-

tuigd. Toen ontrukte Gérard door overmacht den Nederlanden hun laatste bezitting in België, de door generaal Chassé en den schout bij nacht Koopman dapper verdedigde *citadel van Antwerpen* (den 23sten Dec. 1832). Hoewel de groote mogendheden reeds meer dan een jaar tevoren het koninkrijk België en koning Leopold hadden erkend, bleef de eindbeslissing nog steeds hangend, daar Willem I in den voorslag der oppermacht niet wilde toestemmen.

Na een langdurig en hoogst kostbaar bestand noodzaakte de uitputting der Nederlanden den koning nogtans, om den 19den April 1839 de bepalingen der conferentie van Londen in te willigen, waardoor de betrekking tusschen de Nederlanden en België werd geregeld. In 1840 brachten verschillende redenen Willem I tot het besluit om afstand van de kroon te doen ten behoeve van zijn oudsten zoon WILLEM II, die den 28sten Nov. te Amsterdam werd gehuldigd. Hijzelf huwde onder den titel »*graaf van Nassau*" met gravin d'Oultremont en vestigde zich metterwoon te Berlijn, waar hij in 1843 is overleden. Het bewind van den door zijn volk zeer geliefden Willem II werd gekenmerkt door buitengewone, in de gevolgen heilzame financieele maatregelen. Tevens legde hij door een herziening der grondwet in 1848 den grond tot hervormingen in vrijzinnigen geest, die onder zijn' zoon werden voortgezet. Na het overlijden van Willem II volgde hem in 1849 WILLEM III op, onder wiens regeering het droogmaken van 't Haarlemmermeer, een in Juni 1848 aangevangen reuzenwerk, in 1853 werd voltooid. In 't zelfde jaar werd in Nederland het bisschoppelijk bestuur weder in de katholieke kerk ingevoerd. Een groote vrijheid van in- en uitvoer, afschaffing van belemmerende rechten, deed den handel bloeien en wakkerde vooral den scheepsbouw en de zeevaart aan, terwijl tevens de geldmiddelen des rijks zich voortdurend verbeterden. In 1837 werd een nieuwe wet op het lager-onderwijs, in 1863 een op het middelbaar onderwijs gegeven. In den herfst van 1825 en in Maart 1855 werd Nederland door zware overstroomingen geteisterd.

Ook de *Polen* zochten den 29sten Nov. 1830 door een' opstand te Warschau, die zich spoedig over het geheel land uitbreidde, hun onafhankelijkheid op Rusland te herwinnen. Inzonderheid was de Russische grootvorst Konstantijn, die dit land bestuurde, 't voorwerp van hun' volkshaat. Toen keizer Nikolaas (zie blz. 198) de Polen voor rebellen verklaarde, sloot de Poolsche rijksdag het huis Romanow van den Poolschen troon uit. Eenige dagen daarna, den 5den Febr. 1831, begonnen de vijandelijkheden: een sterk leger Russen onder den veldmaarschalk Diebitsch rukte Polen binnen. De Polen kampten in onderscheiden gevechten met wanhopigen moed; maar ten laatste bezweken zij voor de overmacht, inzonderheid na den moorddadigen slag van den 26sten Mei 1831 bij Ostrolenka (ten n. o. van Warschau). Na de bestorming van Warschau door Paskewitsch (zie blz. 195), den

opvolger van den inmiddels overleden Diebitsch, den 6den en 7den Sept., gaf deze hoofdstad zich bij verdrag aan de Russen over. Thans werd Polen bij Rusland ingelijfd, en Paskewitsch aanvaardde er als *stedehouder* het bestuur. In 1863 barstte op nieuw een opstand in Polen uit, dien Rusland niet dan na groote krachtsinspanning in 1864 heeft kunnen dempen.

§ 93.

Omwenteling in Amerika. — De Vereenigde Staten.

Terwijl in Europa de aangeduide groote omkeeringen plaats hadden, grepen er in de nieuwe wereld niet minder gewichtige veranderingen plaats. Daar hadden in de 18de eeuw de Engelsche volkplantingen, de latere Vereenigde Staten, het eerste voorbeeld gegeven van een met goeden uitslag bekroonden kampstrijd voor vrijheid en onafhankelijkheid tegen 't moederland. Hoe meer zij sedert dien tijd door akkerbouw, nijverheid en handel bloeiden, des te verleidelijker moest het gegeven voorbeeld voor de koloniën der overige Europeesche natiën zijn. In Amerika was St. Domingo, thans weder *Haïti* geheeten, na de Vereenigde Staten, de eerste staat, die zijn onafhankelijkheid herkreeg. Nadat de Spanjaarden sinds Columbus tijd dit groot en vruchtbaar eiland hadden bezeten, werd in 1697 de westkust aan Frankrijk overgelaten. In 1795 verwierven de Franschen het geheelenal en verklaarden de negers vrij. Maar toen barstte er een vreeselijk oproer der vroeger erg mishandelde slaven tegen hun blanke meesters los. De door Napoleon ter herovering van Haïti gezonden troepen moesten deze poging opgeven, zoodat Frankrijk was genoodzaakt in 1825 de onafhankelijkheid te erkennen van den *vrijen neger- en mulatten* (d. i. lieden, gesproten uit de verbintenis van Europeanen met negers)-*staat*, die er onder den president Boyer was opgericht. Later werd hij in twee rijken gesplitst: een neger-keizerrijk, het westelijk gedeelte, *Haïti* genoemd, en een republiek, het oostelijk gedeelte, *Domingo* of *Dominïca* geheeten. Sedert 1858 is het keizerrijk Haïti weder in een republiek van dien naam veranderd, terwijl het ander gedeelte, Dominïca, zich sinds 1861 bij Spanje liet inlijven. Dit is zoo gebleven tot Juli 1865, toen Spanje het op nieuw voor een onafhankelijke republiek heeft verklaard. Ten laatste werd, ten gevolge eener volksstemming, in 1870 het geheel eiland aan de Vereenigde Staten aangeboden, doch is tot dusver niet aangenomen.

Een dergelijke wisseling ondergingen de uitgebreide Spaansche koloniën op het vasteland van Zuid-Amerika (zie blz. 123 en 124). Het moederland hield deze rijke streken in strenge afhankelijk-

heid. Maar sedert 1810 geraakten verscheiden koloniën in openbaren opstand tegen Spanje. *Venezuëla* verklaarde zich reeds in 1811 voor een onafhankelijke *Republiek* en kampte tot 1824, het jaar zijner volle bevrijding, onder Simon Bolivar, met den bijnaam den bevrijder, die in 1830 stierf, wakker tegen het Spaansch krijgsvolk. Zoo verloren de Spanjaarden allengs al hun bezittingen in Zuid-Amerika en verrezen er alom republieken, als *Nieuw-Granada*, *Beneden-Peru* en Opper-Peru, dat den naam *Bolivia* aannam, *Chili*, de *Vereenigde Gewesten aan de Plata* en *Paraguay*. Eindelijk werd ook *Mexĭko* onafhankelijk. — In weerwil van dit alles erkende Spanje niet vóór 1836 de onafhankelijkheid zijner voormalige koloniën in Amerika, waarvan de meeste tot nog toe aan binnenlandsche oneenigheden ter prooi zijn.

Inmiddels nam de bloei der Vereenigde Staten snel toe. De zoogenoemde leer van Monroe, president der republiek (1816—1825), die het voor Amerika het doelmatigst achtte zich van alle inmenging in Europeesche geschillen te onthouden, is tot het jaar 1849 't richtsnoer van Amerika's regeering geweest. Een der grootste kwalen, waaraan de Republiek lijdt, is het geschil over de slavernij, die den zuidelijken staten voor hun voortdurend bestaan onontbeerlijk schijnt, terwijl zij den staten van 't Noorden een gruwel is. Van 1846 tot 1848 hadden de Vereenigde Staten een' oorlog te voeren tegen Mexĭko, die in elk opzicht hoogst gunstig voor hen afliep en 't grondgebied der Republiek niet weinig vergrootte. Mexiko gaat sinds den vrede gebukt onder de rampen van aanhoudenden burgeroorlog en geldgebrek. In 1864 heeft een daartoe bijeengekomen vergadering van notabelen MAXIMILIAAN, een' broeder van Frans Jozef en aartshertog van Oostenrijk, tot *keizer van Mexiko* verkozen. Maar hij kon zich, hoewel gesteund door een Fransche krijgsmacht, niet staande houden tegen JUAREZ, die hem gevangen nam en in Juni 1867, overeenkomstig een vonnis van den krijgsraad, liet dood schieten. Na lange spanning barstte eindelijk in 1861 tusschen de Noordelijke en de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika een oorlog uit, die van weerszijden met groote verbittering werd gevoerd en in 1865 ten gunste van het Noorden eindigde. De thans aan 't hoofd der Unie staande president is Grant, gekozen in Maart 1869.

§ 94.

Het jaar 1870.

Hoewel men nog niet op goeden grond kan spreken van een geschiedenis van 't jaar 1870, heeft zich toch dat tijdsbestek door zoovele en zoo belangrijke gebeurtenissen gekenmerkt, dat zij, althans terloops, behooren ook hier te worden vermeld.

Reeds is boven (zie blz. 191, 194, 199) herinnerd aan de uitkomst der bewegingen in Spanje, de benoeming van prins Amadēus tot koning, aan den omkeer der zaken in Italië, alsmede aan de doorgraving van 't kanaal bij Suez, een feit, dat waarschijnlijk is bestemd, om de voorbode te zijn, op 't gebied van handel en zeevaart, van een omkeering, even gewichtig en rijk in gevolgen, als toen men vóór ruim drie eeuwen den zeeweg vond om de Kaap de goede hoop. Doch alles, wat in genoemd jaar plaats greep, had niet hetzelfde vredelievend karakter.

Van een geheel anderen aard toch was datgene, dat sinds Juli 1870 het hoofdonderwerp is geweest van de gedachten der millioenen menschen, die de bevolking van Europa uitmaken. Nadat Frankrijks gezant te Berlijn, Benedetti, gedurende een paar weken een geschil had gevoerd met de regeering van Pruisen over de vraag, oogenschijnlijk van niet overwegend belang, of een der prinsen uit het *huis Hohenzollern* de kroon van Spanje zou dragen, werd, te dier zake, den 19den Juli door den keizer der Franschen de oorlog verklaard aan den koning van Pruisen. Het bleef geen oorlog tusschen twee vorsten of staten, maar werd er weldra een tusschen, gelijk men pleegt te zeggen, twee nationaliteiten, want geheel Duitschland, niet alleen het Noord-Duitsch verbond, maar ook Beieren en Wurtemberg, sloot zich bij Pruisen aan.

Binnen kort bleek het, dat Duitschland gereed was, Frankrijk niet. Wel had dit rijk een groot aantal kanonnen van een bijzonder maaksel, *mitrailleuses* geheeten, te zijner beschikking, maar ook deze wogen, evenmin als de afdeelingen troepen, *Turco's* geheeten, waarvan de kern uit Afrikanen bestaat, op tegen de algeheele inrichting van de Pruisische en de Beiersche legers, die in alle opzichten voortreffelijk was. Den 4den Augustus werd de reeks der groote zegepralen van de Duitsche wapenen geopend. Op dien dag won de Pruisische kroonprins, Frederik Willem, den slag bij Weissenburg (ten n. van Straatsburg) op den rechtervleugel van 't leger van maarschalk Mac Mahon, die daarop den 6den geheelenal werd verslagen bij Woerth (in de nabijheid van Weissenburg) door de troepen zoowel van den kroonprins, als van 's konings neef Frederik Karel. Den 12den namen de Duitschers bezit van Nancy, de oude hoofdstad van Lotharingen, na reeds vroeger met de insluiting van Straatsburg een' aanvang te hebben gemaakt.

Sedert dit oogenblik hing het lot van Frankrijk af van de vraag, of het aan 't leger van Bazaine, te Metz ingesloten, zou gelukken, zich door te slaan en of hij zich zou kunnen vereenigen met Mac Mahon, die het bevel voerde over de krijgsbenden in de legerplaats bij Châlons (aan de Marne), waar vroeger Attila zich met zijn Hunnen had opgehouden. Deze vereeniging werd vooral verhinderd door den grooten slag bij Gravelotte (nabij Metz),

waar de koning van Pruisen in persoon de Duitschers aanvoerde en waardoor het leger van Bazaine den 18den naar de legerplaats bij Metz werd teruggedrongen en van Parijs geheel afgesneden.

Intusschen had Mac Mahon de versterkte legerplaats bij Châlons verlaten en richtte zich naar 't Noorden. Op hem behaalde Willem I den 1sten September een schitterende zege in den slag onder de muren van Sédan (aan de Maas, ten n. w. van Verdun, op de grenzen van Luxemburg), waarin Mac Mahon werd gekwetst. 't Onmiddellijk gevolg dier nederlaag was, dat Napoleon III, die zich bij dat leger bevond, zijn' degen en zijn' persoon ter beschikking stelde van den koning van Pruisen en dat het gansch overschot van 't Fransch leger, nagenoeg 100,000 man, in krijgsgevangenschap geraakte. Den keizer der Franschen werd het slot Wilhelmshöhe (nabij Kassel) als verblijfplaats aangewezen.

Nu kon niets meer de insluiting van Parijs in den weg staan. De koning vestigde zijn hoofdkwartier te Versailles. Klaarblijkelijk was het voornemen der Duitschers, de groote wereldstad, door den toevoer van levensmiddelen geheel af te snijden, tot capitulatie te noodzaken. In zoover heeft de uitkomst de verwachting der Duitschers bedrogen, dat dit middel is gebleken alleen niet voldoende te zijn. Langer dan vijf maanden heeft Parijs de noodlottige ontknooping, die toch eindelijk moest komen, pogen af te wenden. Groote zelfbeheersching en bezadigdheid heeft de bevolking in die moeielijke weken aan den dag gelegd. Maar de ontknooping werd èn in de hand gewerkt èn als telkens een' stap naderend aangeduid door verschillende kleinere rampen, die het zwaar geteisterd Frankrijk achtereenvolgens troffen.

Inmiddels was men, bij de opeenstapeling van zooveel onheilen, te Parijs niet lijdelijk gebleven. Na den slag bij Gravelotte was Trochu tot gouverneur van Parijs en opperbevelhebber van de krijgsmacht dier stad benoemd. En na de geduchte nederlaag bij Sédan had er een geheele omwenteling plaats. Toen drong een deel van de bevolking met geweld de vergaderzaal van het wetgevend lichaam binnen. Aan dien aandrang kon geen weerstand worden geboden. Alzoo werd in de eerste dagen van September de keizer van zijn waardigheid vervallen verklaard en de republiek bij openbare afkondiging ingesteld. Keizerin Eugénie vluchtte naar Engeland. Als leden van een provisioneele regeering, het *bewind der nationale vergadering*, namen Jules Favre, Gambetta en een achttal anderen zitting. Vruchteloos was ook de inspanning dezer mannen. Tevergeefs brachten zij een leger van 't Noorden, een leger van de Loire, enz. op de been. Het ontbrak die legers aan de noodige uitrusting, aan voldoende oefening, aan een behoorlijke leiding: grootendeels bestonden zij uit nationale en mobiele garden. Van nog minder gehalte waren de benden *franc-tireurs* of vrijschutters, die allerwege verrezen. Ook

de hulp, die Garibaldi aanbracht, was niet in staat het verderf van Parijs af te wenden.

Van de ongelukken, die Frankrijk gedurende het beleg van Parijs had te verduren, waren het verlies van Straatsburg en de val van Metz degene, die de meeste beteekenis hadden. Straatsburg gaf zich, na weken lang te zijn gebombardeerd, den 28sten September over. Metz bezweek den 27sten October. Daar de bezettingen van die beide steden zich naar Duitschland moesten begeven, beliep het getal der krijgsgevangenen, die in dit rijk hun verblijf vestigden, over de 300,000 man.

Wat Parijs betreft, ook hier was de fortuin den Franschen niet gunstig. Bij herhaling werd zoowel het leger van het Noorden, als dat van de Loire, welker roeping was, de stad te ontzetten, geslagen. Een paar uitvallen op groote schaal, door Trochu ondernomen, mochten evenmin baten. Zóó kwam het ten laatste tot een einde, toen het bombardement, dat men lang had gevreesd, doch ook menigeen voor onmogelijk had gehouden, sedert Januari 1871 toonde, Parijs meer nadeel te kunnen toebrengen, dan velen hadden vermoed. Op 't eind dier maand dwong de tegenspoed Frankrijk, het hoofd in den schoot te leggen.

Zoo zag zich dan het gedeelte van 't voorloopig bewind, betwelk te Parijs zijn' zetel had, verplicht, eerst een' wapenstilstand aan te vragen. Deze werd toegestaan. Om de tegenkanting van Gambetta en die leden, welke te Bourdeaux waren gevestigd, bekreunde men zich niet. Den tijd van den wapenstilstand maakten zich de Franschen te nutte, ten einde een regeering te bekomen, waarmede de vijand kon onderhandelen, om leden te kiezen voor de *nationale vergadering*, die met Thiers, als hoofd van 't *uitvoerend bewind*, weldra bijeenkwam. Het bewind der nationale verdediging trad alsnu af.

Den 26sten Februari 1871 werd men het *te Versailles* eens over de *vredespraeliminairen*, die een einde maakten aan dezen gruwelijken oorlog, waarin, van den kant der Duitschers, behalve de koning van Pruisen, von Bismarck, de minister van oorlog von Roon en Moltke wederom (zie blz. 196) de hoofdpersonen waren geweest. De hoofdinhoud dier praeliminairen komt hierop neer, dat Frankrijk den Elzas met Straatsburg en Duitsch Lotharingen met Metz aan Duitschland afstaat en binnen drie jaren vijf milliarden, d. i. vijfduizend millioenen, francs betaalt. Tot het tijdstip der volledige afbetaling van de gansche som werd Duitschland gerechtigd verklaard, een deel van Oostelijk Frankrijk bezet te houden, loopend ongeveer van Rouaan tot Dijon. Nog werd vastgesteld, dat de onderhandelingen om tot den eigenlijken vrede te geraken, zouden worden geopend te Brussel. De bekrachtiging der vredespraeliminairen zoowel door Willem I, als door de nationale vergadering, liet zich niet lang wachten. Tevens sprak deze vergadering de vervallenverklaring van den troon uit

van Napoleon III en zijn huis. Onmiddellijk na die bekrachtiging verliet de gewezen keizer der Franschen het kasteel Wilhelmshöhe en begaf zich naar Engeland.

Behalve de vele andere gevolgen van dezen krijg, die eerst mettertijd aan den dag zullen komen heeft hij Duitschland een krachtige schrede voorwaarts doen zetten op de baan der eenheid. Op voorslag n. l. van den koning van Beieren is ook Zuid-Duitschland toegetreden tot het verbond, dat sinds 1866 voor 't Noorden van dat rijk bestond, en is Willem I, met behoud van den titel »koning van Pruisen", de titel *keizer* van Duitschland ten deel gevallen, aan von Bismarck die van *rijkskanselier*. Zóó hoopt men een eenheid van al wat Duitscher is te zullen verkrijgen, waarvan de wereld, ook ten tijde van het voormalig keizerschap, nog nooit het schouwspel heeft gezien.

Terwijl Duitschland op die wijze het voorbeeld geeft van een streven naar nader aaneensluiting, levert Frankrijk een tafereel op van innerlijke verdeeldheid, hetwelk maar al te zeer aan de tooneelen van 1789 en volgende jaren herinnert. Nadat eenige afdeelingen der Duitsche troepen gedurende de drie eerste dagen der maand Maart een deel van Parijs hadden bezet gehouden, brak er een oproer uit van de hevige republikeinschgezinden, hetwelk gericht was tegen de nationale vergadering. Eindelijk heeft, nadat de opstandelingen allerlei wreedheden hadden begaan en een groot deel van Parijs in brand gestoken, in de maand Mei de partij der orde gezegevierd. Den 10den derzelfde maand werd op de vroeger vastgestelde voorwaarden de vrede met Pruisen geteekend te Frankfort aan de Main.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT.

NIEUWE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

Van het begin der Nieuwe Geschiedenis tot den Westphaalschen vrede in 1648 *en die van Koppenhagen en van Oliva in* 1660.

Jaren n. C.

§ 57. **De ontdekking van Amerika . . . . .** in 1492.
en van den weg ter zee naar Oost-Indië. — De eerste reis rondom de wereld door F. Magelhan . 1519—1521.
F. Cortez verovert Mexiko, F. Pizarro Peru.

Herleving der letteren en wetenschappen. — Johan Gutenberg te Maints vindt waarschijnlijk de boekdrukkunst uit . . omstr. 1455.
Hoofdgebeurtenissen, die het begin der Nieuwe Geschiedenis kenmerken.
Bartholomaeus Diaz bereikt de *Kaap de goede hoop* . . 1486.
Vasco de Gama landt te *Calicut* . . . . 1498.
Nut dier tochten.
Emanuel I of de groote neemt maatregelen ter bevordering van den bloei der Portugeesche heerschappij in Indië. — Hij neemt echter spoedig af.
Cabral ondekt *Brazilië* . . . . 1500.
Christophŏrus Columbus geboren te Genŭa . . . . . 1436.
Hij vindt eindelijk gehoor voor zijn plan bij **Ferdinand en Isabella** van Spanje. — Voordeelen hem beloofd.
Columbus' *eerste tocht* met 3 schepen. — *San Salvādor*, de kust van *Cuba*, *Hispaniŏla*, thans *St. Domingo* of *Haïti* . . . 1492.

Jaren n. C.

Columbus' *tweede tocht* met 17 vaartuigen. — De *Caraïbische eilanden* of *kleine Antillen, Jamaika.* — *Isabella* gesticht 1493—1496.
Zijn *derde tocht.* — Het eiland *Trinidad* en het vasteland van Amerika gevonden. — Roldan. — Bovadilla . . 1498—1500.
Columbus' *vierde tocht* . . . . 1502—1504.
Zijn dwaling en dood . . . . 1506.
De naam *Amerika* ontleend aan Amerigo Vespucci.
Ferd. Magelhan doet de *eerste reis rondom de wereld.* — Hij bereikt de *Philippijnsche eilanden* en komt om . . 1519—1521.
Ferd. Cortez landt in het door Montezuma beheerscht *Mexiko* en onderwerpt het gansche rijk . . . . 1519.
Frans Pizarro en anderen landen in *Peru* en veroveren het . 1531.
Voordeelen der koloniën.
Las Casas overleden . . . . 1566.
De *slavenhandel.*

§ 58. **Karel V** . . . . 1506—1556.
Zijn oorlogen tegen Frans I . . . . . 1521—1544.
Karels tochten tegen de Afrikaansche zeeroovers. — Soliman II sultan der Ottomanische Turken . 1520—1566.

Karel I, II, III, V, geboren te Gent . . . . . . 1500.
Hij wordt heer der Zuidelijke Nederlanden, alsmede van Holland en Zeeland . . . . 1506.
Ferdinand de katholieke sterft. — Karel wordt bezitter der Spaansche monarchie . . . . 1516.
Maximiliaan I sterft. — **Karel V** keizer van Duitschland . 1519—1556.
Hij bezweert een *verkiezings-capitulatie* en wordt te Aken gekroond . . . . 1520.
Oorlogen tusschen **Frans I**, koning van Frankrijk, en Karel, geëindigd met den *vrede van Crepy*, ... 1521—1544.
Clēmens VII kroont Karel V te Bologna als *koning van Italië* en *als keizer* . . . . 1530.
De beheerscher van Tunis erkent de oppermacht van Spanje en schenkt aan ten minste 10,000 Christenslaven de vrijheid . . 1535.
Karels onderneming tegen Algiers mislukt . . . . . . 1541.
Verbond van Frans met **Soliman II**, sultan der Ottomanische Turken, ... 1520—1566.
De Turken moeten het beleg van Weenen opbreken. . . . 1529.

§ 59. **Het begin der hervorming in Duitschland en Zwitserland** . . . . 1517.
Maarten Luther, Philips Melanchthon en Ulrich Zwingli.

Misbruiken in de Christelijke kerk.
Wessel Gansfort, Rudolf Agricŏla en inzonderheid Desiderĭus Erasmus voorloopers der hervorming.

Jaren n. C.

Leo X laat *aflaten* bij de Duitschers verkoopen. — Beteekenis en kracht dier aflaten. — Tetzel in Saksen . . . . . . 1517.
Maarten Luther geboren te Eisleben . . . . 1483.
Hij studeert te Erfurt. — Hij wordt Augustijnermonik. — Hij wordt hoogleeraar in de godgeleerdheid te Wittenberg. — Zijn verblijf te Rome . . . . 1510.
Hij slaat 95 stellingen aan de hoofdkerk te Wittenberg aan 31 Oct. 1517.
Luther voor den paus gedaagd. — Frederik de wijze, keurvorst van Saksen, springt voor hem in de bres.
Redetwisten van Luther met verschillende geleerden.
Luther wordt in den ban gedaan; maar hij werpt de banbul en het *canoniek recht* voor de poorten van Wittenberg in 't vuur 10 Dec. 1520.
Luthers afval van de Roomsch-katholieke kerk op den *rijksdag te Worms* . . . . 18 April 1521.
Luther in den rijksban. — Hij komt op den *Wartburg*. — Bijbelvertaling.
Luther herstelt de orde te Wittenberg . . . . 1522.
Philips Melanchthon. — De hervorming vindt ingang in Noord-Duitschland.
Luther huwt Katharina van Bora. — Zijn *catechismus*. — Veranderingen in de godsdienstoefening.
Ulrich Zwingli zet een hervorming te Zürich door. — De hervorming zegeviert in verscheiden kantons. — Verschil van Zwingli's leer met die van Luther. — *Lutheranen* en *gereformeerden* of *Zwinglianen* en *Calvinisten*.

§ 60. De vorderingen der hervorming tot den godsdienstvrede te Augsburg . . . . 1555.
De Smalkaldische oorlog . . . . 1546.
De dertigjarige oorlog, van 1618 tot 1648, tot den rijksdag te Regensburg . . . . 1630.

Karels denk- en handelwijze omtrent de hervorming. — Luthers aanhangers krijgen den naam *protestanten*. — Overgang van dien naam op de gereformeerden en tegenwoordig gebruik daarvan.
Rijksdag te Augsburg. — De *Augsburgsche confessie* . . . 1530.
Verdedigingsverbond der Luthersche standen te *Smalkalden* . . 1531.
Godsdienstvrede te Neurenberg . . . . 1532.
Luther sterft. — De *Smalkaldische oorlog* loopt ongunstig voor de Lutheranen af . . . . 1546—1547.
Maurits, hertog van Saksen, rukt naar Tyrol tegen Karel V op. — *Godsdienstvrede te Augsburg*. — Vrije godsdienstoefening aan de Lutheranen verzekerd. — De rijksstenden hebben vrijheid, òf den katholieken, òf den Lutherschen eeredienst te omhelzen, de onderdanen het recht om het land, welks vorst slechts één' godsdienst wil dulden, te verlaten . . . . 1555.

Jaren n. C.

Ignatius van Loyŏla sticht *de orde der Jezuïten* of het *genootschap van Jezus*, en de paus bekrachtigt het . . . . . 1540.
Voornaamste middelen, waardoor de Jezuïten invloed zoeken te bekomen. — Schaduwzijde der orde.
Karel V legt de Duitsche kroon neer . . . . 1556.
Hij sterft in het klooster *Yuste* . . . . 1558.
Ferdinand I keizer van Duitschland . . . . . . sedert 1558.
Matthĭas . . . . 1612—1619.
De protestanten in Bohemen verwerven den *majesteitsbrief* . . . 1609.
De kerk te Braunau wordt gesloten, die van Klooster-Grab verwoest.
Slawata en van **Martĭnitz** worden door de protestantsche stenden, door den graaf van **Thurn** aangevoerd, uit een bovenvenster van het slot te Praag in de gracht geworpen.
Ferdinand II . . . . 1619—1637.
Frederik V, keurvorst van de Palts, als *koning* van Bohemen gekroond . . . . 1619.
Philips III belooft hulp aan Ferdinand II.
Maximiliaan, hertog van Beieren, verslaat Frederiks leger op den witten berg . . . . 1620.
Frederik in de rijksban. — Hij vliedt naar de Nederlanden. — De majesteitsbrief verscheurd. — Ook elders in Duitschland hebben de pogingen der hervormden geen beteren uitslag.
De vorsten van Neder-Saksen stellen **Christiaan IV**, koning van Denemarken, aan hun hoofd. . . . . 1625.
Albrecht van Waldstein of Wallenstein.
Tilly verslaat Christiaan IV bij Lutter . . . . 1626.
Wallenstein wordt *hertog van Mecklenburg*, van welk land de beide regeerende hertogen worden beroofd.
Vrede van den keizer met Denemarken . . . . 1629.
Straalsond weerstaat Wallenstein . . . . 1628.
Wallenstein wordt *hertog van Friedland* en *generaal* of *admiraal der Oostzee.*
Maximiliaan en andere vorsten noodzaken Ferdinand II op den *rijksdag te Regensburg* Wallenstein af te zetten. — Aanleiding daartoe . . . . 1630.

§ 61. De dertigjarige oorlog, van den rijksdag te Regensburg tot den Westphaalschen vrede . . . 1630—1648.

Wallenstein afgezet en vermoord . . . . . . 1634.

Gustaaf II Adolf, koning van Zweden, door Richelieu overgehaald tot den oorlog tegen den keizer. — Hij landt in Pommeren . . . . 1630.
Hij verdrijft de keizerlijken uit Pommeren en uit Mecklenburg.
Maagdenburg door Tilly veroverd en door een' brand verwoest . 1631.
Johan George, keurvorst van Saksen, roept Gustaaf Adolf thans te hulp. — Die van Brandenburg volgt zijn voorbeeld.

Jaren n. C.

Overwinning van Gustaaf Adolf op Tilly bij Breitenveld . 17 Sept. 1631.

De Saksen bemachtigen Bohemen. — Gustaaf Adolf trekt naar den Rijn en bezet een deel van Beieren.

Tilly sterft. — Wallenstein ten tweeden male, en thans onder bijzondere voorwaarden, opperbevelhebber. — Hij verdrijft de Saksen uit Bohemen.

De protestanten overwinnen Wallenstein bij Lützen. — Gustaaf Adolf sneuvelt . . . . 16 Nov. 1632.

Wallensteins dralen en onderhandelen in Bohemen. — De keizer maakt diens troepen afkeerig van hem. — Hij wordt te *Eger* vermoord . . . . 25 Febr. 1634.

De protestanten verliezen den slag bij Nördlingen.

Vrede gesloten tusschen den keurvorst van Saksen en den keizer 1635.

Richelieu verklaart Spanje en Oostenrijk den oorlog.

Een rij overwinningen herstelt de zaak van 't protestantendom.

Vrede te Osnabrück en Munster. — De Augsburgsche godsdienstvrede tot de gereformeerden uitgestrekt. — De keurvorst van Beieren behoudt de hem in 1620 geschonken Boven-Palts. — Frederiks zoon erlangt de Beneden-Palts en wordt de *achtste keurvorst.* — Frankrijk verkrijgt het grootst deel van den Elzas, Zweden Voor-Pommeren met Stettin en Rügen. — De Vereenigde Nederlanden door den koning van Spanje als onafhankelijke landen erkend; de Schelde gesloten . . 24 Oct. 1648.

§ 62. De Nederlanden onder Karel V en Philips II tot het stadhouderschap van Maurits . . . 1506—1590.

Karel V verwerft Friesland, Utrecht, Overijsel, Groningen, Drente en Gelderland.

Elk gewest heeft zijn bijzondere statenvergadering.

Verdrag van Augsburg. — Alle Nederlandsche gewesten zullen onafhankelijk van Duitschland zijn, maar onder de hoede van dit rijk staan, mits een zeker aandeel in de rijkslasten dragend, 1548.

Philips II of III. . . . . 1555—1581.

Hij vertrekt naar Spanje. — Margarēta landvoogdes. — Antonius Perenot, later kardinaal Granvelle.

Willem, prins van Oranje, graaf van Nassau, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht.

Lamoraal, graaf van Egmond, stadhouder van Vlaanderen en Artois. — De Montmorency, graaf van Hoorne, admiraal.

Menige grieve tegen Philips. — 18 bisschopszetels in plaats van 3.

Granvelle vertrekt, op bevel van Philips, naar Italië . . . . 1564.

Het *compromissum* . . . . 1565.

Optocht onder aanvoering van Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau ter aanbieding van een verzoekschrift aan de landvoogdes. — *Geuzen* . . . . . . 5 April 1566.

Jaren n. C.

De *beeldenstorm* . . . . 1566.

Alvārez de Tolēdo, hertog van Alva, weldra 's konings landvoogd alhier, komt in de Nederlanden . . . . . 1567.

Willem neemt zijn ontslag als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en gaat naar Duitschland, Margareta naar Italië. — De graaf van Boussu bij voorraad als stadhouder over Holland aangesteld . . . . 1567.

De *raad van beroerte*. — Egmond en Hoorne, ter dood gebracht. — Slagen bij Heiligerlee en Jemmingen. . . . . . . 1568.

Alva schrijft drie belastingen uit: den *honderdsten*, den *tienden* en den *twintigsten penning*. — Doel daarvan. — Het volvoeren wordt hem weldra onmogelijk. — De belastingen zijn later provinciaal gebleven tot 1805, toen Rutger Jan Schimmelpenninck een algemeen stelsel van belastingen invoerde. — De *amalgame* in 1798.

De *watergeuzeen* nemen *den Briel* in . . . . . 1 April 1572.

Aanleiding hirtoe. — De uitgewekenen onder de Rijk, Blois van Treslong en anderen houden de stad in bezit en leggen zoo mede den grond tot de vestiging van de onafhankelijkheid der *Vereenigde Nederlanden*.

Vlissingen staat vijf dagen later op en sluit de versterking, door Alva gezonden, buiten haar wallen. — Veere voor de vrijheid gewonnen. — Enkhuizen en andere plaatsen volgen.

Eerste vergadering van de staten van Holland buiten Spaansch gezag. — Willem, prins van Oranje, als *'s konings* wettige *stadhouder* van Holland, Zeeland, West-Friesland en Utrecht erkend . . . . 19 Juli 1572.

Zutfen, Naarden en Haarlem verschrikkelijk geteisterd; maar Alkmaar en Leiden houden zich staande.

Don Louis de Requēsens. — Hij sterft . . . . 1573—1576.

Don Jan van Oostenrijk . . . . 1576—1578.

De hertog van Parma, Alexander Farnēse, ... 1578.

Parma neemt Antwerpen in . . . . 17 Aug. 1585.

Den hervormden te Antwerpen geen vrijheid van godsdienst, maar nog een ongestoord verblijf voor vier jaren verleend. — Duizenden wijken naar ons land, vooral naar Amsterdam. — De zeehandel verlaat voor de twee volgende eeuwen Antwerpen.

De zuidelijke gewesten keeren onder de gehoorzaamheid van Spanje's koning terug.

Vier hoofdgebeurtenissen gaan die scheiding van 't Zuiden en Noorden vooraf: de unie van Utrecht, de afzwering van Philips II, de onderhandelingen over 't aannemen van Willem I tot grondwettig vorst en heer, zijn vermoording.

Pacificatie van Gent . . . . 1576.

In plaats dat het Zuiden en Noorden elkander onderling beter verstaan, wordt de klove tusschen hen steeds grooter. — De *unie van Utrecht* tusschen Holland, Zeeland, Utrecht, de Ommelanden en een deel van Gelderland gesloten . . . . 23 Jan. 1579.

De overige noordelijke provinciën en andere naburige provinciën voegen zich vervolgens hierbij. — Doel der unie.

In het onbepaalde en gebrekkige dezer grondwet ligt de sleutel ter

Jaren n. C.

verklaring der gewichtigste gebeurtenissen onzer binnenlandsche geschiedenis. — Of de eindbeschikking bij de unie was, vertegenwoordigd door de *Staten-Generaal*, of wel bij de *staten der bijzondere provinciën*, dit beslist in het geschil met Oldenbarnevelt en in dat van Willem II met Amsterdam.

Philips neemt het onderscheid niet aan, dat de strijd wordt gevoerd niet tegen den koning van Spanje, maar tegen de Spaansche legerbenden en haar hoofden. — Hij kondigt den ban af tegen Willem I en verklaart hem vogelvrij . . . . . . 1580.

De algemeene staten der Vereenigde Nederlanden zweren Philips af . . . . 26 Juli 1581.

Holland onderhandelt voortdurend om Willem I tot grondwettig vorst aan te nemen onder den naam van: „graaf van Holland en Zeeland." — Gouda en Zeeland toeven met hun toestemming.

Willem I valt door het schot van Balthăzar Gerard. — Zijn laatste woorden . . . . 10 Juli 1584.

Willem Lodewijk stadhouder van Friesland.

Hendrik III weigert de oppermacht over deze landen. — Elizăbeth weigert ze ook, maar zendt Robert Dudley, graaf van Leicester, tegen zekere onderpanden. — De Staten-Generaal dragen hem de algemeene landvoogdij op . . . . . . 1585.

Maurits stadhouder van Holland en Zeeland. — Johan van Oldenbarnevelt *advokaat van den lande*, later *raadpensionaris* geheeten, van Holland. . . . . 1585.

Voortdurende geschillen van de staten van Holland en Oldenbarnevelt met Leicester. — Oorzaak daarvan.

Leicester keert naar Engeland terug. . . . . 1587.

De Spaansche *armăda* onder Medina-Sidonĭa. — Oorzaken van haren bijna geheelen ondergang . . . . 1588.

§ 63. De Nederlanden van 't stadhouderschap van Maurits tot den vrede van Westminster . . . . 1590—1654.

Maurits ook stadhouder van Gelderland, Utrecht en Overijsel 1590—1625.

Philips schenkt de Nederlanden aan Isabella en Albertus, aartshertog van Oostenrijk.

Maurits verslaat de *aartshertogen* bij Nieuwpoort . . . . . 1600.

De *Oost-Indische compagnie* opgericht . . . . 1602.

Het *twaalfjarig bestand* . . . . 1609.

Kerkgeschillen barsten in de Republiek los en worden onwillekeurig staatsgeschillen. — Verschil in opvatting van eenige belangrijke leerstukken, vooral van dat der *praedestinatie*, tusschen Gomărus en Arminĭus.

De staten van Holland willen, dat de oneenigheden door onderlinge toegevendheid uit den weg worden geruimd. — De Arminianen of

Jaren n. C.

remonstranten zijn 't gehoorzaamst aan de staten.

Diezelfde staten neigen tot de algeheele oppermacht van iedere provincie tegenover de unie. — Dus *remonstrant* gelijk Hollandsch of voorstander der volle provinciale souvereiniteit en *contra-remonstranten* gelijk prinsgezind of voorstander van de overstemming in de unie en van de *stadhouderlijke partij*.

Oldenbarnevelt en Hugo de Groot, de hoofden der *staatsgezinde partij*, in hechtenis genomen. — Oldenbarnevelt door een rechtbank van 24 regters wegens hoogverraad ter dood veroordeeld . . . . 1618.

Oldenbarnevelt ter dood gebracht . . . . 1619.

H. de Groot ontsnapt uit Loevestein. — De *algemeene synode* te Dordrecht. — De gevoelens der remonstranten veroordeeld Nov. 1618—Mei 1619.

Willem Lodewijk sterft. — Ernst Kasimir stadhouder van Friesland, Maurits van Groningen en Drente . . . . 1620.

Maurits sterft. — **Frederik Hendrik** . . . . . 1625—1647.

Ernst Kasimir stadhouder van Groningen en Drente . . . 1625.

Frederik Hendrik verovert 's Hertogenbosch . . . . . . 1629.

Aanvallend en verdedigend verbond van Frankrijk en de Nederlanden tegen Spanje . . . . 1635.

Nederlaag bij Duins, den Spanjaarden toegebracht door Maarten Harpertszoon Tromp, ... 1639.

Willem II, tevens stadhouder van Groningen en Drente, 1647—1650.

De Westphaalsche vrede . . . . 24 Oct. 1648.

Geschil over 't getal der af te danken troepen.

De stadhouder laat zes afgevaardigden ter dagvaart van Holland, hoofden der staatsgezinde partij, die van nu af ook de *Loevesteinsche factie* heet, op Loevenstein gevangen zetten en doet een' aanslag op Amsterdam, alles op last der bondgenooten.

De staatsgezinde partij geeft toe. — De wonde is echter nooit geheeld.

Willem II sterft . . . . 1650.

De *groote vergadering* van ruim 300 personen. — Geen kapitein-generaal vooreerst. — Het *stadhouderloos bestuur* begint voor de meeste gewesten. — De vergadering ontwerpt een regeling omtrent de zaken van godsdienst en over het beschikken over de troepen van den staat . . . . 1651.

Johan de Witt.

Gelijk Maurits het Nederlandsch leger tot het eerste van Europa had gemaakt, zoo verheft de Witt den staat tot een zeemogendheid, die met roem Engeland en Frankrijk het hoofd biedt.

Groningen en Drente nemen den stadhouder van Friesland Willem Frederik, tweeden opvolger van Ernst Kasimir, ook tot den hunnen.

Eerste zeeoorlog met Engeland. . . . . 1652—1654.

Michiel Adriaansz. de Ruiter slaat de Engelschen bij Plymouth . . . . 1652.

Tromp levert den onbeslisten slag bij ter Heide en sneuvelt . . 1653.

Vrede te Westminster. — De *acte van seclusie* ten nadeele van Willem Hendrik door Holland aangenomen . . . . 1654.

Jaren n. C.

§ 64. **Spanje onder de koningen uit het Habsburgsch huis Philips II, III en IV . . . . 1556—1665.**
Portugal een gewest van Spanje . . . 1580—1640.
Portugal onder de regeering van het huis Braganza, sedert 1640.

Philips II koning van Spanje . . . . . . 1556—1598.
Don Jan van Oostenrijk bedwingt de *Moriscos*. — Oorzaak van dien strijd . . . . 1568—1570.
Philips zet den kamp tegen de Turken en de Noord-Afrikaansche zeeroovers voort. — Zege van Don Jan, alsmede van de Venetiaansche en pauselijke vloot, op de Turken bij Lepanto . . 1571.
Sebastiaan, koning van Portugal, verdwijnt in den tegen Marokko geleverden slag bij Alkassar . . . . 1578.
De onechte Bourgondische dynastie sterft. — Philips II neemt Portugal in bezit . . . . 1580.
Don Carlos sterft in de gevangenis, waarschijnlijk aan de gevolgen eener ziekte . . . . 1568.
Philips III . . . . 1598—1621.
De **hertog van Lerma** oefent het bestuur uit. — De Moriscos, ten getale van ongeveer 800,000, uit Spanje verdreven.
Philips IV . . . . 1621—1665.
Oorzaken van het toenemend verval van Spanje.
Oorlog tegen Frankrijk . . . . sedert 1635.
Einde van den dertigjarigen en den tachtigjarigen oorlog door den Westphaalschen vrede . . . . 24 Oct. 1648.
De opstand in Catalonië bedwongen. . . . . 1652.
Oproer te Napels onder **Masaniello** (de *Muette de Portici*). — Oorzaak van dit en de overige oproeren. — Het wordt gedempt 1648.
Johan IV, uit het *huis Braganza*, tot *koning* van Portugal uitgeroepen . . . . 1640—1656.
Nederland laat Brazilië tegen *f* 8,000,000 aan Portugal over . . 1661.

§ 65. **Frankrijk onder de laatste koningen uit het huis Valois . . . . 1547—1589.**
en onder de eerste koningen uit het geslacht Bourbon . . . . 1589—1660.
Johan Calvijn. — De godsdienstoorlogen. — Het beheer van Richelieu en Mazarin.

Hendrik II koning van Frankrijk . . . . . . 1547—1559.
Johan Calvijn pastoor; hij studeert in de rechten; hij treedt als hervormer op . . . . sedert omstreeks 1530.

Jaren n. C.

Hij gaat van Parijs naar Bazel . . . . 1534.

Hij schrijft de *Institutio christianae religionis.* — Hij wordt prediker en leeraar der godgeleerdheid te Genève. — Hij strijdt onafgebroken voor de voogdij der kerk. — Servēde ter dood gebracht. — Aanleiding daartoe . . . . 1553.

De *Guises* Frans en Karel. — De *Bourbons*: Antoine, door zijn echtgenoot *koning van Navarre*, en Lodewijk, prins van Condé en protestant. — Coligny. — *Hugenooten.*

Koning **Frans II** sterft . . . . 1560.

Karel IX . . . . 1560—1574.

Katharīna de Medĭci regentes. — Haar plan.

Uitbarsting van den burgeroorlog tusschen de *hugenooten* en de katholieken . . . . 1562—1598.

Antoine sterft. — **Hendrik van Béarn** koning van Navarre 1572.

Hij stelt zich aan 't hoofd der hugenooten.

Huwelijk van Margarēta met Hendrik van Béarn . . . . 1572.

De *Bartholomaeusnacht* of *Parijsche bloedbruiloft* . 24—25 Aug. 1572.

Coligny gewond door een' sluipmoordenaar, gehuurd door Katharina en Hendrik van Anjou.

Dezelfden en een paar andere aanzienlijke katholieken verwerven 's konings goedkeuring tot die euveldaad.

Slachtoffers van den Bartholomaeusnacht: 12,000, 30,000 of 70,000.— Coligny door een bende moordenaars onder Hendrik de Guise gedood.

Hendrik van Navarre neemt gedwongen de katholieke geloofsbelijdenis aan, maar zweert ze later weer af.

Hendrik III . . . . 1574—1589.

Vergadering der *rijksstenden te Blois.* — De koning laat Hendrik de Guise in deze stad door sluipmoord uit den weg ruimen . 1588.

Hijzelf wordt gedood door Jakob Clément, na Hendrik van Navarre tot opvolger te hebben benoemd, ... 1589.

Hendrik IV uit het *huis Bourbon* . . . . . 1589—1610.

Hij wordt katholiek. — Reden daarvan. — *Edict van Nantes.* — Zoo goed als geheele vrijheid van godsdienstoefening en toegang tot alle ambten. — De hugenooten mogen de veiligheidsplaatsen voorloopig behouden . . . . 1598.

Hij regelt 's rijks geldmiddelen en beurt landbouw en fabrieken op.

Hij wordt door Ravaillac vermoord . . . . 1610.

Lodewijk XIII . . . . 1610—1613.

Armand Jean du Plessis, heer van **Richelieu,** komt aan de spits van 't bestuur . . . . 1624.

Zijn rol in de buitenlandsche politiek. — Hij verbreekt de macht der grooten. — Hij ontwapent de hugenooten. — La Rochelle wordt belegerd en opent haar poorten. — Richelieu handhaaft het edict van Nantes . . . . 1627—1629.

Richelieu sterft . . . . 1642.

Lodewijk XIV . . . . 1643—1715.

Mazarin, hoewel niet den titel „eerste minister" voerend, staat aan 't hoofd van Frankrijk. — Hij gaat op den door Richelieu ingeslagen weg voort. — Zijn middelen.

Klachten. — De *frondeurs.* — De adel en het *parlement* van Parijs bedwongen.

Jaren n. C.

De *vrede der Pyrenaeën.* — Frankrijk verwerft Artois, op twee steden na, en vele streken en vestingen in Vlaanderen, Henegouwen en Luxemburg, alsmede een paar landschappen ten n. van de Pyrenaeën. — Lodewijk XIV huwt Maria Theresĭa, die bij voorraad bij een acte, evenwel onder zekere voorwaarde, afstand doet van de opvolging in de landen der Spaansche kroon; Lodewijk bekrachtigt de acte . . . . 1659.

Mazarin sterft . . . . 1660.

§ 66. Engeland onder het huis Tudor en het huis Stuart tot de omwenteling en den dood van Karel I. — Elizabeth en Maria Stuart van Schotland. — Engeland als Republiek en onder den protector Cromwell tot de restauratie . . . . 1509—1660.

Hendrik VIII . . . . 1509—1547.

De *hervorming* ontkiemt.

Hendrik geraakt in twist met Clēmens VII, rukt zich met zijn rijk van Rome los en verklaart zichzelven voor 't hoofd der Engelsche kerk. — *Eed van supremătie.* — De protestanten vervolgd.

Hendriks zes gemalinnen. — Hij scheidt van Katharīna van Arrăgon. — Anna Boleyn ter dood gebracht.

Eduard VI . . . . 1547—1553.

De hervorming allengs ingevoerd. — Onderscheid tusschen de Engelsche en de Duitsche hervorming.

Eduard VI vermaakt de kroon aan Johanna Gray.

Marīa, echtgenoot van Philips II, ... 1553—1558.

Zij herstelt den katholieken eeredienst en de verbintenis met den stoel van St. Petrus. — Vervolging der hervormden. — Johanna Gray ter dood gebracht . . . . 1554.

Elizăbeth . . . . 1558—1603.

De supremătie der kroon over de kerk erkend.

De vestiging der *anglicaansche* of *episcopale staatskerk.* — De *dissenters*, tot welke de *puriteinen* en de *presbyterianen* behooren, die zich inzonderheid in Schotland uitbreiden. — De bevolking van Ierland blijft grootendeels katholiek.

Elizăbeth bevordert zeer den bloei van Engeland.

Drake doet de *tweede reis om de wereld.* — De *aardappelen* naar Europa overgebracht . . . . 1577—1580.

De *Oost-Indische handelscompagnie* opgericht . . . . . . 1600.

De armāda. — Cadix door de Engelschen en de Nederlanders veroverd 1596.

Grondoorzaak van Elizābeths haat tegen **Marīa Stuart**, koningin van Schotland.

Marīa aanvaardt de regeering van Schotland . . . . 1561.

De Schotten staan tegen haar op . . . . 1568.

Zij vliedt naar Elizăbeth, die haar gevangen houdt, ... 1568.

Jaren n. C.

Samenzweringen tegen Elizabeth. — Maria Stuart onthoofd . . 1587.
Het *huis Stuart* beklimt met **Jakob I** den troon van Engeland . 1603.
Engeland en Schotland vereenigd onder den naam *Groot-Britannië*.
Karel I . . . . 1625—1649.
Tegenspraak tusschen hem en den geest van het Engelsch volk.
Republikeinsche gezindheid der puriteinen.
Hij ontbindt het parlement eenige malen en regeert zonder parlement . . . . sedert 1629.
Hij voert een nieuwe *liturgie* in Schotland in.
De Schotten rukken Engeland binnen . . . . 1640.
Het *lange parlement* . . . . 1640—1649.
Karel verlaat Londen . . . . 1642.
Fairfax en **Cromwell** verslaan hem tweemaal. — De Schotten leveren hem aan het parlement uit.
De *independenten*. — **Olivier Cromwell.**
De puriteinsche leden uit het parlement geweerd. — Het lagerhuis benoemt een rechtbank om Karel wegens hoogverraad te vonnissen.
Karel I onthoofd . . . . 30 Jan. 1649.
Het hoogerhuis afgeschaft. — De *republiek* afgekondigd.
Weigering der Nederlanden om zich met de Engelsche Republiek te verbinden. — De *acte van navigatie* . . . . . Oct. 1651.
Oorlog met de Nederlanden.
Cromwell *protector* . . . . 1653.
Samenzweringen onderdrukt. — Cromwell sterft . . . . . 1658.
Richard Cromwell *protector* . . . . 1658—1659.
Monk. — Het parlement biedt **Karel II** de kroon aan. — De *restauratie* . . . . 1660.

§ 67. Het Noorden en Oosten van Europa. — Gustaaf Wasa en zijn geslacht in Zweden . . . . . tot 1654. De oorlogen van Karel X Gustaaf van Zweden tegen Polen, Denemarken en hun bondgenooten tot den vrede van Oliva en dien van Koppenhagen . . 1520—1660.

De band tusschen Denemarken, Noorwegen en Zweden is los.
Christiaan II, koning der drie rijken, dwingt de Zweden hem te erkennen . . . . 1520.
Het *Stockholmsch bloedbad*. — Het moorden op 't platteland voortgezet . . . . 1520.
Gustaaf Erichson Wasa komt in *Dalekarlië*.
Oorlog van Gustaaf Wasa, ondersteund door Lubeck, tegen Denemarken.
De unie van Kalmar ontbonden . . . . 1523.
Gustaaf Wasa tot *koning* verkozen . . . . 1523.
De Luthersche leer, met behoud der bisschoppelijke inrichting, in Zweden ingevoerd. — Christiaan II in Denemarken afgezet. — **Frederik I**, hertog van *Sleeswijk-Holstein*. — De hervorming

Jaren n. C.

in Denemarken en Noorwegen ingevoerd . . . . . . 1523.

Gustaaf Adolf koning van Zweden . . . . . 1611—1632.

Hij breidt zijn gebied uit Esthland en Finland uit en verwerft van Rusland *Karelië* en *Ingermannland*, van Polen schier geheel *Lijfland*. — Zweden wordt de eerste der Noordsche mogendheden.

Christina . . . . 1632—1654.

Karel X Gustaaf van *Palts-Tweebruggen* wordt koning van Zweden . . . . 1654—1660.

Zijn oorlog tegen Polen en Denemarken, die zoowel door andere staten als door de Nederlanders worden bijgestaan. — Wassenaar van Obdam.

De Ruiter landt op Funen en verovert Nyborg.

Vrede van Oliva en Koppenhagen. — Denemarken verliest verscheidene zijner gewesten . . . . 1660.

Frederik Willem, de groote keurvorst, uit het *huis Hohenzollern*, keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen, ... 1640—1688.

Hij is gehuwd met Henriëtte Louise, de oudste dochter van Frederik Hendrik.

Hij verwerft het souverein bezit van Pruisen.

Onder hem treedt Pruisen op onder de invloedrijke staten van Europa.

TWEEDE TIJDVAK.

Van den Westphaalschen vrede in 1648 *en die van Koppenhagen en van Oliva in* 1660 *tot de erkenning der onafhankelijkheid van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika bij den vrede van Versailles in* 1783 *en den aanvang der eerste Fransche omwenteling in* 1789.

§ 68. **De oorlog van Lodewijk XIV tegen Karel II van Spanje tot den vrede van Aken . . . . . in** 1668.
Die van Lodewijk, verbonden met Karel II van Engeland en met Zweden tegen de Nederlanden en hun bondgenooten, tot den vrede van Nijmegen 1672—1678.

Frankrijk zeer machtig, toen **Lodewijk XIV** het bestuur zelf aanvaardt. — Uitstekende mannen onder zijn bestuur. — Colbert. — Fransche koloniën in Oost- en West-Indië. — Louvois.

Jaren n. C,

Doel van Lodewijks oorlogen.

Karel II koning van Spanje . . . . 1665—1700.

Lodewijk XIV wil hem de Spaansche Nederlanden ontrukken. — Turenne en Condé veroveren een groot deel der Spaansche Nederlanden.

Willem Temple en Johan de Witt bewerken de *triple alliantie* tusschen Engeland, Zweden en de Nederlanden. — Aanleiding daartoe . . . . 1668.

Vrede van Aken. — Lodewijk krijgt twaalf steden, grootendeels in die streek van Zuid-Nederland gelegen, welke later Fransch-Vlaanderen is genoemd, ... 2 Mei 1668.

Verbond van Lodewijk XIV met Karel II van Engeland, Zweden, den keurvorst van Keulen en Bernhard van Galen, bisschop van Munster.

Het Nederlandsch leger is 20,000 man sterk. — De andere hulpbronnen van dien staat. — Bondgenootschap met Frederik Willem van Brandenburg.

Lodewijk verklaart den oorlog en trekt met omstreeks 120,000 man onder Condé en Turenne bij het tolhuis te Lobith over den Rijn 1672.

Willem III opperbevelhebber der Nederlandsche troepen.

Gelderland, Utrecht en eenige steden van Holland in de macht der Franschen, Overijsel en Drente door den bisschop van Munster overweldigd. . . . . Juni 1672.

Rabenhaupt noodzaakt van Galen met de Keulsch-Munstersche legermacht het beleg van Groningen op te breken . . Aug. 1672.

Hij laat Koevorden verrassen . . . . Dec. 1672.

Hevige storm uit het z.w. . . . . Juli 1672.

Prins Robbert en 'd Estrées worden bij Kijkduin door de Ruiter overwonnen . . . . 1673.

Leopold I keizer van Duitschland . . . . 1658—1705.

De Franschen nemen Maastricht in . . . . Juni 1673.

Leopold en Spanje sluiten zich bij de Nederlanden aan. — Willem neemt Bonn in en noodzaakt Condé om ons land, met uitzondering van Maastricht, te ontruimen . . . . 1673.

Het Duitsch rijk verbindt zich met de Nederlanden. — Engeland, Munster en Keulen sluiten vrede.

Onbesliste slag bij Senef tusschen Willem III en Condé . 1674.

De Spanjaarden verliezen alle Zuid-Nederlandsche vestingen, op een vijftal na.

Messina, tegen Spanje in opstand, wordt door Lodewijk XIV bijgestaan.

Drie gevechten tusschen onze vloot en du Quesne. — De Ruiter sneuvelt bij den Etna . . . . 1676.

Vrede te Nijmegen tusschen Frankrijk en de Nederlanden. — De overige mogendheden sluiten insgelijks vrede. — Spanje verliest Franche-Comté en veertien steden . . . . . 10 Aug. 1678.

§ 69. De negenjarige oorlog van Lodewijk XIV tegen het Weener-verbond tot den vrede van Rijswijk . 1688—1697.

Jaren n. C.

De Spaansche erfopvolgingsoorlog tot den vrede van Utrecht en dien van Rastadt . . . . 1700—1714.

Reunionskamers. — Verschillende steden uit den Elzas, Luxemburg, Straatsburg en andere komen in Lodewijks macht.

De Maintenon. — Herroeping van 't *edict van Nantes.* — Ongeveer 4 of 500,000 hervormden wijken uit . . . . 1635.

Verbond te Augsburg tusschen Leopold, het grootst gedeelte van het Duitsch rijk en Spanje . . . . 1686.

Willem III koning van Engeland. — Engeland voegt zich bij het verbond . . . . 1688.

De Franschen verwoesten, op bevel van Louvois, de Palts en de overige Rijnstreken.

Willem III wordt bij Steenkerken door Luxembourg overwonnen. . . . . 1692.

Hij wordt tusschen Landen en Neerwinden op nieuw door Luxembourg verslagen . . . . 1693.

Mons, Namen en andere vestingen door de Franschen ingenomen. — Lodewijk strijdt niet gelukkig ter zee.

Vrede te Rijswijk. — Lodewijk erkent Willem III als koning van Engeland, geeft den keizer alles, buiten den Elzas, en aan Spanje alle veroveringen, behalve 82 plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden, terug . . . . 1697.

Karel II van Spanje kinderloos. — Lodewijk maakt aanspraak op Spanje. — Zijn gronden. — Ook Leopold maakt aanspraak. — Karel II sterft. — Philips van Anjou bij testament tot eenigen erfgenaam der kroon van Spanje benoemd . . . . 1700.

Het *groot* of *Haagsch verbond* tusschen Leopold, Engeland en de Nederlanden gesloten . . . . 1701.

Pruisen, het Duitsch rijk, Portugal en de hertog van Savoye voegen zich hierbij.

Eugenius van Savoye opperbevelhebber van Leopolds legers.

Willem III sterft . . . . 19 Mrt. 1702.

De oorlog wordt gevoerd in Italië, Duitschland, de Zuidelijke Nederlanden en Spanje. — Het getal van Lodewijks uitstekende veldheeren afgenomen.

Het *driemanschap*: John Churchill, graaf en daarna hertog van Marlborough, Antonie Heinsius en Eugenius van Savoye.

Marlborough en Eugenius verslaan Marsin en Tallard bij Höchstadt . . . . 1704.

Madrid gaat weer voor aartshertog Karel verloren . . . 1706.

Hij herkrijgt het . . . . 1710.

Marlborough overwint Villeroi bij Ramillies . . . . . 1706.

Brabant, Vlaanderen en een deel van Henegouwen vallen Marlborough toe.

Eugenius zegepraalt bij Turin over la Feuillade en Marsin . 1706.

Marlborough en Eugenius verslaan Vendôme bij Oudenaarde . 1708.

Villars wordt door dezelfden bij Malplaquet overwonnen . . 1709.

De Spaansche Nederlanden allengs door de bondgenooten veroverd.

Jaren n. C.

Onderhandelingen van Lodewijk XIV met Heinsius. — Zij worden afgebroken. — Oorzaak hiervan.

Jozef I keizer van Duitschland . . . . . . 1705—1711.

Karel IV keizer van Duitschland . . . . . 1711—1740.

De zeemogendheden veranderen van inzicht. — Marlborough teruggeroepen. — Val van het whigministerie.

Philips V koning van Spanje . . . . . . 1701—1746.

Hij behoudt *Spanje* en deszelfs bezittingen buiten Europa.

Vrede te Utrecht. — De Nederlanden verwerven een voordeelig handelsverdrag en de *barrière* (Namen, Doornik en vijf andere vestingen, benevens eene half, alle sinds 1715). — Frankrijk staat Engeland eenige landstreken in Noord-Amerika, Spanje staat Gibraltar af . . . . 11 April 1713.

Karel VI en het Duitsch rijk zetten den oorlog voort.

Vrede te Rastadt. — Karel VI verkrijgt de Zuidelijke Nederlanden, Napels, Milaan en het eiland Sardinië . . . . . . 1714.

De ouderdom van Lodewijk XIV. — De dauphin, de hertog van Bourgondië en de hertog van Bretagne sterven nog vóór hem. — De Maintenon. — Lodewijk XIV sterft . . . . 1 April 1715.

§ 70. Engeland onder de koningen uit het huis Stuart Karel II en Jakob II, alsmede onder Willem III van Oranje-Nassau, Anna uit de dynastie Stuart en de koningen uit het Hannoversch huis George I en George II . . . . 1660—1760.

Karel II . . . . 1660—1685.

Tweede zeeoorlog tusschen Engeland en de Nederlanden . 1665—1667.

Het is een nationale strijd. — Oorzaak daarvan.

Wassenaar verliest den slag bij Lowesthoff tegen den hertog van York. — Kortenaar sneuvelt. — Wassenaar vliegt zelf in de lucht. — De terugtocht met moeite gedekt . . 1665.

De vloot in weinige weken weder in zee.

De Ruiter raakt, met een vloot van meer dan 100 zeilen, met over de 21,000 koppen bemand, in den *vierdaagschen zeeslag* bij Foreland slaags met Monk, hertog van Albemarle, 11 Juni 1666.

De strijd begint op nieuw . . . . 12 Juni

Hij wordt hervat . . . . 13 Juni

Hij wordt door het wijken der Engelschen beslist. — De Nederlandsche vloot keert met 3000 gevangenen, o. a. den vice-admiraal Ayscue, en met zes veroverde schepen terug 14 Juni

Meesterlijke terugtocht van de Ruiter in een ontmoeting nabij Duinkerken. — De Engelschen steken in het Vlie 100 à 150 koopvaardijschepen in brand en verwoesten een gedeelte van Terschelling . . . . Aug. 1666.

Tocht van de Ruiter en Cornelis de Witt *naar Chattam*, Juni 1667.

Vrede te Breda. — Elk houdt wat hij heeft: Nieuw-Nederland

Jaren n. C.

komt aan Engeland, Suriname aan Nederland . . 31 Juli 1667.
Cabalministerie in Engeland . . . . 1671.
Het streven van dit ministerie. — *Torys* en *whigs*.
Samenzweringen en opstanden tegen Karel II.
Karel II sterft katholiek.
Jakob II . . . . 1685—1688.
Algemeene ontevredenheid. — Er wordt een *prins van Wales* geboren. — Ongegrond gerucht dienaangaande . . . . . 1688.
Willem III landt in Engeland. — Jakob vliedt naar Frankrijk. — Einde van de *roemrijke omwenteling* . . . . . . Febr. 1689.
Willem III en Maria . . . . 1689—1702.
Bepaling omtrent de troonsopvolging. — Vruchtelooze pogingen van de *pretendenten*.
Anna . . . . 1702—1714.
Zij stelt een parlement in voor de beide deelen van *Groot-Britannië* . . . . 1706.
George Lodewijk, keurvorst van Hannover, als koning van Engeland **George I**. . . . . 1714—1727.
Walpole minister. — Zijn hoofddoel. — **George II** . . 1727—1760.

§ 71. **Duitschland onder den Habsburgschen keizer Leopold 1** . . . . 1658—1705.
De oorlogen tegen de Turken tot den vrede van Karlowitz . . . . 1663—1699.
Pruisen wordt een koninkrijk onder het huis Hohenzollern . . . . 1700.
De Nederlanden en de verheffing van Willem III 1660—1702.

Leopold I, reeds vroeger als koning van Bohemen en Hongarije gekroond, ... 1658—1705.
Oorlog tegen de Turken in Hongarije . . . . . . 1663—1664.
De tegen den keizer opgestane Hongaren roepen de Turken in. — Tweede oorlog . . . . 1783.
Kara Moestăpha belegert Weenen . . . . 1683.
Karel V, hertog van Lotharingen, en Johan III Sobieski verslaan hem bij Weenen . . . . 1683.
Eugenius van Savoye behaalt een zege op de Turken bij Zenta . . . . 1697.
Vrede van Karlŏwitz. — Leopold behoudt zijn aanzienlijke veroveringen . . . . 1699.
Hannover wordt een (het 9de) *keurvorstendom* . . . . . 1692.
Frederik III keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen 1688—1700.
Verdrag van Frederik met Leopold I . . . . . 16 Nov. 1700.
Frederik I *koning van Pruisen* . . . . 1700—1713.
Nederland speelt, onder het raadpensionarisschap van Johan de Witt, eenige jaren lang een der eerste rollen in de staatkunde van

Jaren n. C.

Europa. — De Witt is onvermoeid werkzaam voor de verheffing van den staat, van zijn zeemacht en handel.

De acte van seclusie vervallen verklaard . . . . 1660.

Eeuwig edict der staten van Holland. — De staten der overige gewesten verklaren het stadhouderschap onvereenigbaar met het kapitein-generaalschap der unie . . . . 1667.

Willem Hendrik kapitein-generaal voor één veldtocht.

Opheffing van het eeuwig edict. — **Willem III** stadhouder eerst van Zeeland, toen van Holland . . . . 1672—1702.

Utrecht en Overijsel kiezen Willem III tot stadhouder . . . 1674.

Zoo ook Gelderland . . . . 1675.

Hendrik Kasimir II stadhouder van Friesland, Groningen en Drente . . . . 1664—1696.

Johan de Witt legt zijn ambt neder . . . . . 4 Aug. 1672.

Corn. de Witt komt op de aanklacht van Tichelaar in de gevangenis. — Moord der de Witten . . . . . . 20 Aug. 1672.

§ 72. Rusland onder de alleenheerschappij van Peter den groote uit het huis der Romanows . . . . 1689—1725.

De beheerscher van Rusland neemt den titel *czaar* aan . . . 1547.

Het huis der Romanows . . . . 1613.

Iwan czaar. — **Peter I de groote** mederegent. — Sophīa regentes . . . . 1682.

Peter te Preobraschenskoi. — Hij vormt een compagnie soldaten en wint de gunst van Peter.

Peter bewerkt met behulp der *bojaren* een omwenteling. — Aanleiding daartoe. — Lefort. . . . . 1689.

Sophīa in een klooster. — **Peter I** alleenheerscher . . 1689—1725.

Iwan sterft . . . . 1696.

Peters bestuur. — Leger. — Zeemacht. — Verovering van Azow op de Turken . . . . 1696.

Een samenzwering der *strelitzen* onderdrukt. — Aanleiding en doel daarvan. — Alexēi. — Sokownin . . . . . . 1697.

Peters eerste reis naar Holland, inzonderheid naar Zaandam en Engeland . . . . 1697.

Tweede opstand der strelitzen bedwongen. — Peter doodt de schuldigen, ook eigenhandig, en ontbindt de strelitzen. . . 1698.

Hervormingen, aan het buitenland ontleend: de Hongaarsche kleederdracht. — Het scheren van den baard. — De geestelijken, de boeren en de Aziaten van die maatregelen uitgezonderd. — Bevordering van het fabriekwezen, den berg- en landbouw. — Enkele volksscholen. — Vreemdelingen ingeroepen.

Peter wordt *keizer* en „vader des vaderlands" geheeten . sedert 1722

Onaangename betrekking tusschen Peter en Alexēi. — Nieuwe

Jaren n. C.

ernstige twist tusschen hen. — Alexēi doet afstand van de kroon. — Een buitengewoon gerechtshof veroordeelt hem ter dood. — Hij sterft . . . . 1718.

§ 73. **Zweden onder Karel XII, koning uit het huis Palts-Tweebruggen, en de Noordsche oorlog tot den vrede van Nijstädt** . . . . 1697—1721.

Karel XII koning van Zweden . . . . 1697—1718.
Zijn eigenschappen.
Zwedens voorrang in 't Noorden gaat op Rusland over.
Verbond van Peter met **Frederik VI**, koning van Denemarken, en Frederik Augustus II, keurvorst van Saksen en, als Augustus II, koning van Polen. — De *Noordsche oorlog* 1700—1721.
Karel landt op Seeland en noodzaakt Frederik IV, zich aan het verbond te onttrekken . . . . 1700.
Karel overwint de Russen bij Narwa . . . . 1700.
Hij verdrijft Augustus uit Polen. — De Poolsche rijksdag verkiest Stanislaus Leszinsky, *woywōde* van Posen, tot *koning*. . 1704.
Karel rukt Saksen binnen. — Vrede, waarbij Augustus Stanislaus erkent, ... 1706.
Peter verovert Ingermannland, benevens een deel van Lijfland en Esthland. — Hij sticht *Petersburg* . . . . 1703.
De winter en gebrek teisteren Karels leger in de Ukraine.
Peter vernietigt het Zweedsch leger bij Pultāwa . . . . . 1709.
Karel vlucht naar Turkije. — Augustus en Frederik vernieuwen hun verbond. — Augustus herovert Polen en verdrijft Stanislaus.
Peter verovert Finland . . . . 1710.
Sultan **Achmet III** sluit Peter bij de Pruth in . . . . . . 1711.
Vrede, bewerkt door Katharīna. — Azow wordt aan de Porte teruggegeven . . . . 1711.
Karel verlaat Turkije . . . . 1714.
Karel XII belegert *Frederikshald* en wordt, niet door sluipmoord, maar door een' kogel uit de vesting voor die stad dood geschoten 1718.
Nadeelige vredesverdrāgen van Zweden met al zijn vijanden.
Vrede van Nijstädt. — Zweden verliest Lijfland, Esthland, Ingermannland, alsmede een deel van Kareliё voor *f* 3,600,000 . Sept. 1721.

§ 74. **Frankrijk onder Lodewijk XV, koning uit het huis Bourbon,** . . . . 1715—1774.
Pruisen onder de koningen uit het huis Hohenzollern Frederik Willem I en Frederik II . . 1713—1786.
De eerste Silezische oorlog . . . . . . 1740—1742.
De oorzaken en het begin van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog . . . . 1741—1748.

Lodewijk XV . . . . 1715—1774.
Philips, hertog van Orléans, regent . . . 1715—1723.

Jaren n. C.

Lodewijk XV aanvaardt zelf de regeering. — **Fleury**, weldra tot kardinaal benoemd, metterdaad, niet in naam eerste minister. — Zijn hoofddoel . . . . 1726—1743.

Frederik Willem I koning van Pruisen . . . . 1713—1740.

Hij vergroot zijn gebied. — Zijn bewind.

Frederik II . . . . 1740—1786.

Zijn eigenschappen en levenstaak. — Oneenigheden met zijn' vader. — Hij wil naar George II vluchten. — Von Katte te Küstrin onthoofd, Frederik hier gevangen gezet en ter dood veroordeeld. — Verzoening. — Het slot *Rhijnsberg*. — Frederiks verdiensten als regent.

Karel VI sterft. — De *pragmatieke sanctie* . . . . . . 1740.

Marīa Theresīa, gemalin van Frans Stephănus, hertog van Toskane, ... 1740—1780.

Aanvraag van Frederik II bij Marīa Theresīa omtrent zijn aanspraken op vier Silezische vorstendommen. — Zijn tegenbelofte.

De *eerste Silezische oorlog*. — Frederik II krijgt bijna geheel Opper- en Neder-Silezië . . . . 1740—1742.

De *Oostenrijksche erfopvolgingsoorlog* . . . . . . 1741—1748.

Een deel der mogendheden van Europa, ook onderteekenaars der pragmatieke sanctie, weigert Marīa Theresīa als erfgename der Oostenrijksche monarchie te erkennen. — De voornaamste dezer vijanden zijn Karel Albrecht, keurvorst van Beieren, Philips V van Spanje en Lodewijk XV van Frankrijk. — Engeland en de Nederlanden ondersteunen Marīa Theresīa. — Trouw en geestdrift der Hongaren.

§ 75. Het vervolg van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog tot den vrede van Aken . . . . 1741—1748. De tweede Silezische oorlog tot den vrede van Dresden . . . . 1744—1745. De zeeoorlog tusschen Engeland en Spanje . . 1739—1748. De zevenjarige oorlog tot den vrede van Hubertsburg . . . . 1756—1763.

Karel Albrecht verovert Praag en wordt als *koning van Bohemen* gekroond . . . . 1741.

Hij wordt als *keizer* **Karel VII** te Frankfort aan de Main gekroond . . . . 1742—1745.

Marīa Theresīa verovert Beieren.

Tweede Silezische oorlog. — Aanleiding hiertoe . . . 1744—1745.

Frederik II verslaat Karel van Lotharingen bij Hohenfriedberg . . . . 1745.

Karel VII sterft. — *Vrede van Dresden*. — Frederik II behoudt Silezië. — Hij erkent Frans I als keizer . . . . . . 1745.

Frans I. . . . . 1745—1765.

Het *pragmatiek leger* onder den hertog van Cumberland

Jaren n. C.

verliest den slag bij Fontenai tegen de Franschen onder Maurits van Saksen . . . . 1745.

De Franschen veroveren schier de gansche Oostenrijksche Nederlanden.

Zeeoorlog tusschen Engeland en Spanje . . . . . 1739—1748.

Vrede van Aken. — Maria Theresia behoudt bijna haar geheele erfenis . . . . 18 Oct. 1748.

Verbintenis van Oostenrijk, Frankrijk, **Augustus III**, koning van Polen en, als Frederik Augustus II, keurvorst van Saksen, Elizăbeth, Zweden en het Duitsch rijk tegen Pruisen. — Aanleiding hiertoe.

Elizăbeth keizerin van Rusland . . . . . 1741—1762.

George II bondgenoot van Frederik II.

Frederik II behaalt bij Praag een zege op Karel van Lotharingen en Browne . . . . 1757.

Daun overwint Frederik bij Kollin . . . . . . 1757.

Frederik en Seidlitz verslaan de Franschen onder den prins van Soubise en het Duitsch rijksleger onder den prins van Saksen-Hildburghausen bij Roszbach . . . . . 1757.

Frederik II verslaat Karel van Lotharingen en Daun bij Lenthen . . . . 1757.

De Russen behandelen Pruisen als een wingewest . . . . . 1759.

Frederik II zegepraalt bij Kunersdorf eerst over den linkervleugel der Russen, doch wordt weldra geheelenal verslagen door Soltikow en Laudon . . . . 1759.

Hopelooze toestand van Frederik II. — Oorzaken daarvan . . . 1761.

Elizăbeth van Rusland sterft. — **Peter III** haar opvolger . . . 1762.

Vrede van Rusland en Zweden met Pruisen. — Peter geeft aan Pruisen alle veroveringen terug.

Vrede te Hubertsburg. — Ieder behoudt wat hij vóór den zevenjarigen oorlog had . . . . Febr. 1763.

§ 76. De zeeoorlog tusschen Frankrijk en Engeland, geëindigd met den vrede van Parijs, . . 1756—1763.
Portugal onder de verdere koningen uit het huis Braganza en het bestuur van Pombal . . 1750—1777.
Jozef II, koning van Duitschland uit het huis Lotharingen of Habsburg-Lotharingen, en zijn hervormingen . . . . 1780—1790.

Zeeoorlog tusschen Frankrijk en Engeland . . . . 1756—1763.

Bondgenooten aan weerszijden.

Vrede van Parijs. — Frankrijk en Spanje verliezen vele van hun buitenlandsche bezittingen . . . . 1763.

Portugal geraakt onder de latere koningen uit het *huis Braganza* niet weer tot zijn vorigen bloei.

Jozef Emanuël koning van Portugal . . . . . 1750—1777.

S e b a s t i a a n J o z e f v a n C a r v a l h o, later markies P o m b a l, minister. — Zijn bestuur. — Hij kwetst adel en geestelijkheid.
Verbittering van Pombal tegen de Jezuïten. — Aardbeving te Lissabon . . . . Nov. 1755.
De orde der Jezuïten in Portugal opgeheven . . . . . . 1759.
Frankrijk, Spanje en andere landen volgen dit voorbeeld. — C l ē m e n s XIV (Ganganelli) heft de orde plechtig op . . . . 1773.
J o z e f II, als mederegent der Oostenrijksche landen, ondergeschikt aan Maria Theresia . . . . 1765—1790.
Begin van de regeering van het *huis Lotharingen* of *Habsburg-Lotharingen.* — Zijn bewind. — Grootsche maatregelen. — Hij wil de Schelde openen. — Een gewelddadige poging daartoe mislukt. — Hij ziet voor *f* 9,500,000 van zijn' eisch af. — Oproer in de Zuidelijke Nederlanden. — Jozefs opvolger geeft toe 1788.

§ 77. De oorlog voor de onafhankelijkheid van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, geëindigd met den vrede van Versailles, ... 1775—1783. George Washington en Benjamin Franklin. — De Republiek der dertien Vereenigde Staten.

G e o r g e III koning van Engeland . . . . . . 1760—1820.
Groot bedrag van Engelands staatsschulden. — Het Engelsch ministerie besluit de inkomsten van den staat te vermeerderen door Amerika mede in de belastingen te doen deelen. — Reden, hiervoor aangevoerd.
Menigvuldige koloniën in Amerika sinds Elizabeth en Jakob I. — William Penn sticht Pennsylvanië met Philadelphia . . . . 1631.
Het ministerie begint eenige handelsartikels in Amerika met inkomende rechten te belasten . . . . 1764.
De Amerikanen betwisten het parlement te Londen het recht om hen te belasten. — Thee, glas, papier en verfstoffen worden, bij invoer uit Groot-Britannië, in Amerika belast. — Al deze belastingen, uitgezonderd die op de thee, weer ingetrokken. — Een lading thee, groot 342 kisten, door Amerikanen te Boston over boord geworpen . . . . 1773.
De haven van Boston gesloten.
Het *congres te Philadelphia* geopend . . . . . 4 Sept. 1774.
Het staakt alle handelsverkeer met Engeland.
De *oorlog* begint . . . . 1775—1783.
De dertien *Staten* verklaren zich *onafhankelijk* . . . . . 1776.
G e o r g e W a s h i n g t o n en **B e n j a m i n F r a n k l i n.**
Washington eerst afgevaardigde bij het congres, nu opperbevelhebber van 't Amerikaansch leger. — Hij komt alle bezwaren van den oorlog te boven.
Franklin, een man uit den nijveren burgerstand, tot boekdrukker opgeleid en jaren lang als drukker en schrijver werkzaam,

Jaren n. C.

bekleedt later allengs de aanzienlijkste ambten. — De *bliksem-afleider* door hem uitgevonden.

Franklin bewerkt een verbond met Frankrijk. — La Fayette . 1778.

Spanje bondgenoot van Amerika. — St. Eustatius vooral de stapelplaats voor den toevoer aan het opgestaan Amerika. — Oorlog tusschen Engeland en de Nederlanden. . . . . . . 1780.

Vele koloniën der Republiek vallen den Engelschen in handen.

Onbesliste zeeslag bij Doggersbank tusschen Parker en Zoutman 1781.

Vrede te Versailles. — Groot-Britannië erkent de onafhankelijkheid der dertien Vereenigde Staten van Noord-Amerika . . Jan. 1783.

De Nederlanden staan aan Engeland Negapatnam af . . . 1784.

Washington *president* van 't congres . . . . . 1789—1797.

Washington sterft . . . . 1799.

Engeland vestigt een uitgebreid gebied in Oost-Indië op de puinhoopen van de heerschappij der Mongolen en Franschen.

§ 78. **Rusland onder Peter III en Katharina II . . 1762—1796.**

Stanislaus Poniatowski, koning van Polen, . 1764—1795.

De eerste, de tweede en de derde deeling van Polen, 1773, 1793 en 1795.

Russisch-Turksche oorlog . . . . . . 1769—1774.

Russisch-Turksche oorlog tot den vrede van Jassy 1787—1792.

Peter III door **Katharina** gevangen genomen en gedood . . 1762.

Katharina II . . . . 1762—1796.

Zij verheft Rusland tot een der hoofdmogendheden van Europa.

Zij en Frederik II dwingen den Poolschen rijksdag om **Stanislaus Poniatowski** tot *koning* te verkiezen . . . 1764—1795.

De Russische gezant te Warschau eigenlijk koning.

Confoederatie van vele Polen tegen Rusland . . . . . . 1768.

Rampspoedige oorlog van Turkije tegen Rusland . . . 1769—1774.

Burgerkrijg in Polen. — *Eerste deeling van Polen* tusschen Rusland, Pruisen en Oostenrijk . . . . 1773.

Oorlog tusschen Turkije en Rusland, dat door Jozef II wordt bijgestaan, ... 1787—1792.

Gregorius Potemkin de Tauriër.

Hij krijgt het opperbestuur over de Krim of Taurië . . . . 1784.

Vrede van Jassy. — Rusland wordt met het gebied van Oczakow tot de Dniester vergroot . . . . 1792.

De vrijheidlievende Polen dwingen het Russisch leger hun grondgebied te ontruimen . . . . 1790.

Thaddaeus Kosciuszko.

Tweede deeling van Polen. — Rusland en Pruisen nemen een deel van Polen in bezit . . . . 1793.

De vaan der onafhankelijkheid wordt wederom in Polen opgestoken . . . . 1794.

Jaren n. C.

Kosciuszko behaalt een kleine zege. — De Russen worden uit Warschau verjaagd.
Pruisen, Rusland en Oostenrijk zenden troepen.
Fersen verslaat Kosciuszko bij Maciejowice . . 10 Oct. 1794.
Katharina II beveelt Stanislaus de kroon neer te leggen . . . 1795.
Polen bestaat niet meer. — *Derde deeling* tusschen de drie mogendheden . . . . 1795.
Katharina II sterft. — **Paul I** . . . . 1796—1801.

§ 79. De Nederlanden sedert den dood van Willem III tot de komst der Pruisen. — Willem IV, de gouvernante en Willem V . . . . 1702—1787.

Willem II sterft. — Het *tweede stadhouderloos tijdperk* voor de meeste gewesten . . . . 1702.
Johan Willem Friso stadhouder van Friesland en Groningen 1696—1711.
Hij verdrinkt aan den Moerdijk . . . . 1711.
Willem Karel Hendrik Friso volgt hem in Friesland op. . 1711.
W. K. H. Friso stadhouder van Groningen . . . . . . 1718.
W. K. H. Friso stadhouder van Gelderland en Drente . . . 1722.
Heinsius sterft. — Hoofdstreven der Republiek, die zich veilig waant achter haar barrière. — Nadeelige gevolgen daarvan . . 1720.
De Nederlanden verbinden zich in den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog met Maria Theresia.
Lodewijk XV doet een' inval op het grondgebied der Nederlanden . 1745.
De Franschen veroveren Bergen-op-Zoom . . . . 1747.
W. K. H. Friso wordt als **Willem IV** *stadhouder* van Holland, Zeeland, Utrecht en Overijsel en *kapitein-generaal-admiraal der unie* . , ... 1747—1751.
Betrekking tusschen hem en Willem III.
Alle waardigheden worden *erfelijk* verklaard in de nakomelingschap des stadhouders, ook in de vrouwelijke linie. — Het erfelijk *opperdirecteur-gouverneurschap* van O. en W. Indië wordt den prins door de beide compagniën opgedragen.
Willem V. — **Anna** *prinses-gouvernante.* . . . . . 1751—1759.
Lodewijk van Brunswijk-Wolfenbuttel vertegenwoordigt den prins als kapitein-generaal.
Anna sterft. — Wolfenbuttel regent . . . . 1759.
De staats- of Franschgezinde en de stadhouderlijke of Engelschgezinde partij.
Willem V . . . . 1766—1795, overl. 1806.
De oude verdeeldheid vernieuwd onder de namen: *patriotten* of *keezen* en *prinslui*, *Oranjeklanten* of *Oranjekraaiers*. — De stadhouder als de oorzaak beschouwd van de werkeloosheid onzer zeemacht. — Willem V begeeft zich voorloopig naar Gelderland.
Een paar *vliegende legertjes* in Holland.

Jaren n. C.

De commissie van defensie verzoekt Willems gemalin bij de *Goejanverwellesluis* haar reis naar Holland te staken . . . . . 1787.

Frederik Willem II, koning van Pruisen, zendt Karel Ferdinand, regeerend hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, die den stadhouder in zijn gezag herstelt en vele patriotten doet uitwijken . . . . 1787.

Wederwerking. — De Republiek bezegelt de oude spreuk: eendracht maakt macht, tweedracht verstrooit . . . . 1795.

DERDE TIJDVAK.

Van het begin der eerste Fransche omwenteling in 1789 *tot den aanvang der Nieuwste Geschiedenis in* 1815.

§ 80. Frankrijk sedert het begin der eerste omwenteling of de opening der constitueerende nationale vergadering tot de eerste zitting der wetgevende vergadering . . . . 1 Oct. 1789—1791.

De slechte toestand van Frankrijks financiën, voortgekomen uit de regeering van Lodewijk XIV en Lodewijk XV. — De schuldenlast vooral drukkend voor den burgerstand.

Lodewijk XVI koning van Frankrijk . . . . . . 1774—1792.

Hij is gehuwd met Marie Antoinette.

Deze gehaat bij het meerendeel der Franschen . . sinds 1789.

Menige hervorming in Frankrijk; doch de schuldenlast groeit nog steeds aan.

Necker controleur-generaal der financiën . . . . . . 1788.

Bijeenkomst der *rijksstenden te Versailles:* 300 adellijken, 300 geestelijken en 600 leden van den derden stand.

De derde stand verklaart zich tot *constitueerende nationale vergadering* . . . . 17 Juni 1789.

Zijn eed in een kaatsbaan te Versailles.

Samentrekking van een leger. — Ontslag en verbanning van Necker.

De *nationale garde.* — La Fayette.

Bestorming en slooping der *bastille* . . . . . 14 Juli 1789.

Uitwijking van velen, o. a. van den graaf van Artois.

De graaf de Mirabeau. — De vergadering verplaatst zich naar Parijs. — Besluiten der vergadering. — *Assignaten.* — Frankrijk verdeeld in 83 (thans 89) *departementen*; doel dezer verdeeling.

De zaak der natie vervalt meer en meer in de willekeur van een teugelloos grauw.

De vergadering houdt haar zittingen in een zaal nabij de Tuileriën. — De *linker-* en de *rechterzijde.* — De *bergpartij.* — Robespierre. — Het gepeupel op de galerijen. — De klub der *Jakobijnen.* — Lodewijk Philips, hertog van Orléans, achterkleinzoon van den regent. — Hij neemt weldra den naam „Égalité” aan.

Jaren n. C.

De koning vlucht met zijn familie, wordt te Varennes aangehouden en naar Parijs teruggebracht . . . . 1791.
Verandering in zijn' toestand.
De nieuwe of *eerste staatsregeling* voltooid. — De nationale vergadering gaat uiteen . . . . Sept. 1793.

§ 81. Frankrijk sinds de opening der wetgevende vergadering. — De nationale conventie. — De oorlog van Oostenrijk en Pruisen tegen de Fransche Republiek . . . . in 1792.

Voortgang der omwenteling, terdoodbrenging van Lodewijk XVI en het schrikbewind . . 1 Oct. 1791. tot in 1794.

De *wetgevende vergadering* . . . . . . sedert 1 Oct. 1791.
De *Girondisten.* — Overeenkomst en verschil dezer partij met de Jakobijnen.
Stemming der *emigranten* te Coblents.
Frans II koning van Duitschland . . . 1792—1806, overl. 1835.
Frans II en Frederik Willem II sluiten een *verdedigingsverbond* . . . . 1792.
Lodewijk XVI moet Frans II den oorlog verklaren.
Aanval van 't grauw op de Tuileriën. — Hij wordt herhaald 10 Aug. 1792.
De koning zoekt met de zijnen steun bij de wetgevende vergadering. — Hij wordt gevangen gehouden, van zijn waardigheid ontzet en naar den *tempeltoren* gevoerd. — Vele Zwitsers sneuvelen.
De *guillotine.* — De *Septemberdagen* . . . . 2—7 Sept. 1792.
De *nationale conventie* of *tweede staatsregeling* . . 21 Sept. 1792.
De Pruisische en de Oostenrijksche troepen overschrijden de grenzen van Frankrijk, maar trekken terug. — Dumouriez verovert bijna geheel België op de Oostenrijkers.
De conventie verklaart het koningschap voor vervallen en Frankrijk voor een *ondeelbare Republiek.*
Lodewijk XVI staat terecht voor de conventie. — Hij wordt ter dood gebracht . . . . 21 Jan. 1793.
De Girondisten vogelvrij verklaard . . . . . . Juni 1793.
De Republiek in omwentelingstoestand verklaard . . 28 Aug. 1793.
Schrikbewind of *terrorisme.* — Robespierre aan 't hoofd van het *comité van openbaar welzijn.*
Comités in geheel Frankrijk.
De koningin en vele Girondisten onthoofd . . . . . . 1793.
De wetenschappen in den ban. — De Christelijke godsdienst afgeschaft. — Dienst der rede.
Verdeeldheid onder de leiders: Robespierre en zijn aanhangers ondergaan den dood . . . . 28 Juli 1794.

Jaren n. C.

§ 82. **De oorlog van de eerste coalitie tegen de Fransche Republiek . . . . 1793—1795.**
De burgeroorlog in de Vendée en die in de zuidelijke departementen van Frankrijk . . . 1793—1795.
De derde constitutie of die van het directoire 28 Oct. 1795.

Frankrijk verklaart den oorlog aan Groot-Britannië en aan den erfstadhouder der Nederlanden . . . . . . 1 Febr. 1793.
Het verklaart **Karel IV**, koning van Spanje, den oorlog. — Aanleiding daartoe.
Pitt en de *eerste coalitie.*
Jourdan overwint Josīas, prins van Koburg, bij Fleurus . 1794.
Pichegru, door patriotten ingeroepen en omstuwd, trekt de Nederlanden binnen . . . . 1795.
Willem V scheept zich met zijn familie naar Engeland in.
Pruisen en Spanje sluiten vrede met de Fransche Republiek . . 1795.
De bewoners der *Vendée* vatten de wapens op.
De strijd breidt zich over Bretagne uit. — Hoche onderwerpt de Vendée . . . . 1795.
Op de tijding van den val der Girondisten verheffen zich de zuidelijke departementen tegen de bergpartij.
Marseille, Bordeaux en Lyon bezwijken.
Lodewijk XVII sterft in de gevangenis (althans zoo hij niet — wat sommigen beweren — diegene is, die onder den naam „Lodewijk XVII" eerst in 1845 te Delft overleed) . . . . . . 1795.
Toulon door de Engelschen bezet. — Napoleon Bonaparte. — Toulon ingenomen . . . . Dec. 1793.
Zegepraal van de partij der orde.
De *derde constitutie*, die van het *directoire.* — Vijf *directeuren* Oct. 1795.
Napoleon Bonaparte dwingt de burgers van Parijs tot het herkiezen der leden van de conventie.

§ 83. **De oorlog tegen de Fransche Republiek in Zuid-Duitschland en in Italië . . . . . . 1796, 1797.**
De vrede van Campo Formio . . . . . 17 Oct. 1797.
De door Frankrijk opgerichte Republieken.

Moreau en Jourdan rukken van den Rijn, Bonaparte uit Italië tegen Oostenrijk op . . . . 1796.
Karel, aartshertog van Oostenrijk, dwingt de beide eerste veldheeren tot terugkeer.
Napoleon Bonaparte of **Buonaparte** geboren te Ajaccio. . 1769.
Zijn zeldzame hoedanigheden.
Herschepping der Fransche soldaten. — Hij dwingt den koning van Sardinië tot vrede.
De Oostenrijkers trekken achter de Po, de Tessīno en de Adda terug. — Gevecht bij Lodi.

Jaren n. C.

De hertogen van Parma en Modĕna, **Pius VI** en **Ferdinand IV** van Napels onderwerpen zich.
Napoleon slaat het beleg voor Mantŭa . . . . . . Juli 1796.
De Oostenrijkers trachten viermaal deze stad te ontzetten.
Napoleon verslaat Alvinzi bij Arcole. — Mantŭa geeft zich over 1797.
Vrede van Campo Formio. — De stad Venetië en 't meerendeel van haar gebied op 't vasteland komen aan Oostenrijk. — De Republiek Venetië houdt op te bestaan. — De Oostenrijksche Nederlanden komen aan Frankrijk. — De *Cisalpijnsche Republiek.* — Oostenrijk staat haar Milaan, Mantŭa en het overige gedeelte van Lombardije af. — De *Ligurische Republiek* . . . . . 17 Oct. 1797.
De *Romeinsche* en de *Helvetische Republiek* . . . . . . 1798.

§ 84. **De tocht van Napoleon naar Egypte . . . . . 1798.**
De oorlog der tweede coalitie tegen de Fransche Republiek tot den vrede van Luneville en dien van Amiëns . . . . 1798—1801 en 1802.
Het bewind der consuls in Frankrijk.
Napoleon wordt keizer der Franschen en koning van Italië . . . . 1798—1805.

Napoleon scheept zich naar Egypte in . . . . 1798.
Doel van dezen tocht.
Bonaparte neemt Alexandrië stormenderhand in . . . . . 1798.
Zege op den bey bij de pyramiden. — Onderwerping van Egypte . 1798.
Nelson vernielt de Fransche vloot bij Abŭkir . . . . . 1798.
De belegering van Acre, door een Turksche bezetting verdedigd, mislukt.
Napoleon draagt het opperbevel aan Kleber op. — Hij landt in Frankrijk. — Redenen zijner terugkomst . . . . 1799.
De *tweede coalitie* komt tot stand tusschen Groot-Brittannië, Oostenrijk, Rusland, de Porte, Napels en Toskane . . . . . 1798.
Kray en Suwārow heroveren Italië . . . . 1799.
De pas ontstane Republieken afgeschaft. — Pius VII wordt paus 1800.
Poging van Engeland en Rusland om de Bataafsche Republiek aan 't oppergezag van Frankrijk te onttrekken. — De onderneming mislukt . . . . 1799.
Napoleon werpt het directoire omver . . . . 1799.
De *vierde constitutie: drie consuls,* **Napoleon** met eenhoofdig gezag . . . . 25 Dec. 1799.
Bonaparte trekt over den grooten St. Bernhard.
Hij wint den slag bij Marengo . . . . 1800.
Moreau verslaat de Oostenrijkers bij Hohenlinden . . . . 1800.
Vrede te Luneville. — De linker Rijn-oever komt aan Frankrijk 9 Febr. 1801.
Paul I vermoord. — **Alexander I** keizer van Rusland . 1801—1825.

Jaren n. C.

Napoleon sluit *vrede* zoowel met de overige staten als met Rusland 1801.
Vrede met de Porte. — De Franschen ontruimen Egypte . . 1801.
Vrede van Amiëns met Groot-Britannië. — Engeland geeft de Bataafsche Republiek alle veroveringen, behalve Ceylon, terug . Mrt. 1802.
Napoleon wordt *levenslang consul* van Frankrijk . . . . . 1802.
Napoleon I wordt *erfelijk keizer* der Franschen . . 18 Mei 1804.
Hijzelf kroont zich en **Joséphine**. — Pius VII zalft hen.
Napoleon krijgt de *ijzeren koningskroon van Italië* . . . . 1805.

§ 85. De derde coalitie-oorlog. — De vrede van Presburg. — Napoleon schept rijken voor zijn bloedverwanten. — Het Rijnverbond. — Hernieuwde oorlog van Pruisen tegen Frankrijk tot den vrede van Tilsit. — Het continentaalstelsel . . . . 1805—1807.

Oogmerk van Napoleon met Frankrijk. — Goede zijde van zijn bestuur.
De *derde coalitie* door Pitt tot stand gebracht tusschen Groot-Britannië, Oostenrijk, Rusland en Zweden . . . . . 1805.
Napoleon bezet Weenen . . . . 1805.
De Oostenrijkers en Kutūsow bij Austerlitz door de Franschen verslagen . . . . 2 Dec. 1805.
Vrede van Presburg tusschen Napoleon en Frans. — Oostenrijk staat verschillende landen aan Beieren en Wurtemberg af . 26 Dec. 1805.
Beieren en Wurtemberg worden *koninkrijken* . . . 1 Jan. 1806.
De *Bourbon* Ferdinand IV in Napels afgezet. — Jozef Bonaparte *koning van Napels* . . . . 1805.
Lodewijk Bonaparte *koning van Holland* . . . . 1806.
Het *Rijnverbond* met Napoleon als *protector* . . . . 1806.
Frederik Augustus I, vroeger keurvorst, nu *koning* van Saksen, voegt zich bij het Rijnverbond.
Het Duitsch rijk lost zich op. — **Frans I** *erfelijk keizer van Oostenrijk* . . . . sedert 1804.
Frans II legt de *Duitsch keizerskroon* neer . . . 6 Aug. 1806.
Frederik Willem III koning van Pruisen . . . . 1797—1840.
Hij verklaart weder den oorlog aan Napoleon . . . . Oct. 1806.
Napoleon overwint den vorst van Hohenlohe bij Jena 14 Oct. 1806.
De meeste vestingen geven zich aan de Franschen over, o. a. Berlijn . . . . Oct. 1806.
De Pruisen en Benningsen bij Friedland verslagen . - . 1807.
Vrede van Tilsit. — Pruisen verliest het land tusschen den Rijn en de Elbe. — Hieruit, alsmede uit Hessen-Kassel, Brunswijk en een deel van Hannover ontstaat het *koninkrijk Westphalen* voor Jérôme (Hieronymus) . . . . 1807.
Nelson vernietigt bij Trafalgar de Fransch-Spaansche zeemacht onder Villeneuve en Gravina . . . . . . 21 Oct. 1805.
Napoleon verordent het *continentaalstelsel* . . . . . . 1806.

Jaren n. C.

§ 86. **Napoleon neemt Portugal en Spanje in bezit. — Jozef wordt koning van Spanje, Murat koning van Napels. — De oorlog tegen Napoleon in Spanje. — Vernieuwde krijg van Oostenrijk tegen Frankrijk tot den vrede van Weenen of van Schönbrunn. — Napoleons oorlog met Alexander I en zijn tocht naar Rusland** . 1807—1812.

Napoleon neemt bezit van Portugal . . . . 1807.
Hij ontrukt de kroon van Spanje aan den *Bourbon* Ferdinand VII. — Jozef *koning van Spanje.* — Joachim Murat *koning van Napels* . . . . 1808.
De Spanjaarden staan tegen Napoleon op.
George III, koning van Engeland, verbindt zich met Spanje en zendt een leger onder Arthur Wellesley, sedert 1810 hertog van Wellington.
Oostenrijk verklaart Bonaparte op nieuw den oorlog . . . . 1809.
Aartshertog Karel wint den slag bij Aspern . . . . . 1809.
Hij verliest dien bij Wagram . . . . 1809.
Moed van Andrēas Hofer en de Tyrolers.
Vrede van Weenen of van *Schönbrunn* . . . . . . Oct. 1809.
Napoleon scheidt van Joséphine. — Hij huwt met Maria Louise. — Hij krijgt een' zoon, *den koning van Rome,* . . . . . 1811.
De koning van Rome sterft te Weenen . . . . 1832.
Napoleon trekt met bijna een half millioen manschappen over de Niemen . . . . Juni 1812.
De Russen, 250,000 man sterk, eenige malen verslagen.
Hevig gevecht bij Smolensk. — Kutūsow verliest den slag bij Borodino of aan de Moskwa . . . . Sept. 1812.
Napoleon trekt *Moskau* binnen . . . . . . 17 Oct. 1812.
Verschillende oorzaken, waardoor de orde bij de Franschen zich oplost.
Overtocht over de Berezīna . . . . . . 26—28 Oct. 1812.
Ten minste 300,000 man komen in Rusland om.
Napoleon komt eerst te Warschau, weldra te Parijs aan.

§ 87. **De oorlog der bondgenooten en de slag bij Leipzig. — Napoleons val en zijn vertrek naar Elba. — Lodewijk XVII (Bourbon) koning van Frankrijk. — Het Weener congres. — De terugkomst van Napoleon en zijn laatste oorlog tegen de bondgenooten. — Napoleons val en de tweede Parijsche vrede** . . . . 1813—1815.

De Pruisen staan het eerst op. — Frederik Willem III verklaart Frankrijk den oorlog. — De koning van Saksen sluit zich bij Napoleon aan. — Vele andere vorsten rukken zich van het Rijnverbond los.

Jaren n. C.

Vernieuwde oorlog van Frankrijk tegen Rusland, Pruisen, Oostenrijk, Engeland en Zweden.

Oudinot bij Grosz-Beeren door Bernadotte, Macdonald bij de Katzbach door Blücher overwonnen . . . . . 1813.

Veldslag bij Leipzig verloren door Napoleon . 16, 18 en 19 Oct. 1813.

Duitschland tot den Rijn van de Franschen verlost. — Het Rijnverbond lost zich op.

De erfprins van Oranje keert uit Engeland naar de Nederlanden terug . . . . 30 Nov. 1813.

Bülow komt in de Nederlanden.

Wellington overwint Jozef en Jourdan bij Vittoria. — Spanje gaat voor Frankrijk verloren . . . . . . 21 Juni 1813.

De vorst van Schwartzenberg en Blücher trekken over den Rijn . . . . 1814.

De voorwaarden, door de bondgenooten aangeboden, worden door Napoleon verworpen.

Bestorming der hoogten van *Montmartre*. — Parijs capituleert.

Alexander I en Frederik Willem III houden hun' intocht te Parijs . . . . 31 Mrt. 1814.

De senaat verklaart Napoleon Bonaparte vervallen van het keizerschap. — Hij verkrijgt *Elba* met ruime inkomsten.

Lodewijk XVIII (Bourbon) trekt Parijs binnen . 4 Mei 1814—1824.

Napoleon landt op Elba . . . . 4 Mei 1814.

Congres van Weenen . . . . . 1 Nov. 1814—10 Juni 1815.

Napoleon landt bij Cannes . . . . 1 Mrt. 1815.

Lodewijk XVIII wijkt naar Gent.

Napoleon trekt Parijs binnen . . . . 20 Mrt. 1815.

Het congres van Weenen doet hem in den ban . . . 13 Mrt. 1815.

Het leger der Engelschen en Nederlanders staat onder Wellington, het Pruisische onder Blücher.

Napoleon verslaat Blücher bij Ligny. — Geregelde aftocht der Pruisen . . . . 16 Juni 1815.

Ney wordt bij Quatre-Bras door den erfprins van Oranje teruggedrongen . . . . 16 Juni 1815.

Veldslag bij Waterloo, Belle-Alliance of Mont St. Jean. — Bulow beslist dien ten nadeele der Franschen . . . . . 18 Juni 1815.

Einde van de regeering der *honderd dagen*. — Napoleon doet ten tweeden male afstand van de kroon . . . . . 22 Juni 1815.

Hij geeft zich aan de Engelschen over. — Hij wordt naar *St. Helĕna* overgebracht. — Hudson Lowe. — Napoleon sterft 5 Mei 1821.

Tweede vrede van Parijs. — Frankrijk binnen de grenzen van 1792 teruggebracht . . . . 20 Nov. 1815.

Lodewijk XVIII aanvaardt weder het bestuur van Frankrijk.

Alexander, Frans I en Frederik Willem III sluiten het *heilig verbond*. — Bepalingen hiervan . . . . . . 26 Sept. 1815.

De meeste Europeesche mogendheden nemen deel aan dit verbond.

Jaren n. C.

§ 88. **De Nederlanden onder Willem V. — De Bataafsche Republiek. -- Rutger Jan Schimmelpenninck. -- Lodewijk Napoleon koning van Holland. -- De Nederlanden als deel van Frankrijk. -- De Nederlanden en België als koninkrijk onder Willem I** . 1787—1815.

Willem V.

Overeenkomst met Pruisen en Engeland, waarbij het erfstadhouderschap wordt gewaarborgd, ... 1788.
Van de Spiegel raadpensionaris.
Scharen patriotten wijken naar Frankrijk; velen van hun ambten ontzet, anderen den lande uitgebannen.
Willem Frederik en Frederik strijden met moed en beleid, maar tevergeefs tegen de Franschen.
De Franschen en de patriotten onder Daendels zakken naar ons land af. — Willem V vertrekt naar Engeland . . . . 1895.
Hij gaat naar Brunswijk . . . . 1800.
Hij sterft . . . . 9 April 1806.
Haagsch verdrag. — De *Bataafsche Republiek* . . . . Mei 7795.
Engeland ontneemt de Republiek bijna al haar koloniën.
Nieuwe *staatsregeling.* — De zeven souvereine staten, de vroegere Generaliteitslanden en het bondgenootschappelijk landschap Drente vormen voortaan maar één staat. — Gelukkig gevolg dier regeling . . . . 1 Mei 1798.
Deze staatsregeling door een andere vervangen . . . . . 1801.
Op bevel van Napoleon wordt een *nieuwe constitutie*, de *derde*, afgekondigd. — Rutger Jan Schimmelpenninck *raadpensionaris* . . . . April 1805.
Regeling van het lager onderwijs; algemeene belastingen ingevoerd in plaats van de vroegere provinciale; commissiën van landbouw.
De *vierde constitutie.* — **Lodewijk Napoleon** *koning van Holland.* — Zijn bewind . . . . Juli 1806.
Ramp van Leiden. — 152 menschen verliezen het leven 12 Jan. 1807.
Vrede van Tilsit. — Jever en Oost-Friesland komen, tegen den afstand van Vlissingen en diens tafel, aan het koninkrijk Holland . . . . 1807.
Landing der Engelschen op Walcheren . . . . 1809.
Zeeland, Noord-Brabant, benevens een gedeelte van Gelderland en een klein deel van Holland komen aan Frankrijk.
Lodewijk Napoleon legt de kroon neer ten behoeve van zijn' zoon. — Aanleiding hiertoe . . . . 1 Juli 1810.
De Nederlanden bij Frankrijk ingelijfd. — Le Brun *algemeen stedehouder.* — De *departementen* worden Fransche departementen. — *Prefecten.*

Jaren n. C.

Gevolgen der inlijving: *tiërceering* van de renten der staatsschuld. — Conscriptie. — De vrijheid der drukpers vernietigd. — Politie. — Openbaar onderwijs.
Java door de Engelschen veroverd. — Continentaalstelsel. — Verval van taal en letterkunde.
De Franschen worden uit de Nederlanden verdreven. . . . 1813.
De graaf van Limburg Stirum, van der Duyn van Maasdam en van Hogendorp.
De beide laatsten en Kemper nemen voorloopig het bestuur des lands op zich.
Willem van Oranje *souverein vorst* . . . 2 Dec. 1813.
Willem I, *koning der Nederlanden*, waartoe van nu af ook België en Luik behooren . . . . 1815.
Het *groothertogdom Luxemburg*, een van de 39 staten van het *Duitsch verbond*, aan Willem I toegevoegd.

AANHANGSEL.

KORT OVERZICHT DER NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

Van 1815 tot 1871.

§ 89. Spanje, Portugal en Italië.

Voortdurend streven van de volkeren van Europa.
Ferdinand VII aanvaardt wederom de regeering in *Spanje*.
Hij heft de door de *Cortez* in 1812 ingevoerde staatsregeling op . 1814.
Riēgo roept de oude constitutie weer uit. — Quirōga sluit zich bij hem aan. — De koning bezweert deze constitutie 1 Jan. 1820.
Door toedoen van Metternich wordt te *Verōna* een *congres* der hoofdmogendheden van het heilig verbond gehonden. — Besluit dáár genomen . . . . 1822.
Met behulp van een Fransch leger schaft Ferdinand VII de constitutie af. — Duizenden in den kerker gezet, duizenden ter dood gebracht, o. a. Riēgo.
Ongelukkige toestand van Spanje.
Ferdinand VII heft de salische wet op. — Hij sterft 29 Sept. 1833.
Isabella II. — Marīa Christīna regentes.
Don Carlos neemt den titel „koning van Spanje" aan. — Burgeroorlog in de Baskische gewesten, Navarre, Catalonië, Arrăgon en Castilië.

Jaren n. C.

Aanwas der *Carlisten*. — Zumala-Carreguy. — Zumala-Carreguy sterft . . . . 1835.
Espartēro hoofd der *Christino's*. — Don Carlos vliedt naar Frankrijk . . . . 1839.
De regentes gedurende den burgeroorlog genoodzaakt de constitutie van 1812, hoewel eenigszins gewijzigd, weder in te voeren.
Espartēro, hertog der overwinning, wordt eerste minister en weldra regent. — Christīna vertrekt naar Frankrijk . . . 1840.
Noodlottige verschijnselen van volslagen wanorde in Spanje. — Oproeren.
Espartēro verdrongen. — Hij gaat naar Engeland . . . . . 1843.
Narvaez president van 't ministerie . . . . 1843.
Isabella meerderjarig verklaard . . . . 1844.
Zij huwt Frans van Assis . . . . 1846.
Marīa Christīna keert naar Spanje terug . . . . . . 1844.
Betere toestand van Spanje onder 't ministerie van Narvaez, hertog van Valencia.
Merīno's aanslag op het leven der koningin mislukt . . . . 1852.
Espartēro, het hoofd der *partij van vooruitgang*, weer aan de spits van 't ministerie . . . . sinds 1854.
O'Donnell verwekt een oproer. — Hij krijgt veel invloed en staat weldra alleen aan 't hoofd der zaken.
Narvaez weder aan 't bewind . . . . 1864.
Dood van O'Donnell en Narvaez.
Prim en andere generaals ontrukken de kroon aan Isabella en noodzaken haar, naar Frankrijk de wijk te nemen . . . Oct. 1868.
Johan VI koning van *Portugal* en Braziliё. — Hij blijft in het door hem tot een koninkrijk verheven Braziliё, waarheen hij zich in 1807 had begeven. — Beresford oefent een bijna onbeperkt gezag in Portugal uit.
Omwenteling door de vrijzinnige partij bewerkt. — Beresford verwijdert zich. — De Spaansche constitutie in Portugal ingevoerd. — Johan VI keert naar Portugal terug . . . . 1821.
Braziliё scheurt zich van Portugal los . . . . 1822.
Het *keizerrijk* Braziliё onder **Peter I** . . . . . sedert 1824.
Johan VI sterft . . . . Maart 1826.
Peter schenkt Portugal de vrijzinnige Braziliaansche staatsregeling. — Hij doet afstand van de kroon ten behoeve van Marīa da Gloria onder voorwaarde dat zij Miguel huwt. — Miguel tevens regent.
Miguel heft de constitutie op en wordt door de Cortez tot *onbeperkt koning* van Portugal benoemd . . . . 1828.
De *constitutioneelen* stellen op Terceira een regentschap in voor Marīa 1830.
Peter I doet afstand van Braziliё ten behoeve van **Peter II**. — Hij keert naar Europa terug . . . . 1832.
Oporto opent haar poorten voor hem, als regent zijner dochter. — Hij houdt zijn' intocht te Lissabon . . . . 1833.
Miguel verlaat Portugal. — Peter I sterft. — **Marīa II** aanvaardt de regeering . . . . 1834.
Zij huwt met den prins van Leuchtenberg. — Hij sterft. — Zij huwt met Ferdinand van Saksen-Koburg . . . . 1836.
Met behulp van de *gematigd-liberalen* of *chartisten* voert Marīa

Jaren n. C.

de constitutie van Peter, in plaats van die van 1821, weer in 1842.
Da Costa Cabral, het hoofd der chartisten, wordt minister van binnenlandsche zaken. — Opstanden en aanleiding hiertoe. — Hij vlucht uit Portugal . . . . 1851.
Saldanha aan 't hoofd van een nieuw ministerie. — Hij brengt eenige orde in 't beheer der financiën.
Maria sterft . . . . 1853.
Ferdinand regent voor **Peter V**, geboren in 1837. — Deze treedt als koning op . . . . 1855.
Pedro V sterft. — Zijn broeder **Lodewijk I** volgt hem op . . 1861.
Doel der *carbonari* in *Italië*, vooral in Napels en Piëmont. — Op last van 't heilig verbond herstellen Oostenrijksche troepen de orde . . . . sedert 1821.
Napels. — Ferdinand I (vroeger IV) sterft. — **Frans I** . . 1820.
Frans I sterft. — **Ferdinand II** . . . . 1835.
Hij geniet eerst de liefde des volks. — Later verandert dit. — Oproeren op Sicilië gedempt . . . . 1849.
Sicilië lijdt door aardbevingen en een uitbarsting van den Aetna 1852.
Ferdinand II sterft . . . . 1859.
Frans II. — **Garibaldi** ontrukt hem zijn rijk. — Het koninkrijk der beide Siciliën met Sardinië vereenigd . 7 Nov. 1860.
Karel Felix koning van *Sardinië* . . . . . 1821—1831.
Begin van de linie *Savoye-Carignan*. — **Karel Albert** . 1831—1849.
Afkeer der Italianen van Oostenrijks opperheerschappij. — Mazzini. — Woelingen.
Oorlog tusschen Oostenrijk en Sardinië. — **Radetzky** overwint Karel Albert bij Novāra . . . . 1849.
Karel Albert staat de kroon af aan **Victor Emanuël II** en sterft 1849.
De *Kerkelijke Staat*. — Paus **Pius VII** herstelt de orde der Jezuïten . . . . 1814.
Pius VII sterft . . . . 1823.
Ferretti redt Napels bij 't woeden der cholera . . . . . 1836.
Gregorius XVI sterft. — Ferretti wordt als **Pius IX** paus . 1846.
De paus neemt vrijzinnige maatregelen. — **Rossi** aan 't hoofd van 't ministerie . . . . 1848.
Rossi vermoord. — De paus vlucht naar Gaëta . . . . . 1848.
Pius IX keert naar Rome terug. — Een Fransch leger bezet Rome 1850.
Het vertrekt . . . . 1866.
Toskane, Parma en Modĕna met Sardinië vereenigd . Maart 1860.
Oorlog van Sardinië, met Frankrijk verbonden, tegen Oostenrijk. *Vredes-praeliminairen van Villa-Franca*, bekrachtigd door den *vrede te Zürich*. — Sardinië verkrijgt Lombardije, met uitzondering van een deel der provincie Mantua. — Oostenrijk behoudt slechts het gebied van Mantua en Venetië . . . . . . 10 Nov. 1859.
De provinciën van den Kerkelijken Staat grootendeels bij Sardinië ingelijfd . . . . 1861.
Sardinië staat Savoye en Nizza aan Frankrijk af . . Maart 1860.
Het gebied van Mantua en Venetië komt aan het *koninkrijk Italië* 1866.
Florence wordt de hoofdstad van dit rijk . . . . tot 1870.
Het nog overig deel van den Kerkelijken Staat aan Italië toegevoegd, *Rome* de hoofdstad van het rijk . . . . 1870.

Jaren n. C.

§ 90. **Duitschland, Zwitserland, Denemarken.**

Twee hoofddenkbeelden in *Duitschland* . . . . . sedert 1815.
Onlusten in sommige staten, die op verschillende wijzen bedwongen worden, ... sedert 1830.
Frans I, keizer van Oostenrijk, sterft. — **Ferdinand I** . . 1835.
Deze staat de kroon af aan **Frans Jozef I** . . . . . 1848.
Frederik Willem III, koning van Pruisen, sterft — **Frederik Willem IV** . . . . 1840.
Willem I regent . . . . sedert 1858.
Frederik Willem IV sterft. — **Willem I** koning . . . . . 1861.
Frederik Augustus I, koning van Saksen, sterft. — **Anton** . . 1827.
Anton sterft. — **Frederik Augustus II** . . . . . . 1836.
Frederik Augustus II sterft. — **Johan I** . . . . . . 1854.
Maximiliaan I Jozef, koning van Beieren, sterft. — **Lodewijk I** . . . . 1825.
Lodewijk I sterft. — **Maximiliaan II Jozef** . . . . . 1848.
Maximiliaan II Jozef sterft. — **Lodewijk II** . . . . . . 1864.
Frederik I, koning van Wurtemberg, overlijdt. — **Willem I** 1816.
Willem I sterft. — **Karel I** . . . . 1864.
Hecker en Struve worden in hun pogingen tot omwenteling in Baden gestuit . . . . 1848.
Metternich treedt af. — De keizer van Oostenrijk geeft een grondwet . . . . 1848.
Oproer te Weenen. — Windischgrätz neemt de stad in . . 1848.
Ferdinand legt de kroon neer. — **Frans Jozef I** . 2 Dec. 1848.
Opstand in Hongarije onder Kossuth en de generaals Görgey, Klapka en Bem.
Windischgrätz en zijn onderbevelhebber Jellachich, *ban* van Kroatië, bestrijden hen vruchteloos.
Paskewitsch, met een Russisch leger, en Haynau onderwerpen Hongarije.
In *Pruisen* staat Berlijn op. — De opstand bedwongen . . . 1848.
Vergadering van afgevaardigden uit geheel Duitschland te *Frankfort aan de Main* onder 't voorzitterschap van von Gagern 1848—1849.
Johan, aartshertog van Oostenrijk, rijksbestuurder. — Hij legt zijn waardigheid weldra neer.
Zwitserland. — Oproerige bewegingen . . . . 1830.
Vereeniging van politieke vluchtelingen.
In Bern en de meeste andere kantons komt verandering in democratischen zin in de staatsregelingen. — Tweede oorzaak van verdeeldheid.
Dufour, de generaal der protestantsche partij, overwint de tegenpartij bij herhaling . . . . 1847.
De Jezuïten uit Zwitserland verdreven.
Christiaan VIII koning van *Denemarken* . . . . 1839—1848.
Frederik VII zijn opvolger.
Veldtochten der Duitschers tegen Denemarken ter ondersteuning van Sleeswijk-Holstein . . . . 1848 en 1849.
Pruisen en Oostenrijk stemmen geheel overeen met de eischen van

Jaren n. C.

Denemarken. — Sleeswijk-Holstein onderwerpt zich . . . . 1851.
De strijd begint op nieuw . . . . 1863.
Frederik VII sterft. — **Christiaan IX.** . . . . 1863.
Pruisen en Oostenrijk worden de hoofdvijanden van Denemarken. — Bij den vrede staat Denemarken zoo goed als geheel Sleeswijk-Holstein en Lauenburg aan de overwinnaars af . . . . . 1864.
Oorlog tusschen Oostenrijk, bijgestaan door Beieren, Wurtemberg, Hannover, Saksen en andere Duitsche staten, en Pruisen, dat door Italië wordt ondersteund. — Oorzaak . . . . . . 1866.
Pruisen bezet Hannover, Dresden en Hessen-Kassel.
Frankfort aan de Main bezwijkt . . . . Juli 1866.
De Pruisische kroonprins en 's konings neef winnen in Bohemen een reeks van slagen. — Zij verslaan Benedek tusschen Königgrätz en Sadōwa . . . . 4 Juli 1866.
Von Moltke. — Het naaldgeweer.
Werkeloosheid vau het leger van het Duitsch verbond. — Oostenrijk zegeviert over de Italianen te land bij Custozza en ter zee bij Lissa.
De Pruisen voor de poorten van Weenen.
Vrede te Praag. — Vernietiging van het Duitsch verbond. — Oostenrijk stemt toe in zijn uitsluiting uit Duitschland en in de oprichting van een Noord-Duitsch verbond, waarvan Pruisen het hoofd is. — De keizer van Oostenrijk staat zijn rechten op Sleeswijk en Holstein aan den koning van Pruisen af . . . . . Aug. 1866.
Oostenrijk laat Venetië en Mantua aan den keizer van Frankrijk over. — Een volksstemming beslist, dat zij met Italië zullen worden vereenigd.
Von Bismarck lijft Hannover, Hessen-Kassel, Nassau en Frankfort aan de Main bij Pruisen in en verbindt Saksen zeer nauw aan Pruisen . . . . Oct. 1866.

§ 91. Zweden, Groot-Britannië, Rusland en Turkije. — Griekenlands bevrijding. — De oorlog van Rusland tegen Turkije en de verbonden mogendheden.

Noorwegen verbonden met *Zweden* . . . . . . sedert 1814.
Bernadotte onder den titel **Karel XIV Jan** koning van Zweden . 1818.
Karel XIV Jan overlijdt. — **Oskar I** . . . . 1844.
Noorwegen door Karel als onderkoning geregeerd . sedert 1 Jan. 1849.
Oskar sterft. — **Karel XV** . . . . 8 Juli 1859.
George III, koning van *Groot-Britannië*, sterft. — **George IV** . 1820.
Wellington zet als minister de *emancipatie* der katholieken door 1829.
Door de bemoeiingen van O'Connell wordt deze wet ook op Ierland toegepast.
De wetsvoordracht van Stanley schaft de slavernij in de Engelsche koloniën af. . . . . 1833.
Robert Peel schaft de *inkomende en uitgaande rechten op 't koren* af 1846.

Jaren n. C.

George IV sterft. — **Willem IV** . . . . 1830.

Willem IV sterft. — **Victoria** . . . . 1837.

Victoria huwt met Albert van Saksen-Koburg . . . . 1840.

Ernst August koning van Hannover . . . . . 1837—1851.

George V zijn opvolger. . . . . sedert 1851.

Ministers na Peel: Russell en Palmerston.

Moeielijkheden van wege Ierland.

Peel sterft . . . . 1850.

Wellington sterft . . . . 1852.

Albert sterft . . . . 1861.

Onderwerping van Afghanistan, hoewel slechts voor kort, en van Pendsjab aan Engeland . . . . in 1849.

Oorlog van Engeland en Sina geëindigd . . . . . . in 1842.

De Kaffers in Zuid-Afrika bedwongen . . . . 1853.

Eerste *wereld-tentoonstelling* in het kristallen paleis te Londen. . 1851.

Opstand in Indië.

Delhi onderworpen . . . . Sept. 1857.

Alexander, keizer van *Rusland*, sterft. — **Nikolaas I** . . . . 1825.

Mahmoud II sultan van Turkije . . . . 1808—1839.

Rusland verklaart Mahmoud II den oorlog . . . 14 April 1828.

Wittgenstein bezet Moldavië en Wallachije.

Diebitsch trekt over den Balkan en verovert Hadrianopel.

Vrede van Hadrianopel. — Turkije staat de eilanden aan den mond van den Donau aan Rusland af en gunt aan dit rijk een overwegenden invloed op Moldavië en Wallachije . 14 Sept. 1829.

Rusland voert een voorspoedigen oorlog tegen Perzië . . tot 1828.

Verval van het Turksch rijk.

Mahmoud II jaagt de Janitscharen over de kling. . . . . 1826.

Mehemed Ali *pascha* van Egypte . . . . . sedert 1806.

Hij geraakt in oorlog met den sultan.

De groote mogendheden van Europa dwingen Mehemed Ali, om de opperhoogheid der Porte te erkennen en zich met het erfelijk stedehouderschap over Egypte te vergenoegen . . . . 1841.

Mahmoud II sterft. — **Abdul Medschid** . . . . 1839.

Abdul Medschid sterft.— **Abdul Azis** . . . . 1861.

Drukkende heerschappij der Turken over *Griekenland.*

Hetaeriën . . . . sedert 1814.

De strijd begint . . . . 1821.

Congres der Grieken te *Epidaurus.* — *Republik. staatsregeling* Jan. 1822.

Odysseus en Miaulis verdrijven de Turken bijna overal uit eigenlijk Griekenland.

Capo d'Istrias tot *voorzitter van Griekenland* aangesteld . . 1827.

Ibrăhim landt met een Egyptisch leger in Morēa . . . . 1825.

Canning overreedt Rusland en Frankrijk om met Groot-Britannië het *verdrag van Londen* te sluiten . . . . 1827.

De vloten der drie mogendheden onder Codrington vernietigen de Turksch-Egyptische vloot in de haven van Navarīno 20 Oct. 1827.

Een Fransch leger noodzaakt de Egyptenaren Morēa te ontruimen.

Leopold van Saksen-Koburg door de mogendheden tot souverein vorst van Griekenland bestemd.

Capo d'Istrias door zijn tegenstanders uit den weg geruimd . 1831.

Otto van Beieren, uit het *huis Wittelsbach*, *koning* van Grie-

Jaren n. C.

kenland . . . . 1832.
Hij wordt verdreven . . . . 1862.
George I tot koning van Griekenland verkozen . . . . . 1863.
De Ionische eilanden met Griekenland vereenigd.
De Russisch-Turksche oorlog begonnen in de 2de helft van . . . 1853.
Oorzaak. — Mentschikoff. — Ruslands troepen rukken Moldavië en Wallachije binnen.
Frankrijk en Engeland verklaren den czaar den oorlog . . . . 1854.
Oostenrijk dwingt de Russische troepen de Donau-vorstendommen te ontruimen . . . . 1854.
Oostenrijk onttrekt zich aan den oorlog. — Sardinië voegt zich bij Ruslands vijanden . . . . Jan. 1855.
Conferentie van Weenen . . . . 1854—55.
De legers der geallieërden landen in de Krim . . . . 14 Sept. 1854.
De bondgenooten winnen den slag bij de Alma . . . 20 Sept. 1854.
Zij winnen dien bij Inkermann . . . . 5 Sept. 1854.
Beleg van Sebastopol. — Het zuidelijk gedeelte dezer vesting ingenomen . . . . 17 Oct. 1854—8 Sept. 1855.
De Saint-Arnaud sterft kort na den slag bij de Alma aan de cholera. — Raglan insgelijks. — Canrobert vervangt den eersten. — Pélissier komt in plaats voor Canrobert en neemt Sebastopol in . . . . 8 Sept. 1855.
Opvolgers van Raglan: eerst Simpson, vervolgens Codrington. — Omer-Pascha. — De la Marmŏra. — Gortschakoff.
Nikolaas I sterft. — **Alexander II** . . . . . 2 Mrt. 1855.
Vrede te Parijs. — Het protectoraat van Rusland over de Donauvorstendommen opgeheven. — Hun wordt een zelfstandige regeering gewaarborgd . . . . 30 Mrt. 1856.

§ 92. Frankrijk en de omwentelingen van 1830 en 1848. — De opstand en de afscheiding van België. — De oproeren in Polen bedwongen. — De Nederlanden.

Lodewijk XVIII, koning van Frankrijk, sterft . . . 16 Sept. 1824.
Karel X . . . . 1824—1830, overl. 1836.
De hertog van Berry valt door sluipmoord . . . . . 1820.
Het streven der Bourbons. — Tegenstand der betergezinden.
Karel X benoemt het ministerie Polignac of het „onmogelijk ministerie" . . . . 1829.
221 van de 402 afgevaardigden verklaren zich tegen dit ministerie Maart 1830.
De kamer ontbonden. — Een nieuwe verkiezing uitgeschreven.
Bourmont verovert Algiers. — Aanleiding hiertoe . 5 Juli 1830.
De nieuwe afgevaardigden zijn tegen de regeering.
De regeering verandert eigenmachtig de constitutie.

Jaren n. C.

De *drie ordonnantiën* . . . . 26 Juli 1830.
Driedaagsche opstand der bevolking van Parijs. — De *Julidagen* 27—29 Juli 1830.
Karel X doet tevergeefs afstand van de kroon ten behoeve van den hertog van Bordeaux.
Hij gaat eerst naar Schotland, later naar Praag, en sterft te Görz 1836.
Lodewijk Philips I, hertog van Orléans, koning der Franschen 7 Aug. 1830—1848.
Hij handhaaft zich in spijt van menigen opstand en van vele aanslagen op zijn leven, zooals van Fieschi . . . . . . 1835.
De minister Casimir Périer sterft . . . . 1832.
Thiers en Guizot.
De kolonie *Algiers* breidt zich uit.
Abd-el-Kader als gevangene naar Frankrijk gevoerd . . 1847.
Bugeaud, Cavaignac, Changarnier.
Lodewijk Napoleon schenkt Abd-el-Kader de vrijheid . . . 1852.
De binnenlandsche toestand van Frankrijk hoogst onrustbarend. — Oorzaken.
Oproer te Parijs en aanleiding. — Lodewijk Philips doet afstand van de regeering en vlucht naar Engeland . . . . 23 Febr. 1848.
Hij sterft aldaar . . . . 1850.
Frankrijk wordt een republiek. — Voorloopig bestuur 23 Febr.—Mei 1848.
Nationale vergadering. — *Uitvoerend bewind* . . . . Mei 1848.
De *dictātor* Cavaignac dempt het Juni-oproer.
Lodewijk Napoleon *president der Republiek* . . 10 Dec. 1848.
Hij verandert zijn beperkte in een onbeperkte macht 2 Dec. 1851.
Hij wordt als Napoleon III *erfelijk keizer* der Franschen 1 Dec. 1852.
Hij huwt Eugénie de Montijo, gravin van Theba, . Jan. 1853.
Zij brengt een' zoon ter wereld, Napoleon Eugenius Lodewijk Johan Jozef, ... 16 Mrt. 1856.
Tweede wereldtentoonstelling te New-York . . . . . . 1853.
Derde wereldtentoonstelling te Parijs . . . . 1855.
Wereldtentoonstelling te Parijs . . . . 1867.
Invloed der *Julidagen* op het buitenland. — Onvergenoegdheid in *België* over de vereeniging met de Nederlanden. — Oorzaken. — De geest van tegenstand opgehitst door de katholieke geestelijkheid.
Driedaagsche opstand van het volk te Brussel . . . 25 Aug. 1830.
De troepen kunnen de stad niet hernemen . . 23—27 Sept. 1830.
Nationaal congres. —, *Provisioneele regeering*. — Vrijzinnige constitutie.
Het huis *Oranje-Nassau* van den troon uitgesloten.
Leopold van Saksen-Koburg tot *koning der Belgen* verkozen 4 Juni 1831.
Hij verbindt zich met Louise, een dochter van Lodewijk Philips, in den echt.
Hij overlijdt. — **Leopold II** . . . . Dec. 1865.
Willem I wendt zich tot de vijf groote Europeesche mogendheden. — *Conferentie van Londen*. — Besluit van Willem I.
Tiendaagsche veldtocht . . . . 3—13 Aug. 1831.
Willem, erfprins van Oranje, verslaat de Belgen bij Hasselt 8 Aug. 1831.
Hij overwint hen bij Leuven . . . . 12 Aug. 1831.
Gerard rukt België met een Fransch leger binnen. — Hij ont-

Jaren n. C.

rukt den Nederlanden de *citadel van Antwerpen*. — Chassé. — Koopman. . . . . 23 Dec. 1832.
De groote mogendheden erkennen België als koninkrijk en Leopold als koning . . . . 1831.
Willem I willigt eindelijk de bepalingen der conferentie van Londen in . . . . 19 April 1839.
Willem I doet afstand van de kroon . . . . 1840.
Willem II gehuldigd te Amsterdam . . . . . 28 Nov. 1840.
Willem I huwt als „graaf van Nassau" met gravin d'Oultremont. — Hij sterft te Berlijn . . . . 1843.
Buitengewone financieele maatregelen onder Willem II. — Herziening der grondwet . . . . 1848.
Willem II sterft. — **Willem III** . . . . 1849.
Droogmaking van 't Haarlemmermeer . . . . . Juni 1848—1853.
Het bisschoppelijk kerkbestuur weder ingevoerd . . . . . 1853.
Wet op het lager-onderwijs . . . . 1857.
Wet op het middelbaar onderwijs . . . . 1863.
Overstroomingen in Nederland . . . . . Maart 1825 en 1855.
Opstand der *Polen* te Warschau . . . . . . 29 Nov. 1830.
De volkshaat richt zich inzonderheid tegen Konstantijn.
Keizer Nikolaas verklaart de Polen voor rebellen. — De Poolsche rijksdag sluit het huis Romanow van den troon uit. . . . 1831.
Diebitsch rukt Polen binnen . . . . 5 Febr. 1831.
De Polen verslagen bij Ostrolenka . . . . . . 26 Mei 1831.
Warschau geeft zich bij verdrag over, na door Paskewitsch bestormd te zijn, ... 6—7 Sept. 1831.
Paskewitsch *stedehouder* van Polen.
Hernieuwde opstand . . . . 1863.
Hij wordt gedempt . . . . 1864.

§ 93. Omwenteling in Amerika. — De Vereenigde Staten.

Bloei der Vereenigde Staten door akkerbouw, nijverheid en handel.
St. Domingo, thans weder *Haïti* geheeten, behoort sinds Columbus' tijd geheel aan Spanje . . . . tot 1697.
De Franschen verwerven de westkust van Haïti . . . . . 1697.
De Franschen verkrijgen het geheelenal . . . . . . 1795.
De negers vrij verklaard. — Oproer der slaven tegen hun meesters. — Napoleon zendt tevergeefs troepen.
Frankrijk erkent de onafhankelijkheid van de onder den president Boyer opgerichten *vrijen neger- en mulattenstaat* . . . . 1825.
Deze splitst zich in een neger-keizerrijk, het westelijk gedeelte, *Haïti*, en een mulatten-republiek, het oostelijk gedeelte, *Domingo* of *Dominica* geheeten.
Haïti weder een republiek . . . . 1858.
Dominica bij Spanje ingelijfd. . . . . 1861.
Spanje verklaart Dominica voor een onafhankelijke republiek Juli 1865.
Het geheel eiland aan de Vereenigde Staten aangeboden . . 1870.

Jaren n. C.

Verscheiden Spaansche koloniën geraken in opstand tegen het moederland . . . . sedert 1810.

Venezuëla verklaart zich voor een onafhankelijke *Republiek* . . 1811.

Het vecht zich vrij. . . . . 1824.

Simon Bolivar, de bevrijder, sterft . . . . . . 1830.

Er verrijzen nog andere *Republieken*: *Nieuw-Granāda*, *Beneden-Peru*, Opper-Peru, dat den naam *Bolivia* aanneemt *Chili*, de *Vereenigde gewesten aan de Plata* en *Paraguay*. — *Mexiko* wordt onafhankelijk. — Spanje erkent de onafhankelijkheid van al zijn voormalige koloniën in Amerika. — Haar toestand . . 1836.

Monroe president der Vereenigde Staten . . . . 1817—1825.

De leer van Monroe 't richtsnoer van Amerika's regeering . tot 1849.

Verschil van denkwijze over de slavernij in Amerika.

Gelukkige oorlog, door Noord-Amerika tegen Mexiko gevoerd, 1846—1848.

Ongunstige toestand van Mexiko.

Een vergadering van notabelen verkiest **Maximiliaan** tot *keizer van Mexiko* . . . . 1864.

Juarez neemt hem gevangen. — Hij wordt dood geschoten Juni 1867.

Oorlog tusschen de Noordelijke en de Zuidelijke staten van Noord-Amerika . . . . 1861.

Hij eindigt ten gunste van het Noorden. . . . . . . 1865.

Grant . . . . . , ... sedert Maart 1869.

§ 94. Het jaar 1870.

Benedetti te Berlijn. — De vraag, of een der prinsen uit het *huis Hohenzollern* de kroon van Spanje zal dragen.

De keizer der Franschen verklaart te dier zake den oorlog aan den koning van Pruisen . . . . 19 Juli 1870.

Het Noord-Duitsch verbond, alsmede Beieren en Wurtemberg sluiten zich bij Pruisen aan.

Mitrailleuses. — *Turco's*.

Frederik Willem wint den slag bij Weissenburg op Mac Mahon . . . . 4 Aug.

Mac Mahon geheelenal verslagen bij Woerth door Frederik Willem en Frederik Karel . . . . 6 Aug.

De Franschen vermeesteren Nancy . . . . . . 12 Aug.

Bazaine te Metz. — Mac Mahon bezet de legerplaats bij Châlons.

De vereeniging van Bazaine met Mac Mahon verhinderd door den slag bij Gravelotte . . . . 18 Aug.

Zege van Willem I bij Sédan op Mac Mahon, die wordt gekwetst 1 Sept.

Napoleon III geeft zich over en gaat naar Wilhelmshöhe. — Nagenoeg 100,000 man der Franschen gaan in krijgsgevangenschap.

Willem I vestigt zijn hoofdkwartier te Versailles. — Insluiting van Parijs.

Trochu wordt gouverneur van Parijs na den slag bij Gravelotte.

Na den slag bij Sédan omwenteling te Parijs: de keizer vervallen verklaard, de republiek ingesteld. — Eugénie vlucht naar Engeland. — Het bewind der *nationale verdediging*.

Jaren n. C.

J u l e s F a v r e, G a m b e t t a, enz.

Het leger van 't Noorden en dat van de Loire, grootendeels samengesteld uit nationale en mobiele garden. — *Franc-tireurs.* — G a r i b a l d i.

Straatsburg geeft zich over . . . . 28 Sept.

Metz bezwijkt . . . . 27 Oct.

Over de 300,000 man krijgsgevangenen bevinden zich in Duitschland.

Het leger van het Noorden en dat van de Loire bij herhaling geslagen. — De uitvallen van Trochu afgeslagen.

Het bombardement van Parijs begint . . . . . . Jan. 1871.

Het gedeelte van 't voorloopig bewind, hetwelk zijn' zetel heeft te Parijs, vraagt een' wapenstilstand aan. — Gambetta en de leden, die te Bourdeaux zijn gevestigd, zijn ertegen.

De Franschen kiezen leden voor de *nationale vergadering.* — T h i e r s hoofd van *'t uitvoerend bewind.* — Het bewind der nationale verdediging treedt af.

V o n B i s m a r c k, v o n R o o n en M o l t k e, van den kant der Duitschers, de hoofdpersonen in dezen oorlog.

De *vredespraeliminairen te Versailles* vastgesteld . . 26 Febr. 1871.

Hoofdinhond dier praeliminairen: Frankrijk staat den Elzas met Straatsburg en Duitsch Lotharingen met Metz aan Duitschland af en betaalt 5 milliarden francs. — Duitschland houdt een deel van Oostelijk Frankrijk bezet, ongeveer van Rouaan tot Dijon. — De onderhandelingen over den eigenlijken vrede zullen worden geopend te Brussel.

De praeliminairen bekrachtigd door Willem I en door de nationale vergadering. — De nationale vergadering verklaart Napoleon III en zijn huis vervallen van den troon. — Napoleon begeeft zich naar Engeland.

Zuid-Duitschland treedt toe tot het verbond van 't Noorden. — Willem I neemt, met behoud van den titel „koning van Pruisen," den titel *keizer van Duitschland* aan, Bismarck dien van *rijkskanselier.*

Eenige afdeelingen der Duitsche troepen bezetten een deel van Parijs . . . . 1, 2, 3 Maart.

Te Parijs breekt een oproer uit van de hevige republikeinschgezinden.

De partij der orde zegeviert . . . . Mei.

De vrede met Pruisen op de vroeger vastgestelde voorwaarden geteekend te Frankfort aan de Main . . . . 10 Mei.

INHOUD.

OUDE GESCHIEDENIS.

EERSTE AFDEELING.

TWEEDE AFDEELING.

DERDE AFDEELING.

VIERDE AFDEELING.

MIDDELEEUWEN.

EERSTE TIJDVAK.

TWEEDE TIJDVAK.

DERDE TIJDVAK.

VIERDE TIJDVAK.

§ 48. Duitschland onder de koningen uit het Habsburgsch en het Luxemburgsch huis. — Johannes Husz. — Van 1273 tot 1436.

§ 49. Frankrijk onder de laatste koningen uit de rechte linie van het huis Capet en onder die van de tweede linie of het huis Valois. — De langdurige oorlog tusschen Frankrijk en Engeland. — De maagd van Orléans. — Van 1285 tot 1453.

§ 50. Engeland onder de verdere koningen uit het huis Plantagĕnet, alsmede onder de geslachten Lancaster en York. — De oorlog der witte en roode roos. — Van 1274 tot 1485.

§ 51. Geschiedenis van Spanje gedurende het tweede, het derde en het vierde tijdvak. — De opkomst en ondergang der Ommyaden. — Het ontstaan en de bloei van nieuwe Christen-staten aldaar.

§ 52. De Italiaansche staten gedurende de dertiende, de veertiende en de vijftiende eeuw.

§ 53. Geschiedenis der Nederlanden gedurende de Middeleeuwen.

§ 54. Geschiedenis van Polen en Hongarije gedurende de Middeleeuwen.

§ 55. De Scandinavische rijken gedurende de Middeleeuwen. — Oorsprong van Rusland.

§ 56. De opkomst en de hernieuwing der Mongoolsch-Tartaarsche macht. — De verovering van Constantinopel door de Turken in 1453.

NIEUWE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

§ 57. De ontdekking van Amerika in 1492 en van den weg ter zee naar Oost-Indië. — De eerste reis rondom de wereld door F. Magelhan, van 1519 tot 1521. — F. Cortez verovert Mexico en F. Pizarro Peru.

§ 58. Karel V, van 1506 tot 1556, en zijn oorlogen tegen Frans I, van 1521 tot 1544. — Karels tochten tegen de Afrikaansche zeeroovers. — Solĭman II, sultan der Ottomanische Turken, van 1520 tot 1566.

§ 59. Het begin der hervorming in Duitschland en Zwitserland in 1517. — Maarten Luther, Philips Melanchthon en Ulrich Zwingli.

§ 60. De vorderingen der hervorming tot den godsdienstvrede te Augsburg in 1555. — De Smalkaldische oorlog in 1546. — De dertigjarige oorlog, van 1618 tot 1648, tot den rijksdag te Regensburg in 1630.

§ 61. De dertigjarige oorlog, van den rijksdag te Regensburg tot den Westphaalschen vrede, van 1630 tot 1648. — Wallenstein afgezet en vermoord in 1634.

TWEEDE TIJDVAK.

§ 73. Zweden onder Karel XII, koning uit het huis Palts-Tweebruggen, en de Noordsche oorlog tot den vrede van Nijstädt, van 1697 tot 1721.

§ 74. Frankrijk onder Lodewijk XV, koning uit het huis Bourbon, van 1774. — Pruisen onder de koningen uit het huis Hohenzollern Frederik Willem I en Frederik II, van 1713 tot 1786. — De eerste Silezische oorlog, van 1740 tot 1742. — De oorzaken en het begin van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog, van 1741 tot 1748.

§ 75. Het vervolg van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog, van 1741 tot den vrede van Aken in 1748. — De tweede Silezische oorlog tot den vrede van Dresden, van 1744 tot 1745. — De zeeoorlog tusschen Engeland en Spanje, van 1739 tot 1748. — De zevenjarige oorlog tot den vrede van Hubertsburg, van 1756 tot 1763.

§ 76. De zeeoorlog tusschen Frankrijk en Engeland, geëindigd met den vrede van Parijs, van 1756 tot 1763. — Portugal onder de verdere koningen uit het huis Braganza en het bestuur van Pombal, van 1750 tot 1777. — Jozef II, koning van Duitschland uit het huis Lotharingen of Habsburg-Lotharingen, en zijn hervormingen, van 1780 tot 1790.

§ 77. De oorlog voor de onafhankelijkheid van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, geëindigd met den vrede van Versailles, van 1775 tot 1783. — George Washington en Benjamin Franklin. — De Republiek der dertien Vereenigde Staten.

§ 78. Rusland onder Peter III en Katharīna II, van 1762 tot 1796. — Stanislaus Poniatowski, koning van Polen, van 1764 tot 1795. — De eerste, de tweede en de derde deeling van Polen in 1773, 1793 en 1795. — Russisch-Turksche oorlogen, van 1769 tot 1774 en van 1787 tot den vrede van Jassy in 1792.

§ 79. De Nederlanden sedert den dood van Willem III tot de komst der Pruisen. — Willem IV, de gouvernante en Willem V. — Van 1702 tot 1787.

DERDE TIJDVAK.

§ 80. Frankrijk sedert het begin der eerste omwenteling of de opening der constitueerende nationale vergadering tot de eerste zitting der wetgevende vergadering. — Van 1789 tot 1791, 1 Oct.

§ 81. Frankrijk sinds de opening der wetgevende vergadering. — De nationale conventie. — De oorlog van Oostenrijk en Pruisen tegen de Fransche Republiek in 1792. — Voortgang der omwenteling, terdoodbrenging van Lodewijk XVI en het schrikbewind. — Van den 1sten Oct. 1791 tot in 1794.

§ 82. De oorlog van de eerste coalitie tegen de Fransche Republiek gedu-

---

NIEUWSTE GESCHIEDENIS.

Z

